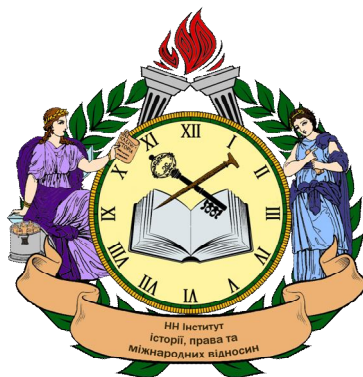

E-ISSN 2786-622X

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
СУМСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ А.С. МАКАРЕНКА
НАВЧАЛЬНО-НАУКОВИЙ ІНСТИТУТ
ІСТОРІЇ, ПРАВА ТА МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН

КОНСЕНСУС CONSENSUS

ЕЛЕКТРОННИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

№ 2

2024

КОНСЕНСУС

ЕЛЕКТРОННИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

Головний редактор:

ВЛАДИЛЕНА СОКИРСЬКА

Сумський державний педагогічний університет імені А.С.Макаренка

Редакторська колегія:

ЕЛЛА БИСТРИЦЬКА

Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка

ОЛЬГА ГАЙДАЙ

Чорноморський національний університет імені Петра Могили

ВІКТОР ГУДЗЬ

Мелітопольський державний педагогічний університет імені Богдана Хмельницького

ВІКТОР ДОКАШЕНКО

Горлівський інститут іноземних мов державного вищого навчального закладу «Донбаський державний педагогічний університет»

АНДРІЙ ЖИВ'ЮК

Приватний вищий навчальний заклад «Міжнародний економіко-гуманітарний університет імені академіка Степана Дем'янчука»

МАЛГОЖАТА КАРКОЧА

Лодзинський університет

ТЕТЯНА КУЗНЕЦЬ

Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини

ОЛЕНА КРУПЕНЯ

Сумський державний педагогічний університет імені А.С.Макаренка

ЕМЗАР МАКАРАДЗЕ

Батумський державний університет

ДМИТРО НЕФЬОДОВ

Миколаївський національний університет імені В.О.Сухомлинського

В'ЯЧЕСЛАВ ОЛЦЬКИЙ

Сумський державний педагогічний університет імені А.С.Макаренка

ЮЛІЯ ПОДРЄЗ

Сумський державний педагогічний університет імені А.С.Макаренка

ОЛЕКСАНДР ПОТИЛЬЧАК

Національний педагогічний університет імені М.П.Драгоманова

ТАМАЗ ПУТКАРАДЗЕ

Батумський державний університет

АНЖЕЙ СТРОЙНОВСЬКИЙ

Гуманістично-природничий університет імені Яна Длугоша в Ченстохові

ІРИНА ТИХОНЕНКО

Чорноморський національний університет імені Петра Могили

ВЯЧЕСЛАВ ЦІВАТИЙ

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

ОЛЕКСАНДР ЧУЧАЛІН

Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини

Видання входить до «Переліку наукових фахових видань України» категорії «Б» (наказ МОНУ №185 від 20.02.2023).

АРХЕОЛОГІЯ

- Археологічні дослідження поселень фіналу доби бронзи – раннього заліза на лівому березі середньої течії Ворскли у 2023 році 7
ШАПОРДА ОЛЕГ, БУЙНОВ ЮРІЙ, ПЕЛЯШЕНКО КОСТЯНТИН

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

- Навчальні заклади при монастирях Київської єпархії другої половини XIX – початку XX ст. 49
ЧУЧАЛІН ОЛЕКСАНДР

- Ключові аспекти адміністративно-управлінської структури Галицької митрополії Греко-католицької церкви у міжвоєнний період 64
ГРАБЕЦЬ ЮЛІЯ

- Збереження пам'яток історії та культури в умовах війни: роль закладів загальної середньої освіти 74
ПРОКОПЧУК ВІКТОР, ГРИЦЕНКО АНДРІЙ

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

- Українська складова у становленні православної церкви в Польщі у 1920-х рр. 84
ПАВЛЕНКО АНТОН

- Політичні практики та експерименти етнічної сепарації українців Карпатського регіону в 1930-х рр. 98
КОСТЮЧОК ПЕТРО

- У лещатах тоталітаризму: спеціальний відділ «Вінета» та його українські співробітники. Історико-біографічні та просопографічні нотатки 112
ЯШИН ВАДИМ

ІСТОРИЧНЕ КРАЄЗНАВСТВО

- Городища Південної Сіверщини у легендах і народній пам'яті 137
ОСАДЧИЙ ЄВГЕН

Глодоський уенерівець Феодосій Молдованенко: міжвоєнні маркери
волинського життя 151
ДАВИДЮК РУСЛАНА, МАРЧЕНКО ЯРОСЛАВ

Йосип Рожновський: біографічне досьє 163
КУЩ ЯРОСЛАВ, ОЛЩЬКИЙ В'ЯЧЕСЛАВ

Миколаївська каторжна тюрма: створення та функціонування (1907–1920 рр.) 172
БІЛЧЕНКО ЛІДІЯ

МІЖНАРОДНІ ВІДНОСИНИ

Співпраця між Україною та Туреччиною у сфері туризму: здобутки та
перспективи 183
ТАНАВСЬКИЙ ІГОР

Стабілізаційні заходи та миротворчі місії в Іраку під час операції
міжнародних коаліційних сил (2003–2011 рр.) 194
СОКИРСЬКА ВЛАДИЛЕНА, ПЕТРИЧЕНКО ЯРОСЛАВ

Реакція дипломатичних представництв європейських держав в Україні
на події російсько-української війни (за матеріалами офіційних веб-
ресурсів) 205
ПІСТРАКЕВИЧ ОЛЕНА, ЛІСОВСЬКА МИРОСЛАВА

Місце Словенії та Хорватії в політиці ЄС щодо врегулювання міграційної
кризи: проблеми та перспективи 219
ПОСКРИПКО НІКІТА

Україна та Республіка Корея: співпраця у науково-технічній та
військово-оборонній сферах 234
ФЕДОРІВ ІРИНА

ARCHAEOLOGY

- Archaeological Research of the Late Bronze Age – Early Iron Age Settlements
on the Left Bank of the Middle Reaches of the Vorskla River in 2023 7
SHAPORDA OLEH, BUYNOV YURIY, PELIASHENKO KOSTIANTYN

UKRAINIAN HISTORY

- Educational Institutions at Kyiv Eparchy Monasteries Between the 19th and
early 20th centuries 49
Chuchalin Oleksandr

- Key Aspects of the Administrative and Managerial Structure of the GCC
Galician Metropolis in the Interwar Period 64
HRABETS YULIA

- Preservation of Historical and Cultural Monuments in the Conditions of War:
the Role of Institutions of General Secondary Education 74
PROKOPCHUK VIKTOR, HRYTSENKO ANDRIY

WORLD'S HISTORY

- Ukrainian Constituent in the Establishment of the Orthodox Church in Poland
in the 1920's 84
PAVLENKO ANTON

- Political Practices and Experiments of Ethnic Separation of Ukrainians of the
Carpathian Region in the 1930s 98
KOSTYUCHOK PETRO

- In the Clamp of Totalitarianism: Special Department 'Vineta' and Its Ukrainian
Staff Members. Historical and Biographical and Prosopographical Notes 112
YASHYN VADYM

HISTORICAL LOCAL RESEARCH

- Hillforts of the Southern Siversshchyna in Legends and Folk Memory 137
OSADCHY EVGEN

Hlodosy Member of the UPR Feodosii Molodovanenko: Interwar Markers of Volyn Life 151
DAVYDIUK RUSLANA, MARCHENKO YAROSLAV

Yosyp Rozhnovskiy: a Biographical Dossier 163
KUSHCH YAROSLAV, OLITSKY VIACHESLAV

Mykolaiv Concentration Prison: Creation And Functioning (1907-1920) 172
BILICHENKO LIDIJA

INTERNATIONAL RELATIONS

Cooperation Between Ukraine and Turkey in the Sphere of Tourism: Achievements and Prospects 183
Tanavskiy Ihor

Stabilization Measures and Peacekeeping Missions in Iraq During the Operation of International Coalition Forces (2003-2011) 194
Sokyrka Vladylena, Petrychenko Yaroslav

The Reaction of the Diplomatic Missions of European States in Ukraine to the Events of the Russian-Ukrainian War (Based on Materials From Official Web Resources) 205
PISTRAKEVYCH OLENA, LISOVSKA MYROSLAVA

The Role of Slovenia and Croatia in EU Politics Regarding the Resolution of the Migration Crisis: Issues and Perspectives 219
Poskrypko Nikita

Ukraine and the Republic of Korea: Cooperation in Scientific, Technical and Military-Defense Spheres 234
FEDORIV IRYNA

Історія України

DOI: 10.31110/consensus/2024-02/049-063

УДК (UDC) 37.091 : [2-523.6 : 2-773 (477.25) «1800/1920»] (045)

EDUCATIONAL INSTITUTIONS AT KYIV EPARCHY MONASTERIES BETWEEN THE 19TH AND EARLY 20TH CENTURIES

Oleksandr Chuchalin*

Abstract

The article explores the establishment and activities of educational institutions within Kyiv eparchy monasteries from the second half of the 19th century to the early 20th century. A detailed analysis of relevant sources shows that this period marked the peak of activity for various monastic educational institutions, which emerged as significant socio-cultural centres for the Orthodox Church in Ukraine.

The article aims to investigate educational activities of Kyiv eparchy monasteries from the second half of the 19th century to the early 20th century, focusing on the establishment and activities of various types of educational institutions associated with them. **The research is methodologically grounded** in the principles of scientific rigour and historicism, using general scientific methods of empirical and theoretical investigation. It allows for a specific historical approach to understanding educational activities of Kyiv eparchy monasteries during the designated period.

The scientific novelty of this research lies in its first-ever analysis and systematization of information about educational activities of Kyiv eparchy monasteries, drawing on both archival and published sources. The research delves into the efforts to establish and organize various types of educational institutions affiliated with these monasteries, as well as examines the social composition of the student body.

Conclusions. The research into the problem in question reveals that within the Kyiv eparchy from the late 19th to the early 20th centuries, various educational institutions were established: parish schools, parish schools with craft and needlework departments, literacy schools, church-teacher schools and theological colleges. These institutions were primarily funded by the monasteries themselves, while tuition fees were only charged to children from prosperous families. Most students came from orphanages or impoverished backgrounds. The educational facilities were housed in both newly constructed buildings and monastery spaces adapted for educational purposes, complete with dining facilities and student accommodations. Alongside academic instruction, these monastic educational institutions offered well-structured vocational training.

Keywords: Orthodox Church, Kyiv eparchy, monastery, education, school, college, the Synodal period

* PhD in History, Associate Professor of the Department of Ukraine's History, Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University, Uman, Ukraine. E-mail: aleksandro2.1989@gmail.com. ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3876-8237>

НАВЧАЛЬНІ ЗАКЛАДИ ПРИ МОНАСТИРЯХ КИЇВСЬКОЇ ЄПАРХІЇ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ.

Олександр Чучалін*

Анотація

У статті досліджується створення та діяльність навчальних закладів при монастирях Київської єпархії в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. Аналіз джерел та літератури дозволяє стверджувати, що цей період був часом найактивнішої діяльності монастирських навчальних закладів різних типів, які стали важливими соціокультурними центрами Православної церкви в Україні.

Метою роботи є дослідження освітньої діяльності монастирів Київської єпархії другої половини ХІХ – початку ХХ ст., створення та діяльності при них навчальних закладів різних типів. **Методологічною основою дослідження** слугують принципи науковості, історизму, використано загальнонаукові методи емпіричного та теоретичного дослідження, що уможливили використання конкретно-історичного підходу до вивчення освітньої діяльності монастирів Київської єпархії вказаного хронологічного періоду.

Наукова новизна полягає в тому, що вперше на основі архівних та опублікованих джерел проаналізовано та систематизовано інформацію про освітню діяльність монастирів Київської єпархії, досліджено заходи зі створення й організації діяльності при них навчальних закладів різних типів, а також соціальний склад учнів.

Висновки. Дослідження означеної наукової проблеми показало, що в Київській єпархії упродовж другої половини ХІХ – початку ХХ ст. існували різні типи навчальних закладів: церковно-приходські школи, церковно-приходські школи з ремісничими відділеннями та рукоділлям, школи грамоти, церковно-учительські школи та духовні училища. Головним джерелом їх фінансування слугували власні засоби монастирів, плата за навчання бралася лише дітей забезпечених родин. Вихованцями цих закладів ставали переважно діти-сироти та діти з бідних родин. Навчальні заклади розміщувалися як в новозбудованих, так і в пристосованих для освітньої діяльності монастирських приміщеннях. При школах були їдальні та притулки для постійного проживання учнів. Окрім знань в монастирських навчальних закладах надавалася і належним чином організована професійна підготовка.

Ключові слова: Православна церква, Київська єпархія, монастир, освіта, школа, училище, синодальний період

Цитування: Чучалін, О. (2024). Навчальні заклади при монастирях Київської єпархії другої половини ХІХ – початку ХХ ст. *Консенсус*, 2, 49-63.

URL: <https://konsensus.net.ua/index.php/konsensus/article/view/103>

* кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини, Умань, Україна. E-mail: aleksandro2.1989@gmail.com. ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3876-8237>

Питання організації монастирських шкіл та училищ стали важливою соціальною функцією Православних церкви в XIX – на початку XX ст. Монастирі Києва здавна мали досвід та традиції освітньої діяльності. Однак, не дивлячись на значну потребу в підготовці освічених людей, що стояла перед Російською імперією в XIX ст., держава тривалий час не залучала православні обителі до участі в такого виду соціальної діяльності. Лише на середину XIX ст. обителям Київської єпархії вдалося вирішити питання матеріального та господарського утримання навчальних закладів. Як чоловічі, так і жіночі монастирі Київської єпархії другої половини XIX – початку XX ст. брали активну участь у справі організації народної освіти. Вони утримували початкові та ремісничі школи, де навчалися діти переважно бідних родин та безпритульні сироти, яким обителі забезпечували безкоштовне проживання та харчування. При жіночих монастирях створювалися єпархіальні училища та училища для дівчат духовного звання

Аналіз останніх і публікацій. Оскільки тема освітньої діяльності монастирів Православної церкви в Україні відноситься до кола актуальних наукових проблем сучасності, то окремі її аспекти розглядалися авторами в їх наукових публікаціях. Зокрема, культурно-просвітницьку діяльність православних монастирів і чернецтва південної частини Київської єпархії з кінця XVIII до початку XX ст. досліджував Н. Лавріненко¹. Умови появи церковно-педагогічних шкіл, що здійснювали підготовку учительських кадрів, особливості організації їх діяльності, формування учительського складу та контингенту учнів на прикладі церковнопарафіяльної школи, що функціонувала при Києво-Михайлівському монастирі, відображені в наукових дослідженнях М. Янчука². Діяльність Михайлівської церковно-учительської школи, заснованої при Свято-Михайлівському Золотоверхому монастирі у 1890 р. також досліджував Т. Кузьменко³. Однак, тема створення та діяльності навчальних закладів при монастирях Київської єпархії станом на сьогодні не має свого комплексного вирішення. Тому **метою роботи є** дослідження освітньої діяльності монастирів Київської єпархії другої половини XIX – початку XX ст., створення та діяльності при них навчальних закладів різних типів та соціального складу їх учнів.

Виклад основного матеріалу. Синодальний період в історії православних монастирів на території України був досить неоднозначним. Серед позитивних його результатів варто назвати й розгортання масштабної соціокультурної діяльності.

¹ Лавріненко Н.П. Участь православних монастирів Київської єпархії у системі духовної освіти Російської імперії (XIX – початок XX ст.). *Лаврський альманах: Києво-Печерська лавра в контексті української історії та культури: зб. наук. пр.* Вип. 14. К., 2005. С. 18-26; Лавріненко Н.П. З історії Чигиринського Свято-Троїцького монастиря (забута обитель). *Київська старовина*. 2006, № 6; Лавріненко Н.П. Православні монастирі Південної Київщини (соціально-економічна діяльність). 1773-1917 рр. Черкаси: Чабаненко Ю.А., 2009. 216 с.

² Янчук М. Підготовка учительських кадрів у церковно-учительських школах наприкінці XIX – на початку XX століття. *European philosophical and Historical Discourse*. 2018. Volume 4. Issue 3. P. 79-85.

³ Кузьменко Т. Михайлівська церковно-учительська школа при Києво-Золотоверхому монастирі (кін. XIX ст.). *Труди Київської духовної академії*. 2019, № 19 (191). С. 88-99.

Соціально-економічний розвиток XIX ст. вимагав розвитку освіти, однак не лише у великих містах, а й залучення сільського населення до процесу отримання знань. Також варто підкреслити, що розвиток освіти в сільській місцевості мав низку проблем, оскільки існуюча на той час система початкової освіти не передбачала навчання селянських дітей. Варто також враховувати й такий важливий фактор, як збереження кріпосного права.

У першій половині XIX ст. освіта й релігія фактично стали двома взаємопов'язаними засобами інтелектуального та морального розвитку людини. Спроби Духовного відомства організувати школи при церквах і монастирях для селянських дітей до 30-х рр. XIX ст. практично не давала вагомих результатів. Важливим у вирішенні цього питання став указ Святійшого правлячого Синоду від 20 жовтня 1836 р., яким було затверджено «Правила стосовно початкового навчання селянських дітей»⁴. У цьому документі, зокрема, йшлося про залучення православного духовенства до повсюдного відкриття шкіл для дітей селян, оскільки «...початкова освіта селянських дітей є обов'язком приходського духовенства»⁵. Виходячи з цього можна стверджувати, що це були перші правила церковно-приходських шкіл, якими й визначався ключовий принцип їх діяльності. Основний їх зміст зводився до наступного:

- початкове навчання сільських дітей є обов'язком приходського духовенства, яке повинне використовувати цю можливість для виховання дітей «у вірі і благочесті»;

- церковно-приходські школи повинні були відкриватися лише в тих населених пунктах, де не було указних училищ інших відомств;

- ці школи мали відкриватися за можливості при чоловічих монастирях для дітей чоловічої статі, при жіночих монастирях – для дітей жіночої статі;

- навчання могло здійснюватися в будинку священника або домах притчу і здійснюватися священнослужителем, дияконом або причетником;

- навчання було безкоштовним і включало читання книг та книг цивільного друку, а також за бажанням – навчання письму, початкам арифметики та Закону Божого;

- діти в обов'язковому порядку привчалися до служби в храмі;

- навчальний рік розпочинався з 1 вересня і тривав до 1 травня, увесь інший час оголошувався канікулярним;

- у ході навчання використовували посібники та інші книги, які купували монастирі або їх церкви.

У 1832 р. було створено Київський навчальний округ, до якого увійшли, у тому числі, й монастирські заклади освіти. Тому практично до 1860-х рр. завдання навчання селянських дітей Київської губернії основам грамоти перебувало в руках

⁴ Гаврилов А.В. Страница из истории церковно-приходской школы. *Христианское чтение*. 1895. № 7-8. С. 91-113.

⁵ Ibidem.

духовенства⁶. Одним із завдань навчальних закладів, організованих при монастирях, було дати дітям практичні знання, необхідні для їх самостійного життя. Оскільки монастирі були територіально ближчими до сільських населених пунктів, то для дітей-сиріт та дітей із бідних родин це була єдина можливість отримати початкову освіту і знайти собі роботу в майбутньому. Монастирські школи ставили собі за мету давати дітям і практично корисну освіту, навчаючи їх різним ремеслам, спеціальностям і мистецтву –всьому тому, що знадобилося б їм у подальшому практичному житті. Рівень освіти міг бути різним і залежав від самої школи та можливостей обителі, а також історичних обставин їх існування.

Завданнями монастирської освіти також було і виховання волі дитини. Самі умови життя дітей були позбавлені надмірностей, аскетизм стосувався всіх сторін побуту. Монастирські школи привчали дітей до праці та подолання труднощів як важливим життєвим навичкам. При монастирях формувалися бібліотеки, з фондів яких для читання пропонувалася християнська художня література, твори християнських письменників та Святе Письмо.

У 60-х рр. XIX ст. політика Святійшого Синоду спрямовується на збільшення духовних освітніх установ. Згідно «Височайшого» розпорядження, оголошеного Обер-прокурору Святійшого Синоду графові Д.А. Толстому 6 квітня 1866 р., створення при монастирях благодійних та виховних закладів стає обов'язковим⁷. Уже 25 квітня 1866 р. Синод виконав височайше розпорядження у вигляді відповідного указу духовним консисторіям⁸.

Починаючи з другої половини XIX ст. при чоловічих монастирях Київської єпархії було створено низку різного типу дитячих навчальних закладів. У самому місті Києві існувало Лаврське двокласне народне училище, засноване митрополитом Київським і Галицьким Арсенієм (Амфітеатровим) у грудні 1860 р. Воно розміщувалося в передмісті Києва, на Звіринці, в будинку, що належав Києво-Печерській лаврі. Щороку тут навчалася від 90 до 130 учнів, переважно з бідних родин. Наприклад, у 1869/1870 навчальному році тут разом навчалася 102 хлопчики і 20 дівчаток, а у 1884 р. – уже 150 хлопчиків⁹.

Це було двокласне училище змішаного типу, що утримувалося за рахунок Києво-Печерської лаври й обходилося їй в розмірі 2 тис. руб. на рік. Воно складалося із трьох груп дітей в молодшому класі та двох – у старшому. Головним навчальним предметом був Закон Божий. Також тут діти опановували азбуку, набували початкових знань з арифметики, історії, географії. Вивчали російську та слов'янську

⁶ Фазан Т.П. Підготовка жіноцтва у православних монастирях України до духовно-морального виховання дітей (XIX – перша чверть XX століття): дис... к.п.н: 13.00.01 – загальна педагогіка та історія педагогіки. Полтава, 2020. С. 100.

⁷ Обзор учреждения в России православных монастырей со времени введения штатов по духовному ведомству (1764–1869 гг.) / Сост. Н. Григорович. СПб., 1869. С. IX.

⁸ Руководственные для православного духовенства указы Святейшего Правительственного Синода. 1721–1878 г. М.: Типогр. М.Н. Лаврова и К., Леонтьевский переулок, дом № 14, 1879. С. 218.

⁹ О школах при монастырях Киевской епархии. *Киевские епархиальные ведомости*. 1886. № 21. С. 960.

мови. Педагогічний процес тут забезпечували троє вчителів: двоє з них закінчили курс Київської духовної семінарії та один лаврський старець¹⁰. Навчання у цій школі було зорієнтовано, переважно, на підготовку учнів до заняття учительською діяльністю в школах грамоти при сільських церквах.

Згодом, уже в 1866 р. при монастирі Києво-Печерської лаври також було відкрито й школу живопису. Метою діяльності цієї школи було, окрім підготовки майбутніх фахівців з іконописання, розвивати нові для того часу мистецькі напрями – ксилографію та літографію. Для цього школа мала відповідні відділення. Навчалися у цій школі від 10 до 15 учнів щороку. Приймати їх дозволялося уже з 7-річного віку¹¹. Уже станом на 1884 р. на утриманні Києво-Печерської лаври перебували: іконописна та позолотна школи, в якій навчалася 30 учнів; типографська, у якій 67 учнів отримували початкове навчання грамоті та типографському виробництву; початкова народна школа на Звіринці для 100 хлопчиків з бідних родин, частина з яких перебували на повному утриманні лаври. Загалом, наприклад, упродовж 1883/1884 навчального року на утримання усіх своїх трьох шкіл Києво-Печерською лаврою витрачалося близько 13 тис. руб. Крім того, лаврою здійснювалися пожертви на підтримку інших освітніх проектів Київської єпархії. Зокрема, це були, так звані, Лаврські стипендії в Київській духовній академії, двох семінаріях і двох училищах в сумі 510 руб., допомога Київському училищу для дівчаток духовного звання в сумі 1000 руб., пожертви для бідних учнів київських єпархіальних училищ в сумі 145 руб.¹²

У 1866 р. при Свято-Троїцькому спільножительному чоловічому монастирі його ігуменом архимандритом Іоною також було організовано школу¹³. На повному монастирському утриманні тут навчалася 16 хлопчиків-сиріт та дітей з бідних родин. Перелік предметів тут був таким же, як і в початкових училищах: Закон Божий, короткий катехізис, Священна історія, церковнослов'янське і російське читання, чистописання, початкова арифметика та церковний спів. У позаурочний час учні залучалися до занять зі столярства.

З 1872 р. при Києво-Видубицькому Михайлівському другокласному чоловічому монастирі коштом обителі була створена і утримувалася однокласна школа з притулком для хлопчиків з бідних родин і дітей усіх станів¹⁴. Щороку тут перебувало близько 15 дітей. Завідував школою настоятель монастиря. Навчання забезпечували два вчителі. Перелік навчальних предметів формували: короткий катехізис, Священна історія, церковнослов'янська та російська мови, короткий нарис з російської історії та географії, чистописання та спів. У позаурочний час в монастирській майстерні дітей навчали столярному та малярному ремеслам. Наставником тут був запрошений для цієї роботи міський майстер. Крім того, учні щоденно залучалися до кліросного співу на літургіях.

¹⁰ Лаврское народное училище в Киеве. *Киевские епархиальные ведомости*. 1870. №14. С. 465–466.

¹¹ Живописная школа Киево-Печерской лавры. *Киевские епархиальные ведомости*. 1866. № 3. С. 125.

¹² Киево-Печерская лавра в 1883 году. *Киевские епархиальные ведомости*. 1884. № 2. С. 64.

¹³ О школах при монастырях Киевской епархии. *Киевские епархиальные ведомости*. 1886. № 21. С. 963.

¹⁴ Ibid. С. 962.

При Медведівському Миколаївському монастирі існувала ремісничка школа, в якій навчалось щороку до 20 хлопчиків. Дітей тут навчали живопису, різьбі по дереву, позолоті та столярній справі. Територіальні віддаленість від великих населених пунктів та низька заробітна плата створювали брак педагогічних кадрів. Зокрема, у 1872/1873 навчальному році школа потребувала вчителя грамоти та нотного партесного співу. Для бажаючих обіцяли скромну зарплату у розмірі 120 руб. сріблом на рік, квартиру та харчування¹⁵.

При Києво-Михайлівському чоловічому монастирі з 1885 р. було відкрито школу церковного співу для навчання псаломщиків¹⁶. Ідея про створення такої школи виникла в Київській єпархіальній училищній раді з огляду на те, що вчителі церковно-приходських шкіл не мали з цього питання належної освіти і не були знайомі з відповідними методами навчання такому мистецтву. Тому було прийнято рішення відкрити при Михайлівському монастирі клас хорового церковного співу для навчання вчителів церковно-приходських шкіл правилам цього виду мистецтва. Згодом тут було створено клас псаломщиків, до якого набирали учнів, що вже мали освіту двокласних церковно-приходських шкіл і мали голос для навчання церковному співу.

При Києво-Михайлівському монастирі діяла й церковно-учительська школа. Сюди приймали учнів віком від 15 до 18 років, що вже закінчили курс навчання при двокласних церковно-приходських школах. Вступні іспити проводилися з 1 вересня. Бажаючі тут навчатися мали подати заяву, метрику про народження, свідоцтво про закінчення церковно-приходської школи та характеристику від приходського священника. Також вони мали бути звільненими від військової повинності¹⁷. Для учнів при монастирі було облаштовано безкоштовне проживання в гуртожитках, харчування та забезпечення одягом.

Щоденне меню учнів у шкільних їдальнях чи монастирських трапезних було простим, але ситним і здоровим. Воно було практично однотипним у всіх монастирських навчальних закладах Київської єпархії. Якість харчування дітей залежала також і від відповідальності завідуючого монастирським господарством. Щоденно учні отримували гарячий сніданок з однієї страви, обід зазвичай складався з двох страв – в скоромні дні з м'ясом або салом, у дні посту – з сушеною чи соленою рибою, вечеря – з однієї чи двох гарячих страв. На полудник давали гарячий чай з хлібом¹⁸.

Цікавим є питання розпорядку життя дітей у школах Михайлівського монастиря. Підйом був раннім. Щоденно учні прокидалися о 5.30 годині ранку, оскільки о 6 годині вони мали бути присутніми на ранковій літургії. З 8 до 9 години

¹⁵ Извести по Киевской епархии. *Киевские епархиальные ведомости*. 1873. № 2. С. 12.

¹⁶ О школах при монастырях Киевской епархии. *Киевские епархиальные ведомости*. 1886. № 21. С. 964.

¹⁷ От совета псаломщического класса при Киево-Михайловском монастыре. *Киевские епархиальные ведомости*. 1909. № 29. С. 389.

¹⁸ *Киевские епархиальные ведомости*. 1904. № 28. С. 85.

був сніданок у монастирській столовій. Від 9 години до 14.45 тривали заняття в школі. О 17 годині учні обов'язково мали бути присутніми на вечірньому богослужінні, о 20 годині – спільна вечеря, далі до 22 години тривала підготовка домашніх завдань. О 22 годині читалася вечірня молитва і о 23 годині всі учні лягали спати¹⁹.

У монастирській церкві до обов'язків учнів відносилося все читання і спів за статутом. Завдячуючи цьому вони упродовж дворічного навчання в школі досить добре засвоювали церковний статут.

Для кращого нагляду за учнями в усіх монастирських школах запроваджувалася посада класного вихователя. Його завданнями було: слідкувати за успіхами в навчанні учнів свого класу, допомагати їм у підготовці домашніх завдань, відпрацьовувати техніку читання та переказу. Монастирські школи переймалися і збереження фізичного здоров'я своїх учнів. Постійно підтримувалися порядок і чистота шкільних приміщень, приділялася особлива увага якості та калорійності харчування, періодично здійснювався медичний огляд усіх учнів, навчальні приміщення забезпечувалися аптечками²⁰.

Крім того, на базі Богуславського Миколаївського монастиря понад з 1818 р. функціонувало єпархіальне духовне училище, яке утримувалося за рахунок приходу. При Жаботинському Онуфріївському монастирі діяли церковнопарафіяльні школи та школи грамоти. У Медведівському Миколаївському та Жаботинському Онуфріївському монастирях діяла школа живопису²¹.

Практично з середини XIX ст. бере свій початок й організація монастирями жіночої освіти. Вона була орієнтована на навчання дітей-сиріт, дітей з нижчих станів, духовенства, а також послушниць. Циркулярним указом Святійшого правлячого Синоду 1867 р. єпархіальне керівництво зобов'язувалося залучати жіночі обителі до активної освітньої та благодійницької діяльності. Пропонувалося відкриття при жіночих монастирях навчальних закладів для дівчаток духовного звання, а також лікарень та богаділень²².

Циркулярний указ Святійшого правлячого Синоду від 28 лютого 1868 р. обов'язував єпархіальних архієреїв запропонувати жіночим монастирям «потурбуватися про облаштування при них навчальних закладів для дівчат переважно духовного звання та інших благодійницьких закладів, якщо цьому дозволятимуть наявні засоби». Указ від 28 лютого 1870 р. суспільне служіння монастиря ставало умовою його виникнення: «відповідно до височайшого повеління, відкриття нових монастирів допускається виключно за обов'язкової умови облаштування при них освітнього чи благодійницького закладу». Тому, уже до 80-х–

¹⁹ Ibid. С. 86.

²⁰ Ibid. С. 87.

²¹ Лаврінченко Н.П. Утворення та діяльність навчальних закладів при жіночих монастирях Київської єпархії. *Фінанси України*. 2005. № 12. С. 142.

²² Высочайшие повеления и распоряжения Святейшего Синода. *Киевские епархиальные ведомости*. 1868. № 10. С. 113.

90-х рр. XIX ст. майже при всіх жіночих монастирях відкривалися церковно-приходські школи, які утримувалися самими монастирями. У цих школах навчали переважно сиріт і дітей бідняків. Часто монастирські школи були єдиними навчальними закладами в регіонах, які були доступними для дітей бідного населення. Програма навчання включала загальноосвітні предмети та навчання рукоділлю.

На той період жіноча духовна освіта була представлена двома типами навчальних закладів: жіночими єпархіальними училищами та училищами для дівчат духовного звання. По всій Російській імперії таких нараховувалося на той час більше сімдесяти, де навчалось більше 25 тис. учениць. Це були вже цілком і повністю сформовані навчальні заклади зі своєю історією, організованою оригінальною системою управління, вибудованим навчально-виховним процесом. Як правило, учениці таких шкіл отримували початкову освіту і їх навчали рукоділлю. До такого типу належали і навчальні заклади, організовані при жіночих монастирях Київської єпархії. Зокрема, мова йде про двокласну школу з гуртожитком для дівчаток-сиріт, що було створено при Києво-Покровському монастирі; училище при Києво-Флорівському монастирі; двокласну школу зі зразковою при ній початковою школою Ржищівського Спасо-Преображенського заштатного жіночого монастиря; двокласне жіноче училище Лебединського Миколаївського монастиря; школу грамоти та навчання рукоділлю при Чигиринському Троїцькому жіночому монастирі.

У другій половині XIX ст. при монастирях Київської єпархії існувало чотири жіночих училища духовного відомства – Київське, Лебединське, Києво-Флорівське та Ржищівське²³.

Київські митрополити завжди займали позицію підтримки просвітницької діяльності монастирів. Особлива увага зверталася на дітей-сиріт духовного звання, надання їм початкової освіти та навчання рукоділлю. Зокрема, за часів перебування на посаді митрополита Київського і Галицького Філарета (Амфітеатрова) значна увага зверталася на облаштування при Лебединському Миколаївському жіночому монастирі, розташованому в Чигиринському повіті Київської губернії, притулку для дівчаток духовного звання. Розширення його діяльності відбулося за наступного митрополита Ісидора (Нікольського), який активно підтримував ігумену монастиря Філарету (Шліппенбах) з цього питання. Завдячуючи їх активній позиції, у 1859 р. при Лебединському жіночому монастирі було відкрито чотирикласне училище для дівчаток духовного звання, яке утримувалося переважно за кошти самої обителі.

Це було перше училище в Київській єпархії такого напрямку діяльності. Станом на 1872/1873 навчальний рік це вже було шестикласне училище. Під наглядом наставниці училища – настоятельниці монастиря ігумені Філарети, її помічниці та 9 класних наставниць на вихованні й навчанні тут перебувало 43 учениці на повному училищному (монастирському) утриманні та 56 учениць з умовною платою за навчання й утримання²⁴. Курс навчання передбачав опанування Закону Божого,

²³ Киевская епархия в 1878 г. *Киевские епархиальные ведомости*. 1879. № 7. С. 2.

²⁴ Краткий отчет о состоянии Лебединского шестиклассного училища девиц духовного звання в Лебединском николаевском второклассном женском монастыре за 1872/73 год. *Киевские епархиальные ведомости*. 1874. № 6. С. 88-112.

російської та слов'янської мов, чистописання, арифметики, географії, загальної історії, російської історії, фізики та геометрії, французької та німецької мов, педагогіки, музики та рукоділля. Перелік предметів та їх програму було схвалено Міністерством народної освіти²⁵.

Лебединське училище було запитуваним в регіоні, про що свідчить чисельність його вихованок. Так, наприклад у 1877/1878 навчальному році в училищі налічувалася 91 учениця (69 із духовного звання та 22 з інших станів). 41 із них були пансіонерками монастиря, 50 учениць перебували на платному навчанні і утриманні. Ними опікувалися ігуменя, вона ж була і начальницею училища, 14 вчителів та 1 наглядачка лікарні. Загалом, станом, наприклад, на 1878 р. в усіх жіночих училищах духовного відомства Київської єпархії нараховувалося близько 500 учениць²⁶. Переважна більшість яких були діти з родин духовенства, решта – представниці різних верств тогочасного суспільства та, навіть, діти фахівців-іноземців, які працювали на підприємствах Російської імперії.

У період 1888–1918 рр. при Лебединському жіночому монастирі існувало вже двокласне жіноче (професійне) училище. У кожному класі навчання тривало по два роки. Кількість учениць в кожному класі не могло перевищувати 40 осіб. До першого класу приймали дітей від 10 до 12 років. Для вступу до першого класу потрібно було скласти іспит на знання курсу елементарної грамоти. В училищі вихованки опановували Закон Божий, російську мову, арифметику, географію, історію Росії, домоводство, чистописання, малювання з геометричним кресленням. Освоювалися ученицям і різні види рукоділля: швейне, вишивальне, в'язальне, кравецьке, палітурне тощо²⁷. Саме останньому в тижневому навантаженні виділялося найбільше годин. Викладання навчальних предметів здійснювалося за підручниками, схваленими Святійшим синодом і за програмами, складеними педагогічною радою училища відповідно до програм двокласних церковно-приходських шкіл і перших чотирьох класів жіночого єпархіального училища²⁸.

При Києво-Флорівському першокласному та при Ржищівському Спасо-Преображенському заштатному жіночих монастирях у 1870 р. також було засновано навчальні заклади для дівчаток духовного звання, які з 1874 р. було реорганізовано в трикласні училища. Зокрема, в училищі Києво-Флорівського монастиря упродовж кожного навчального року перебувало більше 50 учениць, а у Ржищівському монастирі – більше 30 осіб²⁹. Це були переважно діти-сироти та діти з бідних родин, тому обителі змушені були їх утримувати за власний кошт. Така благодійність з боку

²⁵ Краткий отчет о состоянии Лебединского шестиклассного училища девиц духовного звання в Лебединском Николаевском второклассном женском монастыре. *Киевские епархиальные ведомости*. 1874. № 6. С. 88.

²⁶ Киевская епархия в 1878 г. *Киевские епархиальные ведомости*. 1879. № 7. С. 5.

²⁷ *Ibid.* С. 157, 163.

²⁸ Отчет о состоянии Лебединского женского духовного профессионального училища за 1898–1899 учебный год. *Киевские епархиальные ведомости*. 1900. № 3. С. 38.

²⁹ *Ibidem*.

Ржищівського монастиря має бути особливо оцінена, оскільки обитель була заштатною, хоча й отримувала із державної скарбниці незначні кошти, але була дуже обмежена в фінансових засобах.

Митрополитом Исидором (Нікольським) виношувалася ідея створення такого училища і в самому Києві. Однак, не довгий термін його перебування на посаді митрополита не дозволив реалізувати задумане. Проект створення такого училища вдалося втілити в життя у 1861 р. уже його наступнику митрополиту Арсенію (Москвіну)³⁰. Саме завдячуючи митрополиту на реалізацію цього проекту вдалося зібрати більше 19 тис. руб. благодійницьких коштів. Крім того, щорічні внески від київських монастирів (Києво-Флорівського, Братського, Миколаївського і Видубицького) становили близько 6 тис. руб. Училище мало своє окреме приміщення на Липках в Києві. Матеріальна підтримка з боку меценатів, пожертви від небайдужих заможних містян сприяли розвитку училища, зміцненню його матеріальної бази та розширенню освітніх можливостей. Завдячуючи активній діяльності призначеного у 1863 р. головним розпорядником (директором) училища протоієрея П.Г. Лебединцева, активізувалася заходи з подальшого розвитку і облаштування навчального закладу. З року в рік зростала чисельність бажаючих влаштувати своїх дітей на виховання й навчання до Київського жіночого училища. Змінився й підхід до організації освітнього процесу. Новий очільник училища запровадив однорічний курс навчання, було прийнято програму гімназій, відкрито додаткові класи, розширювалися навчальні корпуси, запроваджувалася оплата вчителям за проведені уроки, запрошувалися нові викладачі. Станом на 1878 р. це вже було шестикласне училище, у якому навчалася 305 учениць (236 – за власний кошт і 69 утримувалося коштом самого училища). Усі вихованки забезпечувалися місцями для проживання в гуртожитку училища³¹.

У 1870 р. при Києво-Флорівському жіночому монастирі було відкрито трикласне жіноче училище. Навчалася там щороку більше 40 учениць. Це були діти з бідних родин та діти-сироти. Перелік предметів тут був однаковим для всіх навчальних закладів такого типу. Позаурочний час використовувався також з користю – діти активно займалися вишиванням золотом, виготовленням паперових квітів, рукоділлям.

З 1874 р. діяло жіноче духовне училище при Чигиринському Троїцькому жіночому монастирі, яке згодом було перетворено двокласну жіночу церковно-приходську школу³².

Головною проблемою процесу становлення й розвитку жіночої духовної освіти був брак достатніх коштів та засобів для відкриття навчальних закладів та їх фінансування у процесі поточної діяльності. Тому тривалими були терміни

³⁰ Записка об устройстве и составе Киевского училища для девиц духовного звания. *Киевские епархиальные ведомости*. 1861. № 17. С. 510.

³¹ Киевская епархия в 1878 г. *Киевские епархиальные ведомости*. 1879. № 7. С. 3-4.

³² Центральний державний історичний архів у м. Києві. Ф. 181. Оп. 1. Спр. 21. Арк. 18.

відкриття навчальних закладів, обмежене число місць для учнів. Суттєвою проблемою ставало і кадрове забезпечення навчального процесу. Через скромну заробітну плату, відсутність статусу державного службовця та отримання потім з віком пенсійного забезпечення училищам не вдавалося сформувати постійний педагогічний штат. Тому епархіальні училища не могли розраховувати на постійний і стійкий педагогічний персонал, оскільки їх Статут не давав вчителям, на відміну від інших духовно-навчальної служби, права на не пенсію та будь-яких інших посадових прав. Складною була і система управління навчальними закладами, що фактично розділяла владу між радою училища, начальницею та інспектором класів, виявила проблему статусу начальниці епархіального училища.

Не дивлячись на стрімкий розвиток культурного і соціального життя другої половини XIX ст., епархіальні жіночі училища ще залишалися шестикласними і склад навчальних предметів практично не змінився від 1868 р. Проблема подальшого навчання хвилювала батьків та учениць епархіальних жіночих училищ. Річ у тім, що свідоцтво про закінчення епархіальних училищ не прирівнювалося до гімназійного атестата. Випускниці епархіальних училищ могли вступати на вищі курси за умови здачі всіх екзаменів за гімназичний курс. Вибір подальших занять також був невеликим і зводився до посади сільської вчительки. Витримувати конкуренцію на ринку праці з випускницями жіночих гімназій. Часто також при прийомі на роботу вимагалися рекомендаційні листи, а при прийомі на роботу гувернантками приватні будинки віддавали перевагу гімназисткам. Ще однією проблемою була закритість навчальних закладів, надмірно суворі порядки для учениць не дозволяли їм під час навчання отримувати всебічний розвиток, формували їх замкнутість та перешкоджали їх соціалізації.

На початку XX ст. криза жіночої духовної освіти набуває системного характеру. Вона була викликана невідповідністю стандартів освіти та застарілим уявленням керівництва Російської православної церкви про роль жінки потребам суспільства, що стрімко розвивалося в результаті проведених реформ другої половини XIX ст. На сторінках церковної періодики розпочалися обговорення стану справ в жіночій духовній освіті, пошук шляхів вирішення кризової ситуації³³.

Святійший Синод змушений був звернути на це увагу своєю постановою від 20 грудня 1905 р. змушений був визнати, що Статут 1868 р. застарів і потребував змін. У результаті у 1907 р. Синодом було прийнято новий освітній стандарт для епархіальних жіночих училищ. Тепер навчальна програма семикласного епархіального жіночого училища не лише зрівнювалася з програмою жіночих гімназій, але ставала навіть більш об'ємною. Відповідно, епархіальні училища за рівнем освітнього стандарту уже не поступалися жіночим гімназіям³⁴.

³³ Забытые училища. *Церковный вестник*. 1905. № 51-52. Стлб. 1605; Разумовский М. Недочеты современного учебно-воспитательного строя епархиальных женских училищ. *Церковно-общественная жизнь*. 1906. № 27-31. С. 16.

³⁴ Владимирский Н. Стоит ли учиться в седьмом классе епархиального училища? Казань, 1908. С. 3.

Загалом, за статистичними даними кінця XIX ст. у Київській єпархії за період з 1867 по 1891 рр. отримали освіту в духовних училищах 21 832 учнів. Київська єпархія кінця XIX ст. у порівнянні з іншими єпархіями Російської православної церкви займала чільне місце за кількістю студентів та учнів³⁵. Після закінчення при монастирі навчального закладу його випускники мали можливість вибору свого подальшого життєвого шляху. Незначна частина з них, в основному це були діти-сироти й діти з бідних родин, залишалися при монастирях послушниками і ченцями обителі, в якій виховувалися. Переважна більшість випускників таких навчальних закладів, отримавши початкову освіту та елементи професійної підготовки, поверталася до мирського життя.

Висновки. Отже, навчальні заклади монастирів Київської єпархії займали вагомe місце в системі освіти Російської імперії другої половини XIX – початку XX ст. та сприяли розвитку системи освіти окремо взятого регіону. Дослідження означеної наукової проблеми показало, що в Київській єпархії упродовж другої половини XIX – початку XX ст. існували різні типи навчальних закладів: церковно-приходські школи, церковно-приходські школи з ремісничими відділеннями та рукоділлям, школи грамоти, церковно-учительські школи та духовні училища. Окрім знань в монастирських навчальних закладах надавалася і належним чином організована професійна підготовка.

Головним джерелом їх фінансування слугували власні засоби монастирів, плата за навчання бралася лише дітей забезпечених родин. Вихованцями цих закладів ставали переважно діти-сироти та діти з бідних родин. У монастирських школах і училищах навчалися діти переважно однієї статі, в залежності від типу монастиря – чоловічий чи жіночий. Хоча в ході дослідження було встановлено, що в окремі періоди в деяких монастирях хлопчики і дівчатка навчалися разом.

Навчальні заклади розміщувалися як в новозбудованих, так і в пристосованих для освітньої діяльності монастирських приміщеннях. При школах були їдальні та притулки для постійного проживання учнів.

REFERENCES

- Fazan, T.P. (2020). *Pidhotovka zhinotstva u pravoslavnykh monasteryakh Ukrainy do dukhovno-moralnoho vykhovannia ditei (XIX – persha chvert XX stolittia)* [Preparation of women in Orthodox monasteries of Ukraine for the spiritual and moral upbringing of children (XIX – first quarter of XX century): dys... k.p.n: 13.00.01 – zahalna pedahohika ta istoriia pedahohiky. Poltava [in Ukrainian].
- Gavrilov, A.V. (1895). *Stranica iz istorii cerkovno-prihodskoj shkoly* [A page from the history of the parish school]. *Hristianskoe chtenie*, 7-8, 91-113 [in Russian].
- Vysochajshie poveleniya i rasporyazheniya Svyatejshego Sinoda [The highest orders and decrees of the Holy Synod] (1868). *Kievskie eparhialnye vedomosti*, 10, 113 [in Russian].
- Vladimirskij, N. (1908). *Stoit li uchitsya v sedmom klasse eparhialnogo uchilisha?* [Is it worth studying

³⁵ Преображенский И. Отечественная церковь по статистическим данным с 1840–1841 по 1890–91 гг. СПб, 1897. 236 с.

- in the seventh grade of the diocesan school?]. Kazan [in Russian].
- Zhivopisnaya shkola Kievo–Pecherskoj lavry [Painting school of the Kiev–Pechersk Lavra] (1866). *Kievskie eparhialnye vedomosti*, 3, 125 [in Russian].
- Zabytye uchilisha [Forgotten schools] (1905). *Cerkovnyj vestnik*, 51–52, 1605 [in Russian].
- Zapiska ob ustrojstve i sostave Kievskogo uchilisha dlya devic duhovnogo zvaniya [Note on the structure and composition of the Kyiv school for girls of the clergy] (1861). *Kievskie eparhialnye vedomosti*, 17, 508–513 [in Russian].
- Izvesti po Kievskoj eparhii [Notify the Kyiv eparchy] (1873). *Kievskie eparhialnye vedomosti*, 2, 12 [in Russian].
- Kievo–Pecherskaya lavra v 1883 godu [Kiev–Pechersk Lavra in 1883] (1884). *Kievskie eparhialnye vedomosti*, 2, 64 [in Russian].
- Kievskaya eparhiya v 1878 g. [Kyiv eparchy in 1878] (1879). *Kievskie eparhialnye vedomosti*, 7, 2 [in Russian].
- Kratkij otchet o sostoyanii Lebedinskogo shestiklasnogo uchilisha devic duhovnogo zvaniya v Lebedinskom nikolaevskom vtroklasnom zhenskom monastyre za 1872/73 god [Brief report on the state of the Lebedinsky six-grade school for girls of the clergy in the Lebedinsky Nikolaevsky second-grade women’s monastery for 1872/73] (1874). *Kievskie eparhialnye vedomosti*, 6, 88–112 [in Russian].
- Kuzmenko, T. (2019). Mykhailivska tserkovno-uchytelska shkola pry Kyievo–Zolotoverkhomu monastyri (kin. XIX st.) [St. Michael’s Church and Teacher’s School at the Kyiv–Zolotoverkhy Monastery (end of the 19th century)]. *Trudy Kyevskoi dukhovnoi akademii*, 19 (191), 88–99 [in Ukrainian].
- Lavrinenko, N.P. (2005). Uchast pravoslavnykh monastyriv Kyivskoi yeparkhii u systemi dukhovnoi osvity Rosiiskoi imperii (XIX – pochatok XX st.) [The participation of Orthodox monasteries of the Kyiv Diocese in the system of spiritual education of the Russian Empire (19th – early 20th centuries)]. *Lavrskiy almanakh: Kyievo–Pecherska lavra v konteksti ukrainskoi istorii ta kultury: zb. nauk. Pr.*, 14, 18–26 [in Ukrainian].
- Lavrinenko, N.P. (2006). Z istorii Chyhyrynskoho Sviato–Troitskoho monastyria (zabuta obytel) [From the history of the Chygyryna Holy Trinity Monastery (forgotten monastery)]. *Kyivska starozyna*, 6, 99–106 [in Ukrainian].
- Lavrinenko, N.P. (2009). *Pravoslavni monastyri Pivdennoi Kyivshchyny (sotsialno-ekonomichna diialnist). 1773–1917 rr.* [Orthodox monasteries of the Southern Kyiv region (social and economic activity). 1773–1917]. Cherkasy [in Ukrainian].
- Lavrinenko, N.P. (2005). Utvorennia ta diialnist navchalnykh zakladiv pry zhinochykh monastyriakh Kyivskoi yeparkhii [The establishment and activity of educational foundations at women’s monasteries of the Kiev eparchy]. *Finansy Ukrainy*, 12, 133–146 [in Ukrainian].
- Lavrskoe narodnoe uchilische v Kieve [Lavra Public School in Kyiv] (1870). *Kievskie eparhialnye vedomosti*, 14, 465–466 [in Russian].
- Obzor uchrezhdeniya v Rossii pravoslavnykh monastyrej so vremeni vvedeniya shtatov po duhovnomu vedomstvu (1764–1869 gg.)* [Review of the establishment of Orthodox monasteries in Russia since the introduction of staffing by spiritual department (1764–1869)] / Sost. N. Grigorovich (1869). Sankt–Peterburg [in Russian].
- O shkolah pri monastyryah Kievskoj eparhii [About schools at monasteries of the Kyiv eparchy] (1886). *Kievskie eparhialnye vedomosti*, 21, 960–965 [in Russian].
- Ot soveta psalomshicheskogo klassa pri Kievo–Mihajlovskom monastyre [From the council of the psalm-reading class at the Kiev–Mikhailovsky Monastery] (1909). *Kievskie eparhialnye*

- vedomosti*, 29, 389 [in Russian].
- Otchet o sostoyanii Lebedinskogo zhenskogo duhovnogo professionalnogo uchilisha za 1898–1899 uchebnyj god [Report on the state of the Lebedinsky Women’s Theological Professional School for the 1898–1899 academic year] (1900). *Kievskie eparhialnye vedomosti*, 3, 38 [in Russian].
- Preobrazhenskij, I. (1897). *Otechestvennaya cerkov po statisticheskim dannym s 1840–1841 po 1890–91 gg.* [The Russian Church according to statistics from 1840–1841 to 1890–91]. Sankt-Peterburg [in Russian].
- Razumovskij, M. (1906). Nedochety sovremennogo uchebno-vospitatelnogo stroya eparhialnyh zhenskih uchilish [Shortcomings of the modern educational system of diocesan girls’ schools]. *Cerkovno-obshchestvennaya zhizn*, 27–31, 16 [in Russian].
- Rukovodstvennye dlya pravoslavnogo duhovenstva ukazy Svyatejshego Pravitelstvennogo Sinoda. 1721–1878 g. [Guiding decrees for the Orthodox clergy of the Holy Governing Synod. 1721–1878]. (1879). Moskva [in Russian].
- Yanchuk, M. (2018). Pidhotovka uchytelskykh kadriv u tserkovno-uchytelskykh shkolakh naprykintsi XIX – na pochatku XX stolittia [Training of teaching staff at church-teacher schools like the 19th century - at the beginning of the 20th century]. *European philosophical and Historical Discourse*, 4 (3), 79–85 [in Ukrainian].

DOI: 10.31110/consensus/2024-02/064-073

УДК (UDC) 2-722 : 93/94 : 322.2 (477.83/.86)

KEY ASPECTS OF THE ADMINISTRATIVE AND MANAGERIAL STRUCTURE OF THE GCC GALICIAN METROPOLIS IN THE INTERWAR PERIOD

Yuliia Hrabets*

Abstract

The goal of the study is to analyze the structural organization of the Greek Catholic Church, to determine the position and functional characteristics of its staff in the interwar period in Eastern Galicia.

The methodology of the study is based on the principles of historicism, scientificity, objectivity, and systematicity. General scientific (analysis, synthesis, generalization) and special historical (historical-genetic, historical-systemic) methods were used.

Scientific novelty. The scientific novelty lies in a comprehensive analysis of the stated topic and the introduction of archival materials into scientific circulation, which makes it possible to clarify the main functions of the structural units of the administrative and managerial apparatus of the Galician Metropolis of the GCC in the interwar period.

Conclusions. The GCC functioned on most of the territories where ethnic Ukrainians of Eastern Galicia lived in the interwar period, as evidenced by the number of dioceses. In total, in 1925-1928, 128 deaneries operated as part of the Lviv Archdiocese, the dioceses of Przemyśl, and Stanisławów. As of the 1930s, there were 2366 parishes, 3039 churches, and 1940 priests within these three administrative units, serving 3 million believers. The link between the parish priest and the bishopric was the dean, who controlled and regulated the parish's activities through councils and visits. One parish priest could be responsible for 2-3 of the village, over which he provided pastoral care and cultural and educational work. The large amount of work in the parishes and the care of the parish prompted the top leadership of the Church to develop and establish a system of cooperation. A system of vacations and retreats was in place for the spiritual renewal of the clergy. In general, the functioning of the GCC was effective due to a well-established system of communication at all levels of the church organization.

Keywords: Church, structure, GCC, priest, bishop, dean, pastor, employee, retreats

* PhD student at the Department of World History and Religious Studies at Ternopil Volodymyr Hnatiuk National Pedagogical University, Ternopil, Ukraine. E-mail: juliajuliakows@ukr.net. ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6867-6977>

КЛЮЧОВІ АСПЕКТИ АДМІНІСТРАТИВНО-УПРАВЛІНСЬКОЇ СТРУКТУРИ ГАЛИЦЬКОЇ МИТРОПОЛІЇ ГРЕКО-КАТОЛИЦЬКОЇ ЦЕРКВИ У МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД

Юлія Грабець*

Анотація

Мета дослідження полягає в аналізі структурної організації Греко-Католицької Церкви, визначенні становища та функціональних особливостей її кадрового складу в міжвоєнний період на теренах Східної Галичини. **Методологія** дослідження базується на принципах історизму, науковості, об'єктивності, системності. Використано загальнонаукові (аналіз, синтез, узагальнення) та спеціально-історичні (історико-генетичний, історико-системний) методи.

Наукова новизна полягає в комплексному аналізі заявленої теми та введенням до наукового обігу архівних матеріалів, що уможливило з'ясування основних функцій структурних одиниць адміністративно-управлінського апарату Галицької митрополії ГКЦ у міжвоєнний період.

Висновки. На більшості територій, де проживали етнічні українці Східної Галичини в міжвоєнний період функціонувала ГКЦ, про це свідчить кількість епархій. Загалом у 1925–1928 рр. у складі Львівської архієпархії, Перемишльської та Станіславівської епархій діяли 128 деканатів. Станом на 1930–ті рр. у межах цих трьох адміністративно-територіальних одиниць функціонували 2366 парафій, 3039 церков, 1940 священників, які обслуговували 3 млн. віруючих. Зв'язковою ланкою між парафіяльним священником і єпископатом був декан, який контролював та регулював діяльність парафії через проведення соборчиків та візитації. Одному парафіяльному священнику могли підпорядковуватись 2–3 села, над якими він здійснював душпастирську опіку та культурно-просвітницьку роботу. Великий об'єм роботи на парафіях, догляд за приходством спонукали вище керівництво Церкви розвивати та налагоджувати систему сотрудицтва. Для духовного відновлення священнослужителів існувала система відпусток та реколекцій. Загалом функціонування ГКЦ було ефективним завдяки якісно налаштованій системі комунікації на всіх рівнях церковної організації.

Ключові слова: Церква, структура, ГКЦ, священник, єпископ, декан, парох, сотрудицтво, реколекції

Цитування: Грабець, Ю. (2024). Ключові аспекти адміністративно-управлінської структури Галицької митрополії Греко-католицької церкви у міжвоєнний період. *Консенсус*, 2, 64–73.

URL: <https://konsensus.net.ua/index.php/konsensus/article/view/104>

Постановка проблеми. У другій половині 19 ст. – 30-х рр. 20 ст. діяльність Греко-Католицької Церкви на теренах Східної Галичини була стрижневою в церковному та суспільно-політичному плані. Влада Австро-Угорщини була

*аспірантка кафедри всесвітньої історії та релігієзнавства Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка, Тернопіль, Україна. E-mail: julijuliakows@ukr.net. ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6867-6977>

зацікавлена українськими територіями лише в соціально-економічному плані, тобто у використанні людського та природного ресурсу, тому в українців не було можливості отримати автономію чи незалежність. Через поразку Центральних держав у Першій світовій війні Австро-Угорщина була розділена на окремі національні держави. Українці, які проживали на теренах Східної Галичини також зробили спробу створити державу – Західноукраїнську Народну Республіку. Проте не отримавши міжнародного визнання, ЗУНР припинила своє існування, а територія регіону перейшла до складу Польської Республіки. Польська влада займалась відродженням власної національної держави, тому проводила свою внутрішню політику в контексті асиміляції не польського населення. В таких умовах українці Східної Галичини потребували не лише духовного, але й національного лідера. Таку роль взяла на себе ГКЦ на чолі з митрополитом Андреем Шептицьким. Завдяки ефективно налагодженій системі комунікації між єпископатом та парафіяльним духовенством Церква реалізовувала свою душпастирську роботу в контексті збереження національної самобутності українців, а також сприяла організації доброго соціально-економічного стану жителів парафій.

Аналіз останніх досліджень і джерел. Історіографія дослідження базується на комплексних наукових працях, спогадах, свідченнях, статистичних даних та архівних документах.

Українські науковці періоду незалежної України значну увагу приділяють дослідженню ролі греко-католицького духовенства на теренах Східної Галичини. Аналізу адміністративно-територіальної структури ГКЦ (1918-1939) присвячені праці І. Пилипіва¹, Т. Горан². Церковно-релігійні процеси та становище Греко-Католицької Церкви (ГКЦ) під владою Польської Республіки проаналізовано в працях Е. Бистрицької³, Ю. Грабець⁴, В. Перевезія⁵, Ю. Федоріва⁶, А. Кравчука⁷, С. Предки⁸.

¹ Пилипів І.В. Греко-католицька церква – найвпливовіша суспільна сила у кристалізації української нації міжвоєнної Галичини. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету ім. В. Гнатюка. Історія*. 2010. № 1. С. 109-114.

² Горан Т.А. Перемишльська єпархія Греко-католицької церкви в українському національному русі Галичини (1919-1939 рр.): дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника». Івано-Франківськ, 2017. 282 с.

³ Бистрицька Е. Східна політика Ватикану у контексті відносин святого Престолу з Росією та СРСР (1878-1964 рр.). Тернопіль: Підручники і посібники, 2009. 416 с.

⁴ Бистрицька Е., Грабець Ю. Становище та діяльність греко-католицького парафіяльного духовенства Східної Галичини у 1914-1939 рр. *Східноєвропейський Історичний Вісник*. 2023. № 27. С. 105-116.

⁵ Перевезій В.О. Служіння Богу і народу: Українська греко-католицька церква між двома світовими війнами. Київ, 2004. 203 с.

⁶ Федорів Ю. Історія церкви в Україні: репринтне видання. Львів: Видавничий відділ «Свічадо», 2001. 362 с.

⁷ Кравчук А. Конференції Архієреїв Української Греко-Католицької Церкви (1902-1937). Львів: Свічадо, 1996. 108 с.

⁸ Предка С.В. Матеріальне становище Греко-католицького парафіяльного духовенства Східної Галичини в 1920-1930-х рр. *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: Збірник молодих вчених*. 2018. (№ 21). С. 88-95.

Інформація про суспільні та церковні події розміщено на сторінках періодичного видання «Перемиські єпархіальні відомості». Статистичну інформацію щодо кількості парафіян, священників, церков розміщено в шематизмах: Львівської архієпархії, Перемиської, Станіславівської єпархій.

Архівні матеріали, які використано в статті, зберігаються в Центральному державному історичному архіві міста Львова, опрацьовано справи фонду 201 «Греко-католицька митрополича консисторія, м. Львів» та фонду 408 «Греко-католицький митрополичий ординаріат, м. Львів».

Мета дослідження полягає в аналізі структурної організації Греко-Католицької Церкви, визначенні становища та функціональних особливостей її кадрового складу в міжвоєнний період на теренах Східної Галичини.

Виклад основного матеріалу. У структурі ГКЦ міжвоєнного періоду виокремлюють два рівні. Перший – адміністративно-територіальний, до якого входили такі складові одиниці як митрополія, єпархії, деканати, парафії. Другий – адміністративно-управлінський, структурними елементами якого були митрополит, єпископи, єпархіальні собори, органи управління – капітула, консисторія, церковний суд, декани, парафіяльні управи, а також духовні семінарії та церковні братства⁹.

У міжвоєнний період на теренах Східної Галичини функціонувала Галицька митрополія, яка складалась з Львівської архієпархії, Перемишльської та Станіславівської єпархій¹⁰. На адміністративно-територіальному рівні кожна єпархія Галицької митрополії поділялася на деканати. У період 1925–1928 рр. у структурі Львівської архієпархії нараховувалось 54 деканати¹¹. Таку ж кількість деканатів – 54 мала Перемишльська єпархія¹². У складі Станіславівської єпархії їх було 20. Кожен деканат включав 18–25 парафій¹³.

У 1931 р. у Львівській архієпархії нараховувалося 1 259 парафій з такою ж кількістю церков, 831 священник та 1 328 868 віруючих. У Станіславівській єпархії станом на 1935 р. функціонували 419 парафій із 419 церквами, опіку над якими здійснювали 292 парохі для 1 035 214 парафіян¹⁴. У Перемишльській єпархії станом на 1932 р. нараховувалося 688 парафій і 1 361 церков, працювали 817 священників, кількість віруючих становила 1 240 453¹⁵. Таким чином, найбільша кількість парафій знаходилася в межах Львівської архієпархії, а найбільша кількість церков

⁹ Пилипів І.В. Розвиток адміністративно-територіальної структури Галицької Греко-Католицької (1918–1939 рр.). *Вісник Прикарпатського університету. Історія*. 2010. № 18. С. 38.

¹⁰ Пилипів І.В. Греко-католицька церква – найвпливовіша суспільна сила у кристалізації української нації міжвоєнної Галичини. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету ім. В. Гнатюка. Історія*. 2010. № 1. С. 109–114.

¹¹ Шематизм всего клира греко-католицької Архієпархії Львівської на рік Божий 1925. Львів, 1925. 325 с.

¹² Шематизм греко-католицького духовенства злучених єпархій Перемиської, Самбірської і Сяніцької на рік Божий 1928. Перемишль, 1928. 420 с.

¹³ Пилипів І.В. Розвиток адміністративно-територіальної структури... С. 41.

¹⁴ *Ibid.* С. 42.

¹⁵ Шематизм греко-католицького духовенства злучених єпархій Перемиської, Самбірської і Сяніцької на рік Божий 1932. Перемишль, 1932. С. 153.

розміщувалась у межах Перемишльської єпархії, майже однакова кількість священників працювала у Львівській архієпархії та Перемишльській єпархії.

Кожна з трьох єпархій Галицької митрополії мала свого очільника – єпископа, який підпорядковувався митрополиту Галицькому. Греко-католицькі єпископи зосереджували у своїх руках законодавчу, судову, адміністративну владу, виконували пастирські функції, за потреби делегували адміністративні завдання єпископу-помічнику¹⁶. В умовах польської окупації єпископи працювали відповідно до Конституції Польської Республіки (1921). Від середини 1920-х рр. діяльність духовенства ГКЦ регулювалася Конкордатом, який був укладений між польською владою та Святим Престолом¹⁷. Конкордат визначив правове поле діяльності ГКЦ на теренах Східної Галичини, проте його зміст не отримав однозначної оцінки від самого духовенства. Робота священників й надалі перебувати під контролем адміністративних органів влади, а статті Конкордату не зупинили процес латинізації та полонізації українського населення¹⁸.

Серед обов'язків єпископа були: організація єпархіальних синодів, контроль фінансів, надання опіки кандидатам, які здобували духовний сан, створення належних умов праці для духовенства, інспектування діяльності церковних інституцій, шкіл, братств¹⁹. Актуальну інформацію про стан справ кожної парафії єпископ отримував під час здійснення щорічних візитацій. Парохи надавали йому інформацію не лише з адміністративно-господарських питань, але й про рівень духовності віруючих, функціонування братств, товариств, про проблеми населення (бідність, алкоголізм, поширення азартних ігор тощо)²⁰. Таким чином, отримана інформація під час єпископських візитацій давала можливість керівництву ГКЦ оцінити ефективність роботи духовенства на місцях і сформувати пріоритетні напрямки роботи для єпископату на наступні роки.

До адміністративно-територіальної організації єпархії входили деканати, які склалися з парафії. Кожен деканат мав очільника – декана, якого затверджував єпископ²¹. Декани проводили засідання деканальних соборчиків, здійснювали візитації парафій деканату, регулювали роботу духовенства, благословляли церкви, цвинтарі тощо. За умов значного навантаження в деканаті або важкого фізичного стану декан мав право отримати помічника²².

¹⁶ Бистрицька Е. Східна політика Ватикану у контексті відносин святого Престолу з Росією та СРСР (1878–1964 рр.). Тернопіль : Підручники і посібники, 2009. 416 с.

¹⁷ Горан Т.А. Перемишльська єпархія Греко-католицької церкви в українському національному русі Галичини (1919–1939 рр.): дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника». Івано-Франківськ, 2017. С. 171.

¹⁸ Центральний Державний Історичний Архів у м. Львів (далі – ЦДАЛ). Ф. 408. Оп. 1. Спр. 57. Арк. 1.

¹⁹ Бистрицька Е., Грабець Ю. Становище та діяльність греко-католицького парафіяльного духовенства Східної Галичини у 1914–1939 рр. *Східноєвропейський історичний вісник*. 2023. № 27. С. 105–116.

²⁰ Пилипів І. Греко-католицька церква у суспільно-політичному житті Східної Галичини (1918–1939 рр.): монографія. Тернопіль: Економічна думка, 2011. С. 126.

²¹ ЦДАЛ. Ф. 408. Оп. 1. Спр. 10. Арк. 23.

²² ЦДАЛ. Ф. 408. Оп. 1. Спр. 10. Арк. 25–26.

Деканальні соборчики скликали з нагоди великих свят, під час зібрань обговорювали нагальні проблеми деканату. Рішення, які ухвалювали деканальні соборчики, були обов'язковими до виконання всіма священниками²³. Під час щорічних візитацій парафій декан із помічниками перевіряли церковну документацію, якість проведення священниками богослужінь, рівень функціонування братств при церквах, архів, стан парафіяльних забудов, церковний інвентар, цвинтар²⁴. Після огляду складали підсумковий звіт, у якому вказували результати перевірки. Документ підписували представники громади, члени парафіяльної ради, священник та декан. Для належної організації функціонування парафій декан брав консультації в фахових спеціалістів, список яких слід було кожних три роки подавати до Митрополичого Ординаріату²⁵.

Духовенство не мало права покидати місце служіння без дозволу декана більше, ніж на два дні²⁶. Для отримання відпустки на довший термін священник мав вказати вагому причину, в окремих випадках надати документацію для підтвердження та навіть вказати особу, яка б на час відпустки могла виконувати його обов'язки. На час відсутності парафіяльного священника декан призначав виконуючого обов'язків священника на парафію, контролював належне виконання роботи²⁷.

У випадку смерті пароха декан брав парафію під особисту опіку, мав надати духовну та матеріальну допомогу сім'ї померлого, тимчасово зберігав ключі від сейфу, де зберігались парафіяльні книги, цінні папери, листи, готівка. За два тижні по смерті пароха декан міг призначати нового очільника парафії. Часто ним ставав місцевий сотрудник або священник із сусідньої парафії²⁸. Якщо в померлого пароха була дружина, то навіть за умов призначення нового пароха та заселення його до парафіяльного будинку, вдова ще впродовж року мала право мешкати в цьому будинку та отримувати половину прибутків від ерекційних володінь. Проте зустрічаються випадки, коли між новопризначеним парохом і вдовою виникали конфлікти, які вирішувалися в судовому порядку²⁹.

В адміністративно-управлінській структурі ГКЦ особливе місце займали парахи³⁰. Вони опікувалися всіма парафіяльними спорудами, церковними землями,

²³ Горан Т.А. Перемишльська єпархія Греко-католицької церкви в українському національному русі Галичини (1919-1939 рр.): дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника». Івано-Франківськ, 2017. С. 183.

²⁴ ЦДАЛ. Ф. 408. Оп. 1. Спр. 10. Арк. 38-40.

²⁵ Ibid. Арк. 41-41.

²⁶ Кравчук А. Конференції Архієреїв Української Греко-Католицької Церкви (1902-1937). Львів: Свічачо, 1996. 108 с.

²⁷ ЦДАЛ. Ф. 201. Оп. 1в. Спр. 2506. Арк. 47.

²⁸ ЦДАЛ. Ф. 408. Оп. 1. Спр. 10. Арк. 27-28, 34.

²⁹ ЦДАЛ. Ф. 201. Оп. 5. Спр. 190. Арк. 1-6.

³⁰ Пилипів І.В. Греко-католицька церква – найвпливовіша суспільна сила у кристалізації української нації міжвоєнної Галичини. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету ім. В. Гнатюка. Історія*. 2010. № 1. С. 109-114.

проводили просвітницьку роботу, відповідали за належне ведення та зберігання церковної документації³¹. Помешкання пароха розміщувалося біля церкви, лише за наявності дозволу від єпископа священнику можна було проживати більш віддалено. Упродовж року парох мав право на відпустку, яка сумарно становила два місяці³². Для довшого терміну потрібен був також дозвіл єпископа. За час своєї відсутності священник не отримував жодних виплат. Половину прибутку за цей період отримував його тимчасовий заступник, а решту забирав єпископ на потреби Церкви. У випадку виселення пароха за межі парафії його тимчасовий заступник отримував лише 1/3 прибутків від треб (плата за виконання релігійних обрядів і таїнств) і врожаю від землі, а 2/3 віддавав сім'ї пароха³³.

Зважаючи на великий обсяг роботи в громаді парох мав право на отримання одного або кількох сотрудників, яких призначав єпископ³⁴. Сотрудники очолювали ті церковні одиниці, де не було умов для створення окремих парафій. Вони не мали права запроваджувати нововведень у парафіях без дозволу пароха. Проте, якщо парох допускав у роботі вагомі помилки, то сотрудник мав обов'язок повідомити про них декану чи єпископу³⁵.

Якщо парох брав на роботу одруженого сотрудника, то був зобов'язаний виділити йому 1/3 від парафіяльних прибутків і надати житло з земельною ділянкою для ведення господарства. Земельна ділянка сотрудника мала розміщуватися не далеко від його помешкання, її розмір мав бути не менше 1/3 площі саду та городу пароха. У випадку відсутності належних умов проживання та роботи сотрудник мав право перейти на інше місце служіння, подавши відповідну заяву до свого деканату. Серед інших причин, через які сотрудник також міг просити про переведення були: конфліктні стосунки з парохом або його родичами, відсутність школи для навчання дітей, конфлікти з громадою парафії через celibат сотрудника й інші³⁶. Проте були випадки, коли парох одразу вказував, що шукає неодруженого сотрудника, який міг би мешкати в будинку пароха, оскільки парафія не мала ресурсів для створення належних умов роботи для священника з сім'єю³⁷.

Сотрудник також мав право на оренду ерекційних земель і в такому випадку весь врожай вважався його власністю³⁸. Якщо церковні землі обробляв не сам парох,

³¹ Горан Т.А. Перемишльська єпархія Греко-католицької церкви в українському національному русі Галичини (1919-1939 рр.): дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника». Івано-Франківськ, 2017. С. 86.

³² Перевезій В.О. Служіння Богу і народу: Українська греко-католицька церква між двома світовими війнами. Київ, 2004. 203 с.

³³ Перемиські Єпархіальні відомості. Ч. I. 1921. С. 19-20.

³⁴ ЦДАЛ. Ф. 408. Оп. Ів. Спр. 738. Арк. 4-142.

³⁵ ЦДАЛ. Ф. 201. Оп. Ів. Спр. 2505. Арк. 17-18.

³⁶ ЦДАЛ. Ф. 201. Оп. Ів. Спр. 2506. Арк. 14-17.

³⁷ ЦДАЛ. Ф. 201. Оп. Ів. Спр. 2506. С. 44.

³⁸ Предка С.В. Матеріальне становище Греко-католицького парафіяльного духовенства Східної Галичини в 1920 – 1930-х рр. *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: Збірник молодих вчених*. 2018. (№ 21). С. 88-95.

а люди з парафії, то 2/3 врожаю або половину отримували ті, хто займались обробітком. З 1/3 або з половини врожаю парох отримував 2/3, сотрудинок 1/3. Якщо на парафії працювали два сотрудинок, то половину прибутків від обробітку землі та тріб належало парохів, а другу частину між собою ділили сотрудинок. Де було три сотрудинок, то парох забирав 2/5, а кожен сотрудинок отримував по 1/5. Де було чотири сотрудинок, то парох забирав 2/6, а сотрудинок по 1/6³⁹. Таким чином, прихід на парафію сотрудинок відбувався лише з об'єктивної потреби. Адже його призначення передбачало не лише поділ обов'язків між ним та парохом, але й забезпечення його належним місцем проживання та фінансовим прибутком.

Керівництво ГКЦ піклувалося не лише про належний стан роботи деканатів, парафій, але й створювало умови для підтримки професійного рівня та моральний стану духовенства загалом, оскільки це впливало на якість їхньої пастирської роботи. Для цього в Галицькій митрополії щороку відбувалися практики духовного відновлення священників через участь у реколекціях. Зазвичай вони проводилися по декілька серій на рік, кожна з яких тривала кілька днів. Під час реколекцій священники організовували спільні богослужіння, брали участь у конференціях, на яких вели бесіди на богословські та суспільні теми, обмінювались власним досвідом⁴⁰. Наприклад, у 1922 р. у Перемишльській єпархії відбулося чотири серії реколекцій на базі семінарії. Кожна серія реколекцій розпочиналася в понеділок увечері, а завершувалася зранку в суботу. До кожного учасника, який мав приїхати на реколекції існували певні вимоги. Враховуючи скрутне фінансове становище Церкви кожен мав священник мав подбати про своє проживання та харчування на період реколекцій. Наприклад, у Перемишльській єпархії учасники брали з собою білизну для сну, продукти (6 кг. пшеничної муки, 2,5 кг. круп, 2 кг. жиру), а також сплачували внесок за п'ять днів проживання в розмірі 2500 злотих⁴¹. Подібні заходи свідчать про високорозвинену систему опіки Церкви не лише над парафіянами, але й над духовенством. Завдяки практиці реколекцій керівництво ГКЦ створювало можливості для духовного та професійного зростання священнослужителів у спільноті.

Висновки. Отже, на більшості територій, де проживали етнічні українці Східної Галичини в міжвоєнний період функціонувала ГКЦ, про це свідчить кількість єпархій. Загалом у 1925-1928 рр. у складі Львівської архієпархії, Перемишльської та Станіславівської єпархій діяли 128 деканатів. Станом на 1930-ті рр. у межах цих трьох адміністративно-територіальних одиниць функціонувало 2366 парафій, 3039 церков, 1940 священників, які обслуговували 3 млн. віруючих. Зв'язковою ланкою між парафіяльним священником і єпископатом був декан, який контролював та регулював діяльність парафії через проведення соборчиків і візитації. Одному

³⁹ Перемишльські Єпархіальні відомості. Ч. I. 1921. С. 19-21.

⁴⁰ Федорів Ю. Історія церкви в Україні: репринтне видання. Львів: Видавничий відділ «Свічадо», 2001. 362 с.

⁴¹ Перемишльські Єпархіальні відомості. Ч. III. 1922. С. 49-51.

парафіяльному священнику могли підпорядковуватись 2–3 села, над якими він здійснював душпастирську опіку та культурно-просвітницьку роботу. Великий об'єм роботи на парафіях, догляд за приходством спонукали вище керівництво Церкви розвивати та налагоджувати інститут сотрудицтва. Для духовного відновлення священнослужителів існувала система відпусток і реколекцій. Загалом функціонування ГКЦ було ефективним завдяки якісно налаштованій системі комунікації на різних рівнях церковної організації.

REFERENCES

- Bystrytska, E. (2009). *Skhidna polityka Vatykanu u konteksti vidnosyn sviatoho Prestolu z Rosiieiu ta SRSR (1878–1964 rr.)* [Eastern policy of the Vatican in the context of the Holy See's relations with Russia and the USSR (1878–1964)]. Ternopil: Pidruchnyky i posibnyky [in Ukrainian].
- Bystrytska, E. & Hrabets, Yu. (2023). Stanovyshche ta diialnist hreko-katolytskoho parafialnoho dukhovenstva Skhidnoi Halychyny u 1914–1939 rr. [Position and Activities of the Greek-Catholic Parish Clergy of Eastern Galicia in 1914–1939]. *Skhidnoevropeyskyi istorychnyi visnyk*, (27), 105–116 [in Ukrainian].
- Fedoriv, Yu. (2001). *Istoriia tserkvy v Ukraini: reprintsne vydannia* [History of the Church in Ukraine: reprint edition]. Lviv : Vydavnychi viddil «Svichado» [in Ukrainian].
- Horan, T.A. (2017). *Peremyslska yeparkhiia Hreko-katolytskoi tserkvy v ukrainskomu natsionalnomu rusi Halychyny (1919–1939 rr.): dys... kand. ist. nauk: 07.00.01 [Przemysl eparchy of the Greek Catholic Church in the Ukrainian national movement of Galicia (1919–1939)]: diss... candidate history Sciences: 07.00.01*. Ivano-Frankivsk [in Ukrainian].
- Kravchuk, A. (1997). *Konferentsii Arkhyiereiv Ukrainiskoi Hreko-Katolytskoi Tserkvy (1902–1937)* [Conference of Bishops of the Ukrainian Greek Catholic Church (1902–1937)]. Lviv: Svichado, 108 p. [in Ukrainian].
- Perevezii, V.O. (2004). *Sluzhinnia Bohu i narodu: Ukrainiska hreko-katolytska tserkva mizh dvoma svitovymy viinamy* [Serving God and People: The Ukrainian Greek Catholic Church between the Two World Wars]. Kyiv [in Ukrainian].
- Peremyski Yeparkhialni vidomosti (1921) [Przemysl Diocesan Records]. Ch I, 19–21 [in Ukrainian].
- Peremyski Yeparkhialni vidomosti (1922). [Przemysl Diocesan Records]. Ch III, 49–51 [in Ukrainian].
- Predka, S.V. (2018). Materialne stanovyshche Hreko-katolytskoho parafialnoho dukhovenstva Skhidnoi Halychyny v 1920–1930-kh rr. [Material state of Greek-catholic parish clergy of Eastern Galicia in 1920–1930s]. *Aktualni problemy vitchyznianoï ta vsesvitnoï istorii*, 21, 88–95 [in Ukrainian].
- Pylypiv, I.V. (2010). Hreko-katolytska tserkva – naivplyvovisha suspilna syla u krystalizatsii ukrainskoi natsii mizhvoiennoi Halychyny [The Greek Catholic Church is the most influential social force in the crystallization of the Ukrainian nation in interwar Galicia]. *Naukovi zapysky Ternopilskoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni Volodymyra Hnatiuka. Seriia: Istoriia*, 1, 109–114 [in Ukrainian].
- Pylypiv, I.V. (2011). *Hreko-katolytska tserkva u suspilno-politychnomu zhytti Skhidnoi Halychyny (1918–1939 rr.)* [The Greek Catholic Church in the social and political life of Eastern Galicia (1918–1939)]. Ternopil: Ekonomichna dumka [in Ukrainian].
- Pylypiv, I.V. (2010). Rozvytok administratyvno-terytorialnoi struktury Halyskoi Hreko-Katolytskoi (1918–1939 rr.) [Development of the administrative-territorial structure of the Galician Greek-Catholic (1918–1939)]. *Visnyk Prykarpatskoho universytetu. Istoriia*, 18, 37–44 [in

Ukrainian].

Shematyzm vseho klyra hreko-katolytskoi Arkhiieparkhii Lvivskoi na rik Bozhyi 1925 [Shematism of all the clergy of the Greek Catholic Archdiocese of Lviv for the year of God 1925]. Lviv, 1925 [in Ukrainian].

Shematyzm hreko-katolytskoho dukhovenstva zluchenykh yeparkhii Peremyskoi, Sambirskoi i Sianitskoi na rik Bozhyi 1928 [Shematism of the Greek Catholic clergy of the reunited dioceses of Przemyśl, Sambir and Sianice for the year of God 1928]. Peremyshl, 1928 [in Ukrainian].

Shematyzm hreko-katolytskoho dukhovenstva zluchenykh yeparkhii Peremyskoi, Sambirskoi i Sianitskoi na rik Bozhyi 1932 [Shematism of the Greek Catholic clergy of the united dioceses of Przemyśl, Sambir and Sianicka for the year of God 1932]. Peremyshl, 1932 [in Ukrainian].

DOI: 10.31110/consensus/2024-02/074-083

УДК (UDC) 94 (477.46) : 001.891

PRESERVATION OF HISTORICAL AND CULTURAL MONUMENTS IN THE CONDITIONS OF WAR: THE ROLE OF INSTITUTIONS OF GENERAL SECONDARY EDUCATION**Viktor Prokopchuk*****Andriy Hrytsenko******Abstract**

The goal of the work is to analyze the historical experience of preservation of monuments of history and culture in the conditions of war by teachers and students of institutions of general secondary education.

The scientific novelty of this article is due to the fact that for the first time the study and presentation of the historical experience of preserving monuments of history and culture in general is carried out with a focus on the need to strengthen this work by history teachers, class teachers and students in cooperation with local historians of institutions of general secondary education precisely in conditions of the Russo-Ukrainian war.

Methodology. In the process of working on the topic, biographical and chronological methods of historical research and the general scientific method of systematic analysis were used in the course of monument protection works and perpetuating the memory of the heroes who died in the war in order to create a collective portrait within the framework of the development of school local history.

Conclusions. In the course of the research, it was found that a valuable experience of memorial protection work and the perpetuation of the historical memory of the heroes – defenders of the Motherland, who died in the modern war of Russia against Ukraine, is the initiative of teachers and graduates institutions of general secondary education to make and install memorial boards in the conditions of celebrations, conducting research on the creation of a collective portrait of the dead. The authors also focused attention on the need to strengthen this area of school local studies, to master the tried and tested methods of historical and historical schoolwork and to develop forms adequate to the needs of the time in order to protect and preserve the national cultural heritage.

Keywords: monument, monuments of history and culture, monument studies, monument protection, collective portrait, school local history, local historians, war, Russo-Ukrainian war

* Doctor of historical Sciences, Professor of the Department of History, Jurisprudence and teaching Methods Hlukhiv National Pedagogical University named after Oleksandr Dovzhenko, Dunaivtsi, Ukraine.

E-mail: viktam@i.ua. ORCID: <https://orcid.org/0009-0002-4624-381X>

** Doctor of Pedagogical Sciences, Associate Professor, Head of the Department of History, Jurisprudence and teaching Methods Hlukhiv National Pedagogical University named after Oleksandr Dovzhenko, Hlukhiv, Ukraine. E-mail: hrytsenko@gnpu.edu.ua. ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9107-1394>

ЗБЕРЕЖЕННЯ ПАМ'ЯТОК ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ В УМОВАХ ВІЙНИ: РОЛЬ ЗАКЛАДІВ ЗАГАЛЬНОЇ СЕРЕДНЬОЇ ОСВІТИ

Віктор Прокопчук*
Андрій Гриценко**

Анотація

Мета роботи – проаналізувати історичний досвід збереження пам'яток історії та культури в умовах війни саме педагогами та здобувачами освіти закладів загальної середньої освіти.

Наукова новизна даної статті зумовлена тим, що вперше здійснюється вивчення та представлення історичного досвіду збереження пам'яток історії та культури загалом із зосередження уваги на необхідності посилення цієї роботи вчителями історії, класними керівниками та здобувачами освіти у співпраці з краєзнавцями закладів загальної середньої освіти саме в умовах російсько-української війни.

Методологія. У процесі опрацювання теми використано біографічний та хронологічний методи історичного дослідження і загальнонауковий метод системного аналізу в ході проведення пам'яткоохоронних робіт та увічнення пам'яті загиблих у війні героїв з метою створення колективного портрета в рамках розвитку шкільного краєзнавства.

Висновки. У ході дослідження було з'ясовано, що цінним досвідом пам'яткоохоронної роботи та увічнення історичної пам'яті про героїв – захисників Батьківщини, які загинули у сучасній війні Росії проти України, є ініціатива учителів і здобувачів закладів загальної середньої освіти із виготовлення та встановлення меморіальних дощок в умовах урочистостей, проведення досліджень зі створення колективного портрету загиблих. Також авторами зосереджено увагу на необхідність посилення цього напрямку шкільного краєзнавства, оволодіння випробуваною методикою пам'яткознавчої та пам'яткоохоронної шкільної роботи та відпрацювання адекватних потребам часу форм з метою охорони і збереження національної культурної спадщини.

Ключові слова: пам'ятка, пам'ятки історії та культури, пам'яткознавство, пам'яткоохоронство, колективний портрет, шкільне краєзнавство, краєзнавці, війна, російсько-українська війна

Цитування: Прокопчук, В. & Гриценко, А. (2024). Збереження пам'яток історії та культури в умовах війни: роль закладів загальної середньої освіти. *Консенсус*, 2, 74–83.

URL: <https://konsensus.net.ua/index.php/konsensus/article/view/105>

* доктор історичних наук, професор кафедри історії, правознавства та методики навчання Глухівського національного педагогічного університету імені Олександра Довженка, Дунаївці, Україна.

E-mail: viktam@i.ua. ORCID: <https://orcid.org/0009-0002-4624-381X>

** доктор педагогічних наук, доцент, завідувач кафедри історії, правознавства та методики навчання Глухівського національного педагогічного університету імені Олександра Довженка, Глухів, Україна.

E-mail: hrytsenko@gnpu.edu.ua. ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9107-1394>

Постановка проблеми. Ми живемо в час, чимось схожий на тектонічний злам, час ломки економічних, суспільно-політичних і духовних устоїв, формування нового світобачення, відмінних від попередніх світоглядних позицій. Відбувається зміна епох, на базі попередньої формується остов нинішньої, здебільшого – в умовах їх конфлікту. Цей конфлікт проявляється різнобічно, знаходить вияв і у «війні» топонімів, пам'яток історії і культури.

Історіографія. В історіографії тема збереження пам'яток історії та культури в умовах російсько-української війни саме педагогами та здобувачами освіти закладів загальної середньої освіти ще не отримала системного вивчення. До цього це питання організації пам'яткоохоронної роботи в закладах освіти дотично вивчала низка науковців у підготовлених посібниках. Зокрема, це: П. Тронько¹ та І. Старенький², а також В. Прокопчук³ та А. Гриценко⁴ тощо.

Основна частина. Процес збереження історії та культури загострила агресія Російської Федерації, яка 2014 року, скориставшись кризовими явищами в суспільно-політичному житті України, захопила Крим, частину Донбасу, розпочала прикриті штучно створеними квазідержавними формуваннями ЛНР і ДНР бойові дії, які 24 лютого 2022 року переросли в повномасштабну війну Росії проти України. На очах нинішнього покоління зазнають руйнування не тільки військові об'єкти, а й цивільна інфраструктура, заклади освіти, охорони здоров'я, пам'ятки історії, культури та природи. У раніш незанихтих умовах проходить навчальний процес: під завивання сирен, в укриттях, в онлайн-режимі. У таких обставинах ніби і не до вивчення та охорони пам'яток старовини. Однак, на наш погляд, пройтися такими настроями не варто, не продуктивно і не перспективно.

По-перше тому, що в цих пам'ятках закладений потужний інформаційний потенціал, який доповнить підручник, урізноманітнить матеріал, сприятиме міцному засвоєнню знань, переплавленню їх у переконання.

По-друге, кожен пам'ятник, пам'ятний знак і, навіть, топонім матеріалізує якийсь факт – історичну подію, явище чи постать. І це дає можливість не тільки глибшого пізнання краю, відновлення історичної пам'яті, а й виховання в нинішнього

¹Тронько П., Прокопчук В. Український комітет краєзнавства: історія становлення й наслідки діяльності. *Краєзнавство*. 2010. № 1-2. С. 76-96.

²Прокопчук В.С., Старенький І.О. Пам'яткоохоронна діяльність подільського православного духовенства в XIX – на початку XX ст.: монографія. Кам'янець-Подільський: ПП Буйницький О.А., 2016. 308 с.

³Прокопчук В.С. Шкільна пам'яткоохоронна діяльність. *Наукові засади збалансованого розвитку регіону*: матер. всеукр. наук.-краєзн. конф., 1-4 жовт. 2008 р. / редкол.: М.Ю. Костриця (гол.) [та ін.]. Житомир, 2008. С. 399-413; Прокопчук В.С. Шкільне краєзнавство: навчальний посібник / наук. ред. П.Т.Тронько; МОН України, Кам'янець-Подільський нац. ун-т ім. Івана Огієнка. К.; Кам'янець-Под.: Кондор, 2010. 240 с. URL: <http://elcat.pnpu.edu.ua/docs/%D0%9F%D1%80%D0%BE%D0%BA%D0%BE%D0%BF%D1%87%D1%83%D0%BA%20%D0%92.%D0%A1.pdf>

⁴Пам'яткоохоронна робота в закладах загальної середньої освіти: навчально-методичний посібник / укладачі: Прокопчук В.С., Гриценко А.П. Глухів: Глухівський НПУ ім. О. Довженка, 2023. 146 с.: фото. URL: <http://46.201.250.252/handle/123456789/2066>; Прокопчук В.С., Гриценко А.П. Пам'яткоохоронна робота в закладах загальної середньої освіти: навчально-методичний посібник: 2-ге видання: доповнене. Суми: ФОП Цьома С.П., 2024. 136 с.: фото.

і прийдешніх поколінь любові до рідної землі, гордості за благородство і героїчні вчинки попередників, формування національного світогляду і дієвого патріотизму.

Третьє, війни завжди закінчуються, а життя продовжується. І кому, як не нинішнім школярам – завтрашнім дорослим громадянам незалежної України, доведеться відбудовувати зруйновану країну, понівечені пам'ятники, забезпечити їх охорону, підтримку в належному стані.

І, нарешті, саме нинішнім вихованцям закладів освіти випадає увічнювати героїзм односельчан-фронтовиків, вивчати їх біографії, патріотичні вчинки і фіксувати в назвах вулиць, майданів, у пам'ятниках, пам'ятних знаках, музейних експозиціях. Та і педагогам годі шукати кращої джерельної бази для організації учнівської науково-дослідної праці, важливого нині методу шкільної навчально-виховної роботи, формування творчої особистості.

Варто зауважити, що питання методики шкільної пам'яткоохоронної роботи рідко розглядаються авторами навчально-методичних публікацій. Тому **мета статті** – дещо заповнити цю прогалину, дати педагогам та їх вихованцям методичні поради щодо використання в навчально-виховній роботі пам'яток історії і культури.

Кризовий період у житті будь-якого суспільства завжди супроводжувався негативними явищами, у тому числі варварським ставленням до культурної спадщини – сукупності успадкованих людством від попередніх поколінь об'єктів культурної спадщини. Наприклад, величезної шкоди пам'яткам історії і культури Кам'янця-Подільського в 1672-1699 рр. завдала турецька окупація. Тільки 15 серпня 1672 року по невеликій території Старого міста турки зробили більше 450 гарматних пострілів. Згоріли церкви Св.Георгія, вірменська кафедральна, на костьолі Св. Катерини – дах. Завойовники в окупованому місті зняли хрести і дзвони з усіх церков, викинули на вулицю ікони, 6 храмів перетворили в мечеті, вивезли з Кам'янця більше 100 возів дорогоцінностей. Ще й досі в Старому місті височить мінарет, прибудований до кафедрального костьолу святих апостолів Петра і Павла, зведеного в XV ст., як свідчення пристосування костьолу під мечеть⁵.

Значних втрат зазнали пам'ятки історії і культури у роки Першої світової війни і національно-визвольної боротьби українського народу в 1917-1920 рр. 12 травня 1917 р. за ініціативою наукових і громадських діячів України був створений Центральний комітет охорони пам'яток старовини і мистецтва, раду якого очолив М. Біляшівський. У складі ЦКОПСІМу були представники регіонів – відомі краєзнавці Ю. Сіцінський, І. Зборовський, К. Широцький з Поділля, П. Тутковський, Ф. Штейнгель з Волині. Згодом у Генеральному секретаріаті народної освіти створений відділ музеїв та охорони пам'яток, з яким поєднав зусилля ЦКОПСІМ. Разом їм вдалося зберегти чимало історико-культурних пам'яток⁶.

⁵ Сецинский Е.И. Город Каменец-Подольский: историческое описание. Киев: Типогр. С.В. Кульженка, 1895. С. 36-37.

⁶ Прокопчук В.С. Під егідою Українського комітету краєзнавства: монографія. Кам'янець-Подільський: Абетка-Нова, 2004. С. 49-55.

Друга світова війна завдала нових втрат історико-культурній спадщині України. У Кам'янець-Подільській області, зокрема, було знищено 62 монументальних пам'ятники, у Київській – 26, у Вінницькій пошкодженні пам'ятники М. Гоголю, О. Суворову та інші⁷. Чимало історико-культурних цінностей були вивезені за межі України.

На жаль, і сьогодні у зв'язку з війною Росії проти України зазнає нищення наша культурна спадщина. Так, 6 травня 2022 року, о 23-ій годині, росіяни ракетою вразили музей Григорія Сковороди у Сквородинівці на Харківщині. Унаслідок цього злочину був поранений охоронець, згорів дах, вигоріли й кімнати. З-під попелу дістали лиш статую поета. Російські військові відрпортували: *«Авіаударом ліквідовано Сквородниково»* ...На щастя, основні експонати ще задовго до цього варварського акту були перенесені в інше місце, бо в рамках підготовки до 300-річчя від дня народження Г. Сковороди планувалася реконструкція експозицій. Отже – музею бути. У день відзначення 300-річного ювілею з'явилося повідомлення: *«Група Kalush Orchestra передала на відбудову музею в Сквородинівці 330 тис. грн.»*. Так виконується мудра настанова філософа Григорія Сковороди: *«Святість життя полягає в роблені добра людям»*.

8 травня 2022 р. росіяни здійснили авіаудар по території Глухівської громади Шосткинського району Сумської області, внаслідок чого було пошкоджено єврейське кладовище. Там, на Глухівському кладовищі, поховані євреї – жертви погрому 1918 року, знаходяться могили цадиків Менахема-Нохіма-Давида Гесельова та Ізраеля-Дов-Бера Нохімова Шум'яцьких⁸.

За офіційними даними Мінкульту України, на початок квітня 2023 р. понад 550 пам'яток та об'єктів культурної спадщини було зруйновано або пошкоджено окупантами. У тому числі – 108 культових споруд, 21 музей, 90 історичних будівель, 19 монументів, 12 бібліотек та один архів. На щастя, не зазнали пошкодження жоден з восьми об'єктів світової спадщини ЮНЕСКО⁹.

За даними Українського культурного фонду, на травень 2023 р. загальна кількість пам'яток історії в Україні становила 30 128, з них 182 – національного значення, 29 946 – місцевого¹⁰. На 1 серпня 2023 р. ЮНЕСКО підтвердила пошкодження в Україні від початку широкомасштабного вторгнення Росії 274 культурних об'єктів: 117 релігійних, 27 музеїв, 98 будівель, які мають історичну та мистецьку цінність, 19 пам'ятників, 12 бібліотек та 1 архіву¹¹.

⁷ Державний архів Київської області. Ф. Р-4322. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 57; Спр. 2. Арк. 15; Спр. 4. Арк. 18.

⁸ Карплюк Д. Обстріл Сумщини: ракета влучила в єврейське кладовище (фото). *Главком*. 2022. 8 травня. URL: <https://glavcom.ua/country/incidents/obstril-sumshchini-raketa-vluchila-v-jevrevske-kladovishche-foto844071.htm>

⁹ В Україні понад 550 пам'яток та об'єктів культурної спадщини зруйнували або пошкодили окупанти – Мінкультури. *Інформаційне агентство «Інтерфакс-Україна»*. 2023. 18 квітня. URL: <https://interfax.com.ua/news/general/904674.html>.

¹⁰ Мапа культурних втрат. *Український культурний фонд*. URL: <https://uaculture.org/culture-loss/>

¹¹ Пасова Т. ЮНЕСКО продовжує вести реєстр пошкоджених пам'яток культури. *Голос України*. 2023. 18 квітня. URL: <http://www.golos.com.ua/article/370060>

Маємо підстави стверджувати, що в Україні завжди надавалася увага увічненню важливих подій та визначних особистостей, охороні пам'яток старовини і мистецтва, використанню інформаційно-естетичного потенціалу, закладеного в них, для пізнання минулого, формування національного світогляду і патріотичної позиції підростаючого покоління.

У сучасній пам'яткоохоронній роботі маємо можливість опертись на положення закону України «Про охорону культурної спадщини», прийнятого 8 червня 2000 року, який дав чітке визначення вживаним термінам, зокрема: **пам'ятка** – об'єкт культурної спадщини національного або місцевого значення, який занесено до Державного реєстру нерухомих пам'яток України; **охорона культурної спадщини** – комплекс заходів з обліку (виявлення, наукове вивчення, класифікація, державна реєстрація), захисту, збереження, належного утримання, відповідного використання, консервації, реставрації, реабілітації та музеєфікації об'єктів культурної спадщини. Стаття 11 Закону України «Про охорону культурної спадщини» передбачила участь установ науки, закладів освіти і культури, громадських організацій в охороні культурної спадщини: *«Підприємства усіх форм власності, установи науки, освіти та культури, громадські організації, громадяни сприяють органам охорони культурної спадщини в роботі з охорони культурної спадщини, можуть встановлювати шефство над об'єктами культурної спадщини з метою забезпечення їх збереження, сприяють державі у здійсненні заходів з охорони, використання, виявлення, обліку, реєстрації об'єктів культурної спадщини і поширенню знань про них, беруть участь у популяризації культурної спадщини серед населення, сприяють її вивченню дітьми та молоддю, залучають громадян до охорони»*¹².

Отже, закон не тільки вводить установи та заклади освіти в число учасників пам'яткоохоронної роботи, а й визначає її основні напрями:

- вивчення історичних подій, увічнених пам'ятниками;
- поширення цих знань серед дітей, молоді, населення;
- сприяння державі у здійсненні комплексу охоронних дій – виявленні, обліку, реєстрації, збереженні пам'яток історії та культури;
- використання їх в навчально-виховній роботі;
- встановлення шефства над пам'ятками історії, культури та природи.

Заклади загальної середньої освіти мають невичерпні можливості й розмаїття форм і методів проведення цієї роботи як на уроках, так і в позаурочній шкільній та позашкільній обстановці. В урочній роботі успішно реалізується навчально-пізнавальна функція шкільного краєзнавства, адже кожен пам'ятник увічне життя і діяльності видатних людей, важливі історичні події і є, насамперед, джерелом історичних знань. Завдяки такій роботі ведуться значні роботи з дослідження та

¹² Про охорону культурної спадщини. Закон України № 1805-III, у редакції від 1 січня 2023 року. (Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2000, № 39, ст. 333). *Сайт Верховної Ради*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1805-14#Text>

створення колективного портрету загиблих та увіковічених у пам'ятках героїв російсько-української війни. У зв'язку з цим учитель, учні – учасники різноманітних історико-краєзнавчих акцій мають можливість глибоко усвідомити, що ховається за пам'яткою, змусити її «заговорити», шляхом підготовки й оприлюднення рефератів, повідомлень донести ці знання до однокласників. Значну роль відіграє в цьому формування професійної компетентності в учителів історії¹³.

Кожен розділ курсу історії завершується, як правило, уроком, а то й – кількома, про культуру певної доби. Якраз до таких уроків доцільно задалегідь готувати навчальні повідомлення про пам'ятки історії й культури свого краю, карту пам'ятників населеного пункту. Можна практикувати уроки біля пам'ятника з використанням розповіді учителя, бесіди, зустрічі з учасником чи свідком увічненої події або й автором пам'ятника.

На уроці реалізуються не тільки навчальні, а й виховні завдання. Тому необхідно використовувати пам'ятки для виховання в школярів естетичних і моральних якостей, патріотизму. Знайомство з пам'ятками історії і культури стає відправним моментом у реалізації науково-дослідницької функції шкільного краєзнавства.

Значний обсяг пам'яткознавчої та пам'яткоохоронної роботи реалізується в позаурочний і позакласний час. Вона проводиться як індивідуально, так і в групових і масових формах: індивідуально – робота учнів з краєзнавчою літературою, матеріалами архівів, музеїв, бібліотек, листування, збір спогадів, фотографування, підготовка письмових краєзнавчих робіт; групові форми – гуртки, товариства, клуби, лекторії, редколегії газет, редакції рукописних та електронних збірників, екскурсії, походи, експедиції; масові – вечори, олімпіади, конференції, усні журнали, вікторини, КВК.

Найбільш поширеною формою організації школярів для спільної краєзнавчої діяльності є гурток. Він може мати назву «Юний краєзнавець», «Краєзнавець», «Юний пам'яткознавець», «Пам'яткоохоронці», охоплювати 5–20 гуртківців – дітей одного класу або й різного віку, що працюють у відповідних секціях, керівництво – старосту, секретаря.

Краєзнавча, у тому числі й пам'яткознавча, пам'яткоохоронна робота, може проводитись і в інших формах, зокрема – діяльності клубів, рад, пошукових штабів, експедиційних загонів. До реорганізації Всеукраїнської спілки краєзнавців у творчу професійну краєзнавчу організацію – Національну спілку краєзнавців України

¹³ Гриценко А.П., Колієнко А.А. Особливості викладання історії та релігійного виховання в Глухівському учительському інституті (1874–1917 рр.). *Культурологічний альманах*. 2023. Вип. 3. С. 119–125. DOI: <https://doi.org/10.31392/cult.alm.2023.3.16>; Гриценко А. Умови формування професійної компетентності в педагогічній практиці підготовки майбутніх учителів історії. *Наукові записки БДП*. Серія: Педагогічні науки. 2019. Вип. 1. С. 245–254. DOI: <https://doi.org/10.31494/2412-9208-2019-1-1-245-254>; Hrytsenko A. Developing the Content of Forming the System of Intending History Teachers Professional Competence Using Multimedia Technologies. *Revista Românească pentru Educație Multidimensională*. 2020, Volume 12, Issue 1 Sup. 1, p. 330–346. URL: <https://doi.org/10.18662/rrem/12.1sup1/238>

(НСКУ) в багатьох навчальних закладах діяли первинні осередки спілки краєнавців. Було б правильно, якби вони, зазнавши організаційної трансформації, зберегли свій дослідницький потенціал, знайшли контакти з територіальними організаціями НСКУ і в формі кореспондентських груп, пошукових загонів чи інших сприяли вирішенню її завдань. Та й місцевим НСКУ варто не поривати зв'язку і дбати про діяльність шкільних краєзнавчих формувань, спрямовувати їх роботу.

Серед форм позаурочної і позашкільної роботи важливе місце займає екскурсія – організований вихід чи виїзд учнів за межі школи для ознайомлення з пам'яткою історії чи культури, який відбувається за планом, складеним учителем. Екскурсії та походи до пам'яток свого населеного пункту попри пізнавальну й виховну мету передбачають й охоронні завдання. Як правило, прийняття за наслідками екскурсії рішення про шефство над пам'ятником. Адже він не в меншій мірі, ніж людина, потребує уваги, догляду, збереження. Час від часу учні прибирають територію навколо пам'ятника чи могили загиблих воїнів, садять квіти, доглядають за ними, у весняну пору красять огорожу, білять бордюри тощо.

Шкільна пам'яткоохоронна робота передбачає і популяризацію пам'яток серед населення, особливо – молоді. На класних чи загальношкільних батьківських зборах можна провести цикл лекцій або бесід про пам'ятники населеного пункту, історичні події, зафіксовані в них, про пам'яткоохоронне законодавство. При цьому скористатися відеофільмом, фотомонтажем, альбомом фотографій, виготовлених за результатами екскурсій.

Цінним досвідом матеріалізації пам'яті про героїв – захисників Батьківщини, які загинули у війні Росії проти України (яка триває з 2014 року), є ініціатива учителів та здобувачів закладів загальної середньої освіти з виготовлення і встановлення на шкільних приміщеннях меморіальних дощок на честь своїх колишніх випускників. Їх урочисте відкриття, як і наступний догляд, проведення заходів з покладанням квітів, залишають незгладимий слід в пам'яті і душах школярів.

Висновки. Життєва практика вимагає посилення напрямку шкільного краєзнавства, оволодіння випробуваною методикою пам'яткознавчої та пам'яткоохоронної шкільної роботи, пошуку адекватних часові форм її проведення в інтересах пізнання історії і культури, патріотичного виховання підростаючого покоління, охорони і збереження національної культурної спадщини, виокремлення її в особливий і досить актуальний напрям шкільного краєзнавства.

REFERENCES

- V Ukraini ponad 550 pamyatok ta obyektiv kul'turnoyi spadshchyny zruynuvaly abo poshkodyly okupanty – Minkultury (2023) [In Ukraine, more than 550 monuments and objects of cultural heritage were destroyed or damaged by the occupiers – Ministry of Culture]. *Informatsiyne ahenstvo* «*Interfaks-Ukrayina*». Retrieved from <https://interfax.com.ua/news/general/904674.html> [in Ukrainian].
- Hrytsenko, A. (2020). Developing the Content of Forming the System of Intending History Teachers Professional Competence Using Multimedia Technologies *Revista Românească pentru*

- Educație Multidimensională*, 12, 330–346. Retrieved from <https://doi.org/10.18662/rrem/12.isup1/238> [in English].
- Hrytsenko, A.P. & Koliyenko, A.A. (2023). Osoblyvosti vykladannya istoriyi ta relihiynoho vykhovannya v Hlukhivskomu uchytsel'skomu instytuti (1874–1917 rr.) [Peculiarities of teaching history and religious education at the Glukhiv Teacher's Institute (1874–1917)]. *Kulturolohichnyy almanakh*, 3, 119–125. DOI: <https://doi.org/10.31392/cult.alm.2023.3.16> [in Ukrainian].
- Hrytsenko, A. (2019). Umovy formuvannya profesiynoi kompetentnosti v pedahohichniy praktytsi pidhotovky maybutnikh uchyteliv istoriyi [Conditions for the formation of professional competence in the pedagogical practice of training future teachers of history]. *Naukovi zapysky BDP. Seriya: Pedahohichni nauky*, 1, 245–254. DOI: <https://doi.org/10.31494/2412-9208-2019-1-1-245-254> [in Ukrainian].
- Karplyuk, D. (2022). Obstril Sumshchyny: raketa vluchyla v yevreyske kladovyshe (foto) [Shelling of Sumy region: a rocket hit the Jewish cemetery (photo)]. *Hlavkom*. Retrieved from <https://glavcom.ua/country/incidents/obstril-sumshchini-raketa-vluchila-v-jevreyske-kladovishche-foto844071.htm> [in Ukrainian].
- Mapa kulturnykh vtrat (2023) [Map of cultural losses]. *Ukrayinskyy kulturnyy fond*. Retrieved from <https://uaculture.org/culture-loss/> [in Ukrainian].
- Pasova, T. (2023). YuNESKO prodovzhuye vesty reyestr poshkodzhenykh pamyatok kultury [UNESCO continues to maintain a register of damaged cultural monuments]. *Holos Ukrayiny*. Retrieved from <http://www.golos.com.ua/article/370060> [in Ukrainian].
- Prokopchuk, V.S. & Hrytsenko, A.P. (2023). *Pamyatkookhoronna robota v zakladakh zahalnoi serednoi osvity: navchalno-metodychnyy posibnyk* [Monument preservation work in general secondary education institutions: educational and methodological manual]. Hlukhiv. Retrieved from <http://46.201.250.252/handle/123456789/2066> [in Ukrainian].
- Pro okhoronu kulturnoyi spadshchyny (2000) [On the protection of cultural heritage]. *Zakon Ukrayiny* #1805-III, 39, 333. *Sayt Verkhovnoyi Rady*. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1805-14#Text> [in Ukrainian].
- Prokopchuk, V.S. & Hrytsenko, A.P. (2024). *Pamyatkookhoronna robota v zakladakh zahalnoi serednoi osvity: navchalno-metodychnyy posibnyk* [Monument preservation work in institutions of general secondary education: educational and methodological guide]. Sumy [in Ukrainian].
- Prokopchuk, V.S. & Starenkyy, I.O. (2016). *Pamyatkookhoronna diyalnist podil'skoho pravoslavnoho dukhovenstva v XIX — na pochatku XX st.* [Monument preservation activities of the Podil Orthodox clergy in the 19th and early 20th centuries: a monograph]. Kamyanets-Podil'skyy [in Ukrainian].
- Prokopchuk, V.S. (2008). Shkilna pamyatkookhoronna diyalnist [School preservation activity]. *Naukovi zasady zbalansovanoho rozvytku rehionu: mater. vseukr. nauk.-krayezn. konf. Zhytomyr*, 399–413 [in Ukrainian].
- Prokopchuk, V.S. (2010). *Shkilne krayeznavstvo: navchalnyy posibnyk* [School regional studies: study guide]. Kamyanets-Podil'skyy, 240. Retrieved from <http://elcat.pnpu.edu.ua/docs/%D0%9F%D1%80%D0%BE%D0%BA%D0%BE%D0%BF%D1%87%D1%83%D0%BA%20%D0%92.%D0%A1.pdf> [in Ukrainian].
- Prokopchuk, V.S. (2004). *Pid ehidoyu Ukrayinskoho komitetu krayeznavstva* [Under the auspices of the Ukrainian Committee of Local History]. Kamyanets-Podil'skyy [in Ukrainian].
- Setsinskiy, E.I. (1895). *Gorod Kamenets-Podolskiy: istoricheskoe opisanie* [The city of Kamyanets-

- Podilsky: historical description]. Kiev: Tipogr. S.V. Kulzhenka [in Russian].
- Tronko, P. & Prokopchuk, V. (2010). Ukrayinskyy komitet krayeznavstva: istoriya stanovlennya y naslidky diyalnosti [Ukrainian Committee of Local Studies: History of Formation and Consequences of Activity]. *Krayeznavstvo*, 1–2, 76–96 [in Ukrainian].

Всесвітня історія

DOI: 10.31110/consensus/2024-02/084-097

УДК (UDC) 271.222-677 (477 : 438) «1920»

UKRAINIAN CONSTITUENT IN THE ESTABLISHMENT OF THE ORTHODOX CHURCH IN POLAND IN THE 1920'S

Anton Pavlenko*

Abstract

The article analyzes the process of formation of the Orthodox Church in Poland and the contribution of Metropolitan George (Jaroszewski) to it. The process of obtaining the Tomos on the autocephaly of the Polish Church and its significance for Ukrainian Orthodoxy is characterized.

The goal of the work is to highlight the Ukrainian component in the development of the Orthodox Church in Poland in 1920.

The methodological basis of research is the principles developed by the 'Annals' school, in particular, objective neutrality in judgments about the past, the desire to understand the mentality of social groups of that time, first of all the clergy, the specifics of their relationships. In the research process, methods of analysis and synthesis, comparative and descriptive methods of cognition were applied.

The scientific novelty of the obtained results lies in the fact that, on the basis of archival and published sources, the understanding of the national identification of the clergy and believers, the continuity of the church-liberation process, the evolution of the Ukrainian national-church movement in Poland in the 1920's-1930's, in particular in Volyn, has been deepened.

Conclusions. After the First World War, the Ukrainian population had a significant influence on the formation and further development of the Orthodox Church in Poland, as it formed the majority of the autocephalous church. The majority of the Polish Church consisted of Ukrainian believers living on the territory of Volyn. The need to have their own church separated from the Russian center was the need of both the Polish authorities and part of the church members. The process of organization and formation of the autocephalous church was started by a Ukrainian – Metropolitan George (Jaroszewski), who laid the foundation for the organization of the church in Poland and its subsequent acquisition of autocephaly.

The official acquisition of autocephalous status by the Polish Church took place through the Synodal Tomos of the Patriarchate of Constantinople. This document is important for Ukrainian Orthodoxy, because it recognizes the invalidity of the transfer of the Kyiv Metropolitanate to the Moscow Patriarchate in 1686.

The attitude of the Ukrainian population to the autocephaly of the Orthodox Church in Poland was an important aspect for its declaration. Ukrainians associated with autocephaly the

* Master's, Editor-in-Chief of the magazine 'Orthodox Herald of Kyiv Patriarchate', Kyiv, Ukraine.

E-mail: anton.pavlenko14.04.1999@gmail.com. ORCID: <https://orcid.org/0009-0000-6501-8883>

possibility of conducting religious services and religious education in churches and schools in the Ukrainian language and opening the access of clergy and laity to church administration.

Keywords: Kyiv Metropolitanate, Orthodox Church in Poland, Tomos, autocephaly, Poland, Ukrainian Orthodoxy

УКРАЇНЬКА СКЛАДОВА У СТАНОВЛЕННІ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ В ПОЛЬЩІ У 1920-Х РР.

Антон Павленко*

Анотація

У статті проаналізовано процес утворення Православної церкви в Польщі та внесок митрополита Георгія (Ярошевського) в її організаційне становлення. Схарактеризовано процес отримання Томосу про автокефалію Польської церкви та його значення для української православ'я.

Метою роботи є висвітлення української складової у розвитку Православної церкви в Польщі в 1920 рр. **Методологічною основою дослідження** слугують принципи, розроблені школою «Анналів», зокрема об'єктивної нейтральності в судженнях про минуле, прагнення зрозуміти ментальність соціальних груп того часу, перш за все духовенства, специфіку їх взаємовідносин. У процесі дослідження застосовано методи аналізу та синтезу, порівняльний та описовий методи пізнання.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що на основі архівних та опублікованих джерел поглиблено розуміння національної ідентифікації духовенства та віруючих, безперервність церковно-визвольного процесу, еволюцію українського національно-церковного руху в Польщі в 1920–1930 рр., зокрема на Волині.

Висновки. Після Першої світової війни українське населення значно впливало на утворення та подальший розвиток Православної церкви Польщі, оскільки воно мало формуючу більшість автокефальної церкви. Більшість Польської церкви склали українські віряни, що проживали на території Волині. Потреба мати свою церкву, відділену від російського центру, була потребою як влади Польщі так і частини вірян. Процес організації та становлення автокефальної церкви розпочав українець – митрополит Георгій (Ярошевський), який заклав фундамент організації церкви в Польщі та отримання нею в подальшому автокефалії.

Офіційне отримання автокефального статусу Польською церквою відбулося через синодальний Томос Константинопольського патріархату. Цей документ є важливим для українського православ'я, адже через нього визнається недійсність передачі Київської митрополії під управління Московського патріархату в 1686 році.

Ставлення українського населення до автокефалії Православної церкви в Польщі було важливим аспектом для її проголошення. Українці пов'язували з автокефалією змогу проведення богослужінь та релігійного навчання у церквах і школах українською мовою та відкриття доступу кліру та мирян до церковного управління.

* магістр, головний редактор журналу «Православний вісник Київського Патріархату», Київ, Україна.
E-mail: anton.pavlenko14.04.1999@gmail.com. ORCID: <https://orcid.org/0009-0000-6501-8883>

Ключові слова: Київська митрополія, Православна церква в Польщі, Томос, автокефалія, Польща, українське православ'я

Цитування: Павленко, А. (2024). Українська складова у становленні православної церкви в Польщі у 1920-х рр. *Консенсус*, 2, 84-97.

URL: <https://konsensus.net.ua/index.php/konsensus/article/view/106>

Постановка проблеми. Після закінчення Першої світової війни частина західноукраїнських земель опинилася в складі відновленої II Речі Посполитої. Відповідно, український народ зіграв значну роль у формуванні незалежної Польської православної церкви, адже мав формуючу більшість автокефальної церкви.

Православна церква посідає помітне місце в політичному, культурному та соціально-економічному житті українського народу. Вона завжди відігравала значну роль у формуванні національної ідентичності українців. Зміни режимів, політичних систем не змогли похитнути її авторитет, оскільки з нею асоціювалися духовні почуття людини.

Значення Православної церкви в національно-політичних процесах усвідомлювала частина української інтелігенції та інших верств, розгорнувши в першій половині 20 ст. боротьбу за повернення церковній організації національних ознак. Тому, вивчення історії Православної церкви в Польщі має першорядне значення для відтворення цілісної картини минулого українського народу. Церковним процесам на Волині 1920-1930 рр. належить важлива роль у загальноукраїнському національному русі та у відродженні церкви.

Знання історії української церкви потрібні і для подолання багатьох штучних стереотипів, створених у радянський період. Церковно-історичні дослідження розкривають причини сучасної міжконфесійної напруженості, з'ясовують її витоки та навіть розглядають варіанти можливих виходів із неї, що підтверджує актуальність теми дослідження.

Аналіз останніх досліджень і публікацій З початком 1990 рр. вітчизняні дослідники розпочали вивчення тем табуйованих радянським режимом. Певні аспекти розвитку української церкви на Волині та значення українського чинника в становлення Польської церкви розглянули в своїх працях І. Преловська¹, М. Кучерепа, Р. Давидок², та ін.

Одним із найбільш визначних подій у діаспорній українській церковній історіографії середини 1960 рр. було оприлюднення дослідження І. Власовського. У його творі «Нарис історії УПЦ»³ велику увагу приділено розвитку українського національно-церковного руху в II Речі Посполитій та його впливу на становлення

¹ Преловська І. Історія Української Православної Церкви 1686-2000. К.: Вид. УПЦ КП, 2010. 192 с.

² Кучерепа М. Давидок Р., Волинське українське об'єднання (1931-1939): монографія. Луцьк, 2001. 420 с.

³ Власовський І., проф. Нарис історії Української Православної Церкви: У 4 т. К.: Вид. УПЦ КП, 1998. Т. IV. Кн. II. 416 с.

Православної церкви в Польщі 1921-1939 рр., яка поступово оформилась у автокефальну церкву. На жаль, автор виявив міфологізацію минулого, усвідомлено уникаючи контрверсійних аспектів розвитку українського православ'я.

Необхідно також відзначити вагомий внесок у дослідженні українського церковного руху в Другій Речі Посполитій, а особливо на території Волині, здійснив В. Борщевич⁴. У своїх численних працях церковний історик розглядає різні аспекти життя тогочасного духовенства, вищої ієрархії та їхнього впливу на становлення Православної церкви в Польщі.

Мета дослідження – висвітлення української складової в розвитку Православної церкви в Польщі в 1920 рр. Відповідно до мети визначено **завдання дослідження**: 1) проаналізувати процес утворення Православної церкви в Польщі та внесок митрополита Георгія (Ярошевського) в її організаційне становлення; 2) охарактеризувати процес отримання Томосу про автокефалію Польської церкви та його значення для української православ'я. **Матеріали та методи**. У дослідженні використовувалися наступні методи: аналіз та синтез наукових джерел; порівняльний та описовий методи пізнання.

Виклад основного матеріалу. У листопаді 1918 р. була відновлена Польська держава, яка являлася багатонаціональною країною. На її території, головним чином в східних воєводствах, проживало близько 3,8 млн. православних, із них – 1,5 млн. українців та 1 млн. білорусів⁵. Опинившись під контролем іншої держави, вони розраховували на моральну та духовну підтримку від Православної церкви. Після Першої світової війни, коли згідно з Версальськими домовленостями, у складі відновленої Польської держави опинились давні українські землі – Волинь, Холмщина, Підляшшя та частина Полісся а також Берестівщина та Литва, на них активно почав розповсюджуватись православний рух, позбавлений великодержавної московської опіки. Провідниками цього руху були українці.

На той час у Польщі налічувалося 141 православних парафій, із них у Волинській єпархії – 760, Поліській – 298, Віленській – 158, Гродненській – 130, Варшавсько-Холмській – 65. Серед етнічного складу: українські – більш як 3 млн., білоруси – 1 млн., росіяни – 25 тис. осіб. Незважаючи на свою малочисленість росіяни, за старою імперською традицією, намагалися відігравати провідну роль в управлінні Православної церкви в Польщі, яка сама знаходилась у складній політичній ситуації⁶.

Православна церква в Польщі піддалася серйозним випробуванням у роки Першої світової війни. Значна частина кліру евакуювалася до Росії, потім настали революції, громадянська війна та радянсько-польська війна 1919-1920 рр. Церква почала відновлюватися до початку 20 р. 20 ст., керуючись рішенням Всеросійського Церковного Собору від 25 серпня 1918 р. про організацію Православної церкви в

⁴ Борщевич В. Українська православна церква на Волині у 20-40-х рр. XX ст.: Ін-т українознав. ім. І. Крип'якевича НАН України. Львів, 2000. 203 с.

⁵ Ibid. С. 20-21.

⁶ Власовський І., проф. Нарис історії Української Православної Церкви... Т. IV. Кн. II. С. 7-8.

межах колишнього Королівства Польського. У постанові підкреслювалося, що Православна церква в Польщі є автономною складовою частиною Російської православної церкви⁷.

Проте її положення у країні виявилось неоднозначним. У Польщі було декілька православних єпископів, але був відсутній єдиний церковно-адміністративний центр. У Варшаві єпископа не було. Варшавсько-Холмською єпархією керував єпископ Білостоцький Володимир (Гихоницький). Найбільшою Волинською єпархією керував єпископ Кременецький Діонісій (Валединський). Віленська єпархія керувалася архієпископом Єлевферієм (Богоявленським), Пінська – єпископом Пантелеймоном (Рожновський); у Яблонецькому монастирі жив вікарій єпископ Сергій (Корольов)⁸.

У Варшаві росіяни вже заснували «Православний Церковний Совет», який взяв на себе право та завдання організувати життя Православної церкви не тільки у столиці, а й на території всієї Польщі. За дозволом польської влади, очолений Н. Серебрянниковим, Православну церковну раду мали провести у Варшаві. У серпні 1921 р. із широкою програмою мав відбутись З'їзд представників православних парафій із всієї Польщі. Невідомо, які саме єпископи з території Польщі дали згоду та благословили скликання цього з'їзду⁹.

До порядку денного було включено питання правового положення Православної Церкви в країні, організації церковно-громадських органів, функціонування парафій та інші. Польська влада дала дозвіл на його проведення, проте, з'їзд фактично не відбувся.

Проти його організації виступив єпископ Кременецький Діонісій. Він опублікував заяву з критикою програми, яка була запропонована з'їзду Православної церковної ради, протестуючи проти його спроби узурпувати право виступати від імені Православної церкви у Польщі. Протест єпископа Кременецького, як і його заборона прийняття участі у з'їзді духовенству Волинському, що скликав Варшавську церковну раду, стало основною причиною того, що цей з'їзд не відбувся. На Волині, до Почаєва Єпископом Діонісієм був скликаний єпархіальний з'їзд духовенства та мирян, який і відбувся в жовтні 1921 р.

З 3 по 10 жовтня 1921 р. у Почаєві проходив Собор, який обмежив представництво делегатів від духовенства та мирян Волині. Почесним Головою Собору було обрано Єпископа Кременського Діонісія (Валединського), діючим – протоієрея Никанора Абрамовича (майбутнього митрополита УАПЦ у діаспорі).

До Президії Собору також входили протоієрей Олексій Громадський, архімандрит Дамаскін, протоієрей Петро Табінський та вчитель – доктор Михайло

⁷ Купранець О. Православна Церква в міжвоєнній Польщі 1918–1939 рр. Рим: ОО Василіани, 1974. С. 216.

⁸ Стародуб А. Особливості національної самоідентифікації вищого православного духовенства в Польщі на початку 1920-х рр. *Славістична збірка*. Збірка статей за матеріалами П'ятого Міжнародного славістичного колоквиуму. 2020. Вип. V. С. 9.

⁹ Власовський І., проф. Нарис історії Української Православної Церкви... Т. IV. Кн. II С. 14–15.

Кибалок. Собор ухвалив рішення про українізацію церковного життя, видання богослужбових книг українською мовою та перехід на українську мову у богослужінні¹⁰.

Під час поборових засідань відбувся доволі цікавий і показовий випадок. Справа українізації богослужінь викликала серед учасників жваву дискусію. За її підсумком протоіерею Никанору Абрамовичу було доручено відправити Службу Божу українською мовою в Троїцькому соборі Почаївської лаври, щоб мати уяву про реакцію загалом на таку подію. Було організовано український хор і протоіерей Никанор Абрамович зі своїм дияконом почав відправу. Собор був щент заповнений не тільки учасниками соборних засідань і ченцями лаври, а і парафіянами з самого Почаєва та навколишніх сіл і містечок.

Почаївський з'їзд, окрім ухвали з кардинального мовного питання стосовно богослужіння, затвердив ще деякі ухвали, продиктовані відродженням національно-церковного руху українського народу, а саме:

а) з'їзд вимагав відновити стародавню єпископську кафедру у Луцьку, утримання якої мало здійснюватись за рахунок прибутків із маєтків минулої Жидичинської архимандрії;

б) ухвалював, що на Волині єпархіяльним органом мала бути «Єпархіяльна Рада» з резиденцією у Крем'янці. Статути єпархіяльного управління та церковного повітового управління, затверджені в Києві в 1918 році Всеукраїнським собором, повинні були стати підґрунтям організації єпархії;

в) з'їзд приймав рішення про початок видання органу Волинського єпархіяльного управління «Православна Волинь»;

г) з'їзд вважав необхідним друкувати книги громадського стану та парафіяльні книги і видавати документи українською мовою;

д) затверджував Парафіяльний статут, розроблений Київським собором;

е) ухвалював звернення до влади держави з проханням про те, щоб школи стали національними з місцевими учителями-українцями, а за можливості, відкривати національні церковно-парафіяльні школи;

є) з'їзд закликав духовенство: 1) У школах навчання релігії взяти виключно у свої руки; 2) Викладати учням історію Православної Церкви, особливо – розвиток Церкви на Волині; 3) Друкувати українською мовою книжки із Священної історії Старого і Нового Заповітів, а також пояснення богослужіння¹¹.

У той же період, уряд Польщі виступав за встановлення автокефальної Православної церкви в країні. У червні 1921 р. міністр віросповідань Мацей Ратай запросив єпископа Діонісія у Варшаву для розгляду проекту організації Вищого управління Православної церкви у Польщі (вочевидь, він був кандидатурою уряду на очолення Польської православної церкви), де невдовзі з'явився на запрошення

¹⁰ Білокін С. Польська православна церква. *Енциклопедія історії України*: К.: Наукова думка, 2011. Т. 8: Па-Прик. С. 34-35.

¹¹ Власовський І., проф. Нарис історії Української Православної Церкви... Т. IV. Кн. II. С. 14-15.

Польського уряду архієпископ Мінський Георгій (Ярошевський). Перевага архієпископа Георгія перед єпископом Діонісієм полягала в ієрархічному старшинстві. Міністерство релігійних віросповідань запросило до Варшави трьох архієреїв: архієпископа Георгія, єпископа Діонісія, єпископа Пантелеймона для вирішення проблем, пов'язаних із устроєм православної Церкви в Польщі. Єпископи Володимир (Тихоницький) і Сергій (Корольов) на цій зустрічі були відсутні. Міністр віросповідань чітко зазначив російським архієреям про те, що втручання іноземної церковної влади, тобто Московської патріархії, в Польське церковне життя неприпустиме. Архієреї, які зібралися на нараду, виразили свою готовність добиватися автокефалії Польської православної церкви за умовою, що цей шлях буде признаний Вселенським Православ'ям.

Українськими істориками висловлювалось припущення, що на вибір польського уряду кандидатури Георгія (Ярошевського), вплинула інформація про його українське походження. Автор історії Православної церкви у міжвоєнній Польщі О. Купранець, зокрема, відзначив: «Він був українець родом, яких у тому часі було багато, що не мали попросту нагоди виявити свою приналежність до українства. Поляки дуже хитро поступили, віддаючи архієпископу Георгію управління церквою, бо знали, що це викличе фермент серед самої ієрархії та вірних. Правда поляки робили це доцільно, бо сподівалися, що призначення українця на голову Церкви з'єднають у собі симпатії найчисельнішої групи православних українців»¹².

У серпні 1921 р. польська влада повідомила патріарху Московському Тихону (Белавіну) через посланця в Москві Філіповича про свою зацікавленість в автокефальному статусі Польської православної церкви. Патріарх Тихон не хотів давати автокефалію Польській православній церкві, але згодився на компроміс. 15 вересня 1921 р. Священний Синод Російської православної церкви визначив Варшавському архієрею повноваження окружного митрополита, тобто створювалася автономна митрополія, яка управління охоплювала територію Польщі. 27 вересня 1921 р. патріарх Московський Тихон призначив архієпископа Георгія (Ярошевського) своїм екзархом в Польщі. 3 січня 1922 р. владика Георгій отримав від патріарха Московського сан митрополита і статус автономії Православної церкви в Польщі¹³.

Після свого ієрархічного оформлення в Польщі, екзарх Георгій приступив до організації вищого церковного. Спочатку було закрито «Церковний Совет в Польше», що на чолі з Н.Серебрянниковим функціонував у Варшаві в статусі надєпархіальної організації, включаючи у свій склад росіян, які мали мету стати опорою «русскости».

У Варшаві в січні 1922 р. був скликаний перший Собор єпископів на території Польщі, основним завданням якого стала не лише організація церковного управління, а й легалізація правового статусу цієї Церкви в державі завдяки перемовинам із польською владою та встановленням, як у той час називалась,

¹² Купранець О. Православна Церква в міжвоєнній Польщі... С. 7-9.

¹³ Кураев А., диакон. О автокефалии Польши. Саратов, 2003. С. 124-126.

конкордату Православної Церкви з Польщею. Собор було відкрито 24 січня 1922 р. під головуванням екзарха архієпископа Варшавського Юрія та за участю єпископів: Волинського – Діонісія, Пінського – Пантелеймона, Білостоцького – Володимира. Однак бачення Собору православних єпископів рівноправним партнером у перемовинах із польською владою було помилковим твердженням, адже влада Речі Посполитої укладала конкордати могла лише з Ватиканом.

Як наслідок, після кількох засідань Синоду єпископів із представниками Уряду, 30 січня 1922 р. несподівано з боку влади з'явилися «Тимчасові Правила про відношення Уряду Речі Посполитої Польської до Православної церкви у Польщі» за підписом міністра віросповідань і народної освіти Антонія Поніковського. Дані «Тимчасові Правила...» були актуальними майже до кінця поверсальської Польщі, але «Декрет Президента Речі-Посполитої про відношення Держави до Польської Православної Церкви» увійшов у силу тільки 18 листопада 1938 року¹⁴.

Основні засади відносин згідно «Тимчасових Правил...» були наступними: 1. Пряме втручання польського уряду у внутрішні справи Православної церкви в Польщі. 2. Неможливість подальшої діяльності таких організацій як Волинське Духовне Управління. 3. Замість духовних рад у кожній єпархії створювалися Духовні Консисторії. 4. Зібрання благочинь і єпархіальні з'їзди відбуваються за погодженням з владою. 5. Керівний орган Православної церкви в Польщі: Собор єпископів і Малий Собор архієреїв («Священний Синод Православної митрополії в Польщі»). 6. Скасовано виборче начало. 7. Мовне питання: основна мова документів – польська; рідними мовами (в основному українська і білоруська) можна користуватися під час написання дублікатів документів метричної книги, видання єпархіальних часописів, тощо¹⁵.

Польська влада, щоб усунути опозицію серед єпископату, вдалася до репресій. Єпископа Пантелеймона, поляка за походженням, який відмовився підписати «Тимчасові правила», заключили в Мелецькому монастирі. Архієпископа Єлевферія, єпископів Володимира і Сергія вислали з країни на тій підставі, що вони, як іноземці, займалися швидше політичною ніж духовною діяльністю. Утім, ці превентивні заходи по обмеженню впливу норавливих ієрархів не йшли ні в яке порівняння з гоніннями на релігію і Церкву у Радянському Союзі, де більшовики в квітні 1922 р. заарештували й ув'язнили патріарха Тихона, багатьох архієреїв, духовенства та розпочали масові репресії проти Церкви, вилучаючи церковне майно, закриваючи храми і монастирі, позбавляючи віруючих права збиратися для молитви¹⁶.

Після цих подій, посилаючись на завершення дії церковної канонічної структури в Москві та неприйняття незалежності Православної церкви у Польщі від безбожної влади, працював утворений у Москві за указом влади Церковний Комітет.

¹⁴ Власовський І., проф. Нарис історії Української Православної Церкви... Т. IV. Кн. II. 416 с.

¹⁵ Преловська І. Історія Української Православної Церкви 1686–2000... С. 259.

¹⁶ Київська духовна академія в іменах: 1819–1924: енциклопедія; у 2 т. упоряд. і наук. ред. М.Л. Ткачук; відп. ред. В.С. Брюховецький. Т. 1: А–К. К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2015. С. 32–35.

14 червня 1922 р. відбувся Собор єпископів Православної церкви у Польщі в складі митрополита Варшавського Георгія (Ярошевського), єпископів: Крем'янецького Діонісія (Валединського), Поліського Олександра (Іноземцева), хіротонія якого відбувалася 4 червня 1922 р. Собор вирішив не визнавати надалі зверхності Московської патріархії. Цим рішенням було фактично проголошено шлях до автокефалії Православної церкви в Польщі¹⁷:

1. Зважаючи на припинення діяльності церковної законної влади у Москві всі справи, які стосуються Православної церкви в Польщі, повинен вирішувати на місці Собор православних єпископів, із тим, що нагальні справи має вирішувати малий Собор єпископів, тобто Синод Православної церкви в Польщі.

2. Собор ухвалює не приймати жодних рішень від створеного у Москві неканонічного уряду церкви.

3. У Польщі на засадах автокефалії готовий працювати та співпрацювати з урядом Польщі, Собор православних архієреїв за умови, що цей уряд одержить благословення на автокефалію від Константинопольського та інших патріархатів і предстоятелів автокефальних Церков також і Московського патріарха за умови, що у Росії патріархат не буде скасовано взагалі.

Головними заходами митрополита Георгія у справі керівництва Православною церквою в Польщі були: 1) організація Вищого Церковного Управління Православною Церквою; 2) відкриття єпархіального управління; 3) заборона діяльності «Церковного Совету в Польше» на чолі з М. Серебрінковим, який намагався залишити її як форпост російського православ'я; 4) запровадження «Положення» про управління Православною Церквою в Польщі; 5) організація діяльності постійного органу Вищого Церковного Управління – Священного Синоду, який розпочав роботу 14 червня 1922 р.; 6) упорядкування єпархіального устрою (відкриття Волинсько-Крем'янецької та Поліської єпархій, Луцького вікаріянства на Волині); 7) Свято-Успенська Почаївська Лавра стала ставропігією Собору єпископів Польщі, а її настоятелем визнано митрополита Варшавського; 8) відновлення навчання у Віленській та Волинській Духовних семінаріях; 9) на прибутки від свого настоятельства в Почаївській Лаврі започаткував у Варшаві синодальну типографію; 10) благословення на використання живої мови богослужінь (української, білоруської, польської, чеської), проповідей на рідній мові парафіян, і проведення цього питання через Синод¹⁸.

Стосовно національних намірів українців доклався митрополит Георгій. У своєму зверненні до міністра віросповідань, міністр військових справ згадує про засновника українського церковно-релігійного руху – митрополита Георгія який, українець за походженням, систематично, за час свого правління, здійснював на Волині процес українізації Православної церкви і, попри існуючі загрози, призначав українців на звільнені парафії. Місцеве населення суттєво підтримувало його діяльність¹⁹.

¹⁷ Борщевич В. Українська православна церква на Волині... С. 54-55.

¹⁸ Преловська І. Історія Української Православної Церкви... С. 162-163.

¹⁹ Archiwum Akt Nowych (AAN), Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświacenia Publicznego (M WR i OP). S. 21.

Однак, трагічна смерть обірвала його життя і діяльність. Він був застрелений у своїй резиденції колишнім в.о. ректора Холмської Семінарії архімандритом Смарагдом (Латишенковим) – одним із противників автокефалії Польської Церкви та російським фанатиком.

Постріл архімандрита Смарагда в митрополита Георгія і нагла смерть митрополита від вистрілу 8 лютого 1923 року наступили аж через 8 місяців після ухвали у червні 1922 р. Собору єпископів про «готовність працювати у Польщі на засадах автокефалії». На думку А. Світіча, вбивство було здійснене «нервово-хворим» архімандритом, який «остаточно втратив душевну рівновагу» після деяких суперечливих розмов, у яких висував митрополитові «зрадництво та неканонічність»²⁰.

Митрополит Георгій (Ярошевський) був похований у нижній частині церкви в ім'я св. Іоана Ліствичника на Вольському православному кладовищі. До історії Польської православної церкви увійшов як перший її предстоятель.

Таким чином, можна відмітити провідну роль українського духовенства та населення у формуванні Православної церкви в Польщі. Більшість цієї церкви склали українські віряни, що проживали на території Волині. Потреба мати свою церкву, відділену від російського центру, була потребою як влади Польщі, так і частини вірян. Процес організації автокефальної церкви розпочав українець – митрополит Георгій (Ярошевський), який заклав фундамент організації церкви в Польщі та отримання нею в подальшому автокефалії.

Після смерті митрополита Георгія (Ярошевського) в Польщі неприязнь до «істинно-руських» була настільки великою (достатньо переглянути тогочасні українські та навіть польські видання), що багато хто з провідників російського православного і політичного руху в Польщі вимушені були виїхати з України. Відповідним чином зреагували і польські урядові структури: всі промосковські єпископи були вислані з території Польщі.

27 лютого 1923 р. на митрополичу кафедру Собор єпископів Православної церкви в Польщі обрав архієпископа Діонісія (Валединського). Водночас, Собор доручив новообраному першоієрарху розпочати переговори з Константинопольською патріархією в справі визнання автокефалії. Про цей крок було інформовано і Польський уряд, який, за задумом ієрархії, мав на державному рівні підтримати зазначене прохання у Константинополі.

Константинопольський патріарх Мелетій IV дав своє благословення новообраному першоієрарху Православної церкви в Польщі і тим самим визнав легітимність його обрання. Він закріпив за митрополитом Діонісієм титул Варшавського і Волинського і всієї Польської та архімандрита Свято-Успенської Почаївської Лаври. Також зі згоди та благословення Константинопольського патріарха Григорія VII, 9/22 червня 1924 р. в усіх православних храмах Польщі було введено новий стиль²¹.

²⁰ Кураев А., диакон. О автокефалии Польши... С. 39-40.

²¹ Преловська І. Історія Української Православної Церкви... С. 29.

Новий Константинопольський патріарх Григорій VII продовжив справу свого попередника. Саме за його підписом та членів патріаршого синоду, побачив світ історичний акт, який ліг в основу існування автокефального устрою Польської православної церкви і який має виключно важливе значення для канонічно-правових підстав автокефалії Української церкви.

З цього часу внутрішнє церковне життя Православної церкви у Польщі ввійшло у нормальне канонічне становище, затихли «протести», «заяви» і «звернення», і церква гідно могла провадити свою високу місію духовного служіння у суспільстві.

Томос Константинопольської патріархії від 13 листопада 1924 р. був затверджений не лише Вселенським патріархом і Синодом, але і прийнятий майже всіма іншими східними патріархами та першоієрархами автокефальних Церков.

Одразу після цього факту митрополит Діонісій доклав зусиль, щоб Польська церква була визнана канонічною церквою іншими Православними церквами. Він здійснював пастирські візити до давніх патріархів та інших автокефальних Православних, передаючи їм цінні дари, і майже кожного разу це приводило до встановлення «братерських і молитовних стосунків любові та єдності» (тобто визнання автокефального статусу Польської церкви). Лише Сербська та Болгарська церкви визнали обставини надання автокефалії такими, що не відповідають канонічному праву. Таку ж несприятливу позицію спочатку висловила Російська православна церква за кордоном (РПЦЗ), яка, однак, рішенням архієрейського собору, що відбувся 24 червня – 2 липня 1926 р. у Сремські-Карловці, визнав, що надання автокефалії церкві у Польщі відповідає канонічному праву. У вересні того ж року обидві церкви встановили взаємні відносини. Глава цієї церкви митрополит Антоній (Храповицький) у листі до митрополита Діонісія пояснив, що рішення про відрив від Російської церкви є незаконним, але ця помилка була повністю виправлена, коли він звернувся до Константинопольського патріарха. У березні 1926 р митрополит Діонісій також намагався врегулювати контакти із Західноєвропейським екзархатом Російської православної церкви, надіславши лист до її очільника митрополита Євлогія (Георгієвського) з поясненням обставин надання автокефалії²².

Проте, спроби митрополита Діонісія налагодити відносини з Російською православною церквою закінчилися повним провалом. Обмін листами з місцезблостителем Московського патріаршого престолу Сергієм (Страгородським) проходив у напруженій атмосфері через його однозначну позицію про незаконність автокефалії, отриманої в обхід патріарха Московського та Архієрейського Собору РПЦ. Митрополит Сергій стверджував, що згідно з канонічного права, церква в Польщі все ще повинна залишатися, принаймні до скликання собору, лише автономною структурою та визнавати владу патріарха Московського, як цього бажав покійний патріарх Тихон²³.

²² Кучерепа М. Давидок Р. Волинське українське об'єднання... С. 127–128.

²³ Mironowicz A.: Kościół prawosławny na ziemiach polskich w XIX i XX wieku. Białystok: Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku, 2001. S. 99–100.

Митрополит Сергій, місцеблюститель Московського патріаршого престолу, говорить до митрополита Діонісія, всім архіпастирям, пастирям та мирянам і перед всією в Польщі православною паствою протест Московської патріархії проти незаконно здобутої автокефалії.

Оприлюднення Томосу у Варшаві відбувалося надзвичайно урочисто. 17 вересня 1925 р. у кафедральному соборі святої Марії Магдалини перед богослужінням за участю всіх ієрархів Польської церкви, численного польського духовенства, ієрархії і духовенства прибулих делегацій, представників Польського уряду, сотень вірних відбулася урочиста церемонія під час якої було оприлюднено повний текст Томосу. Після привітальної промови голови делегації Константинопольської патріархії митрополита Халкедонського Іоакима, грецькою мовою оригінал Томосу прочитав митрополит Сардійський Герман, польською мовою – єпископ Гродненський Олександр, російською – архієпископ Віленський Феодосій, українською – протоієрей Петро Табінський²⁴.

Отримання Томосу визначало канонічний статус Православної церкви в Польщі і затверджувало її подальший автокефальний статус.

Вивчення питання, що стосується Томосу про незалежність Польської Православної Церкви, має безпосереднє відношення до Українського православ'я, адже територія поширення Томосу про автокефалію Польської церкви, розповсюджується і на українські землі і стосується визнання недійсності передання Київської митрополії до складу Московського патріархату. Томос офіційно не визнає правочинність приєднання до Московської церкви Київської митрополії і залежної від неї православної митрополії Польщі в 1686 р., саме на цій підставі і було даровано автокефалію для Православної церкви в Польщі. Константинопольський патріарх Діонісій, у травні 1686 р., склав шість грамот: дві до царів, Московському патріарху, Київському митрополиту, гетьману та українському народу. У цих грамотах окреслювалось право Московського патріархату визначати митрополита у Київській митрополії, при тому всі її минулі права залишаються за юрисдикцією Константинопольського патріархату. Київського митрополита мають обирати вільно, йому необов'язково їхати на висвячення до Москви, хоча, під час богослужінь, повинно поминатись спочатку Константинопольський патріарх, а потім Московський²⁵. Проте ці вимоги не були дотримані Московією в подальшому.

Через 238 років після акту згоди Константинопольського патріарха передати Київську митрополію під юрисдикцію Московського патріарха, маємо оцінку даного акту з канонічної боку в наданні Томосу про автокефалію Польській церкві знову ж таки Константинопольського патріарха, яким була визнана автокефальна церква у відродженій після I світової війни Польській державі. Зважаючи на те, що ця Православна церква в Польщі історично була частиною Київської митрополії, яка була ціла «передана» московській церковній владі 1686 р. Константинопольським

²⁴ Urban K. Kościół prawosławny w Polsce. Kraków: Zakład Wydawniczy NOMOS, 1996. S. 53.

²⁵ Кучерепа М. Давидюк Р. Волинське українське об'єднання... С. 32–33.

патріархом Діонісієм, то названий Томос і починається з історичного зв'язку між цим актом визнання автокефалії теперішньої Польської православної церкви і актом 1686 р. «Розглядаючи факт, – йдеться у Томосі, – чого не заперечує історія, бо ж написано, що перше відокремлення від нашого престолу Київської митрополії й православних митрополій Литви та Польщі, які були залежні від неї, а їхнє приєднання до Московської церкви відбулося не відповідно канонічних правил, а також не було дотримано всього того що стосувалися повної церковної автономії Київського митрополита, який носив титул екзарха Константинопольського патріарха» й ін.²⁶ У перекладі з грецької мови «православні митрополії Польщі й Литви» слід розуміти як звичайні єпархії, бо жодних повноцінних митрополій в Польщі і Литві, залежних від Київської, не було, була одна Київська митрополія, яка складалася з єпархій. Так бачимо в наведених словах Томосу авторитетне визнання самою Константинопольською патріархією неканонічності приєднання у 1685–1686 рр. до Московської церкви Київської митрополії.

Історичною правдою в Томосі про автокефалію Православної церкви в Польщі є те, що Московська церква не дотримувалася домовленості стосовно повної автономії Київського митрополита, оскільки вже за чверть століття до приєднання до Москви, у Київського митрополита було забрано права обласного митрополита автономної церковної області, а митрополія ставала звичайною єпархією, у низці інших, Московської церкви.

Таким чином, у сьогоднішньому часі повноправна автокефалія на підставі цього положення Томосу Православної церкви в Польщі може бути визнана для православних церков в Україні, Білорусі (білоруські єпархії були складовою частиною Київської митрополії), Литви, Латвії, Естонії (на останні країни Київська митрополія поширювала свою юрисдикцію через єпископа в Литві). Що і сталося в житті Українського православ'я у 2018–2019 рр.

Висновки. Отже, по закінченню Першої світової війни, українське населення значно впливало на утворення та подальший розвиток Православної церкви в Польщі, оскільки воно мало формуючу більшість автокефальної церкви. Більшість Польської церкви складала українські віряни, що проживали на території Волині. Потреба мати свою церкву, відділену від російського центру, була потребою як влади Польщі так і частини вірян. Процес організації та становлення автокефальної церкви розпочав українець – митрополит Георгій (Ярошевський), який заклав фундамент організації церкви в Польщі та отримання нею в подальшому автокефалії.

Офіційне отримання автокефального статусу Польською церквою відбулося через синодальний Томос Константинопольського патріархату. Цей документ є важливим для українського православ'я, адже через нього визнається недійсність передачі Київської митрополії під управління Московського патріархату в 1686 році.

²⁶ Власовський І., проф. Нарис історії Української Православної Церкви... Т. IV. Кн. II. С. 352.

REFERENCES

- Archiwum Akt Nowych (AAN). Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświadczenia Publicznego [Ministry of Religious Affairs and Public Education] [in Ukrainian].
- Bilokin, S. (2011). *Polska prawosławna tserkva [Polish Orthodox Church]*. Entsyklopediia istorii Ukraïny: u 10 t. Instytut istorii Ukraïny NAN Ukraïny. K.: Naukova dumka, T. 8. Pa-Pryk [in Ukrainian].
- Borshchevych, V. (2000) *Ukraïnska pravoslavna tserkva na Volyni u 20-40-kh rr. XX st.* [The Ukrainian Orthodox Church in Volyn in the 20-40s of the XX century]: In-t ukrainoznav. im. I. Krypiakievycha NAN Ukraïny. Lviv [in Ukrainian].
- Vlasovskiy, I. (1998). *Narys istorii Ukraïnskoï Pravoslavnoi Tserkvy* [Essay on the history of the Ukrainian Orthodox Church]: U 4 t. K.: Vyd. UPTs KP, T. IV. Kn. II [in Ukrainian].
- Kyivska dukhovna akademiia v imenakh [Kyiv Theological Academy in the names]: 1819-1924: entsyklopediia: v 2 t. T. 1: A-K (2015). K.: Vyd. dim «Kyievo-Mohylianska akademiia» [in Ukrainian].
- Kupranets, O. (1974). *Pravoslavna Tserkva v mizhvoïennii Polshchi 1918-1939 rr.* [The Orthodox Church in interwar Poland, 1918-1939]. Rym: OO Vasyliany [in Ukrainian].
- Kuraev, A. (2003). *O avtokefalii Polshi. Sapator [On autocephaly of Poland]*. Saratov [in Russian].
- Kucherepa, M. & Davydiuk, R. (2001). *Volynske ukraïnske obiednannia (1931-1939)* [Volyn Ukrainian Association (1931-1939)]: monohrafiia. Lutsk [in Ukrainian].
- Prelovska, I. (2010). *Istoriia Ukraïnskoï Pravoslavnoi Tserkvy 1686-2000* [History of Ukrainian Orthodox Church in 1686-2000]. K.: Vyd. UPTs KP [in Ukrainian].
- Stapodub, A. (2020). Osoblyvosti natsionalnoi samoidentyfikatsii vyshchoho pravoslavnoho dukhovenstva v Polshchi na pochatku 1920 rr. [Peculiarities of the national self-identification of the higher Orthodox clergy in Poland in the early 1920's]. *Slavistychna zbirka. Zbirka statei za materialamy Piatoho Mizhnarodnoho slavistychnoho kolokviumu*, Vyp. V, 160-183 [in Ukrainian].
- Mironowicz, A. (2001). *Kościół prawosławny na ziemiach polskich w XIX i XX wieku* [The Orthodox Church in Poland in the XIX and XX centuries]. Białystok: Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku [in Ukrainian].
- Papierzyńska-Turek, M. (1989). *Między tradycją a rzeczywistością. Państwo wobec prawosławia 1918-1939* [Between tradition and reality. The state towards Orthodoxy 1918-1939]. Warszawa [in Ukrainian].
- Urban, K. (1996). *Kościół prawosławny w Polsce* [Orthodox Church in Poland]. Kraków: Zakład Wydawniczy NOMOS [in Ukrainian].

DOI: 10.31110/consensus/2024-02/098-111

УДК (UDC) 94 (477.8) "1930/1939"

**POLITICAL PRACTICES AND EXPERIMENTS OF ETHNIC SEPARATION OF UKRAINIANS
OF THE CARPATHIAN REGION IN THE 1930S****Petro Kostyuchok*****Abstract**

The goal of the work is to analyze political practices and experiments of ethnic separation of Ukrainians of the Carpathian region in the 1930s in the Second Polish-Lithuanian Commonwealth. The methodology is based on the use of general scientific and special historical methods. Based on the principles of historicism, objectivity, critical evaluation of sources, methods of analysis and synthesis, ethnological methods are widely used in the research: comparative-historical, analytical-typological.

Scientific novelty. On the basis of domestic and foreign archival sources and scientific literature, an attempt was made to substantiate the peculiarities of Polish ethnopolitics regarding the separation of Hutsuls, Lemkos, and Boykos as representatives of separate regional nations/ethnic groups from Ukrainians with the aim of their separation, assimilation, and denationalization.

Conclusions. In the 1930s, the state ethnopolitics of the Second Polish-Lithuanian Commonwealth was aimed at building the loyalty of representatives of national minorities to Polish statehood, denying and eradicating any manifestations of Ukrainianness. The strengthening of the policy of state separation and assimilation was facilitated by the adoption of laws, the formation of associations, and the promotion of scientific theories of the ethnic separateness of the Ukrainian population of the Carpathian region. The bright identity of the Ukrainian culture of the mountain population of the Carpathians was emphasized by the Poles in order to separate them from the Ukrainian people. The Society of Friends of Hutsul Region, the Society for the Development of Eastern Lands, the Union of the Farm Nobility, and the Apostolic Administration of Lemkiv Region were important tools for the practical implementation of the policy of regionalism. The activism of the Polish authorities regarding the denationalization of the Carpathian Ukrainians mobilized the Ukrainian political leadership to socio-political opposition, the development of its own national position by conducting public and political work on the ground, intensifying the activity of national cultural and educational societies, holding patriotic events and alternative holidays.

Keywords: Ukrainians, Second Polish-Lithuanian Commonwealth, national identity, Society of Friends of Hutsul region, ethnopolitics, Carpathian region, Hutsul region, Hutsuls, Boykos, Lemkos

* Candidate of historical sciences, associate professor of the Department of Ethnology and Archaeology Vasyly Stefanyk Precarpathian National University, Ivano-Frankivsk, Ukraine. E-mail: petro.kostyuchok@pnu.edu.ua.
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8719-8723>

ПОЛІТИЧНІ ПРАКТИКИ ТА ЕКСПЕРИМЕНТИ ЕТНІЧНОЇ СЕПАРАЦІЇ УКРАЇНЦІВ КАРПАТСЬКОГО РЕГІОНУ В 1930-Х РР.

Петро Костючок*

Анотація

Мета роботи проаналізувати політичні практики та експерименти етнічної сепарації українців Карпатського регіону у 1930-х рр. у Другій Речі Посполитій. **Методологія** ґрунтується на використанні загальнонаукових і спеціальних історичних методів. Спираючись на принципи історизму, об'єктивності, критичної оцінки джерел, методи аналізу та синтезу, в дослідженні широко використані етнологічні методи: порівняльно-історичний, аналітично-типологічний.

Наукова новизна. На основі вітчизняних та зарубіжних архівних джерел та наукової літератури здійснено спробу обґрунтувати особливості польської етнополітики щодо відокремлення гуцулів, лемків, бойків як представників окремих регіональних націй/етнічних груп від українців з метою їх сепарації, асиміляції, денационалізації.

Висновки. У 1930-х рр. державна етнополітика Другої Речі Посполитої була спрямована на конструювання лояльності представників національних меншин до польської державності, заперечення та викорінення будь-яких проявів українськості. Посиленню політики державної сепарації та асиміляції сприяли прийняття законів, утворення товариств, пропаганда наукових теорій етнічної окремішності українського населення Карпатського регіону. Яскрава самобутність української культури гірського населення Карпат підкреслювалася поляками з метою сепарації від українського народу. Важливими інструментами для практичного втілення політики регіоналізму були Товариство приятелів Гуцульщини, Товариство розвитку східних земель, Союз загородової шляхти, Апостольська Адміністрація Лемківщини. Активізація польської влади щодо денационалізації карпатських українців мобілізувала український політичний провід до суспільно-політичної протидії, вироблення власної національної позиції шляхом проведення громадсько-політичної роботи на місцях, інтенсифікація діяльності національних культурно-освітніх товариств, проведення патріотичних заходів та альтернативних свят.

Ключові слова: українці, Друга Річ Посполита, національна ідентичність, Товариство приятелів Гуцульщини, етнополітика, Карпатський регіон, Гуцульщина, гуцули, бойки, лемки

Цитування: Костючок, П. (2024). Політичні практики та експерименти етнічної сепарації українців Карпатського регіону в 1930-х рр. *Консенсус*, 2, 98–111.

URL: <https://konsensus.net.ua/index.php/konsensus/article/view/107>

* кандидат історичних наук, доцент кафедри етнології і археології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника, Івано-Франківськ, Україна. E-mail: petro.kostyuchok@pnu.edu.ua. ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8719-8723>

Постановка проблеми. Після завершення Великої війни, розпаду Австро-Угорської монархії західноукраїнські землі, територія Карпатського регіону («скалки розділеної нації»¹) опинилися у складі Польщі, Румунії та Чехословаччини, які використовували різні моделі національної політики для вирішення українського питання, різні засоби зміцнення власної державності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Польська національна політика щодо гуцулів розкрита у публікаціях багатьох дослідників, зокрема, українських істориків О. Жерноклеєва, В. Комара, О. Рудої. В. Комар висвітлив діяльність Товариства приятелів Гуцульщини, його програмові засади та втілення їх на практиці, українське питання у міжвоєнній Польщі². О. Жерноклеєв проаналізував етнополітичні процеси на Гуцульщині та Бойківщині у 1920-х рр.³, на Галицькій Гуцульщині в 1930-х рр. через призму національної ідентичності, констатуючи консолідаційну спрямованість українського національного руху серед гуцулів. Історикиня О. Руда вивчила особливість національно-освітньої політики Другої Речі Посполитої⁴. Діяльність Товариства приятелів Гуцульщини розглянута у публікаціях вчених Т. Пацай⁵, С. Іваньо⁶.

Американська дослідниця П. Дабровські, висвітлюючи зміцнення кордонів Польщі у Карпатах і реконфігурацію ідентичностей, вважає, що владні «ініціативи були спрямовані на те, щоб перетворити карпатських горян по всьому міжвоєнному польському кордону на лояльних польських громадян, водночас заохочуючи їх зберігати власну місцеву ідентичність»⁷. Окремі аспекти проблематики були частково висвітлені у розвідках українських і зарубіжних дослідників. Водночас у комплексному зрізі вказана тема не була предметом окремих наукових етнологічних студій і тому потребує подальшого глибокого вивчення.

Мета статті – проаналізувати політичні практики та експерименти етнічної сепарації українців Карпатського регіону у 1930-х рр. у Другій Речі Посполитій.

¹ Україна й українці в постімперську добу (1917–1939). Київ: Академперіодика, 2021. С. 542.

² Комар В. Українське питання в політиці Польщі (1935–1939 рр.) *Галичина*. 1998. № 1. С. 99–105; Комар В. Польська політика на Гуцульщині у 30-х рр. ХХ ст. *Краєзнавчий збірник на пошану Богдана Гавриліва*. Івано-Франківськ, 2003. С. 168–170; Комар В. Українське питання в національній політиці Польщі (1935–1939 рр.): дис... канд. іст. наук: 07.00.02. Івано-Франківськ, 1998. 180 с.

³ Жерноклеєв О. Етнополітичні процеси на Гуцульщині та Бойківщині у 1920-х роках (На документах органів місцевого самоврядування Станіславівського воєводства). *Вісник Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника*. 2022. № 8 (2). С. 34–44. DOI: <https://doi.org/10.15330/іпну.8.2.34-44>

⁴ Руда О. Національно-освітня політика урядів Польщі щодо населення Галичини в 20–30-х роках ХХ століття: реалізація та рецепції. Львів, 2019. 802 с.

⁵ Пацай Т. Етнографічні експедиції Товариства приятелів Гуцульщини. *Народознавчі зошити*. 2018. № 1. С. 112–124.

⁶ Іваньо С.М. Причини створення і діяльність Товариства приятелів Гуцульщини у 1930-х рр. *Актуальні питання гуманітарних наук*. 2021. Вип. 45. Т. 1. С. 4–9.

⁷ Dabrowski P.M. Reinforcing the border, reconfiguring identities: Polish initiatives in the Carpathians in the interwar period. *European Review of History: Revue Européenne d'histoire*. 2020. Vol. 27 (6). P. 847–865. DOI: <https://doi.org/10.1080/13507486.2020.1747405>

Виклад основного матеріалу. Політика денационалізації та асиміляції у Другій Речі Посполитій мала на меті посилити державу, нейтралізувати впливи представників національних меншин. Український історик Я. Грицак називає міжвоєнну Польщу «державою, що націоналізує», владна еліта якої вважає, що серед її підвладних існують численні чужі групи, які загрожують її існуванню»⁸. На думку, О. Рудої «щодо українців цій меті слугували політика регіоналізму (застосування різних методів для вирішення українських проблем у різних регіонах – Галичині, Холмщині, на Волині, Підляшші та Поліссі), підтримка русофільських тенденцій на противагу українофільським і, навпаки, надання переваги полонофільським угрупованням, штучне формування прихильної до Польщі національної свідомості серед бойків, лемків, гуцулів, поліщуків, які, на думку поляків, не мали чітко визначеної національної приналежності, культурна ізоляція їх від решти регіонів з метою утруднення поширення тут української національної ідеї»⁹.

У рамках політики регіоналізму правлячі кола Речі Посполитої вдалися до проведення т. зв. акцій, основними з яких у Карпатському регіоні були гуцульська, шляхетська і лемківська.

Початки «гуцульської акції» сягають ще в 20-х рр. ХХ ст. польський державний діяч К. Бартель зазначав, що метою політики держави стосовно меншості є державне засимілювання народу¹⁰. Основою для проведення «гуцульської акції» слугували теоретичні розробки С. Грабського та Є. Гертиха. С. Грабський розробив т. зв. теорію «українського піску», в якій з метою подальшої диференціації українців поділяв їх на гуцулів, бойків, поліщуків та інших¹¹. Є. Гертих стверджував, що українці, які мешкали в південно-східних воєводствах, – це представники окремих етнічних груп, а саме: гуцулів, лемків, бойків, поліщуків¹². Тому, щоб їх повернути до польськості, потрібно застосувати тактику виокремлення етнічних груп, підкреслення самотності та протиставлення їх українському національно-визвольному рухові. Таким чином, поляки намагалися денационалізувати українців, шляхом витворення окремих народів: лемків, бойків, гуцулів та інших «тутейших»¹³.

Один із ідеологів польського регіоналізму В. Готел з-поміж 11 етнографічно-культурних регіонів Польщі виділяв лемківський, бойківський і гуцульський¹⁴. Під гаслом модернізації кресів польська влада робила спроби обмежити українські впливи і налагодити співпрацю з гуцулами, бойками та лемками.

⁸ Грицак Я. Подолати минуле: глобальна історія України. Київ, 2021. С. 258.

⁹ Руда О. Національно-освітня політика урядів Польщі щодо населення Галичини в 20–30-х роках ХХ століття: реалізація та рецепції. Львів, 2019. С. 143.

¹⁰ Torzecki R. Kwestia ukraińska w polityce III Rzeszy 1933–1945. Warszawa: Książka i Wiedza, 1972. S. 155.

¹¹ Томашівський С. Десять літ українського питання в Польщі: Переклад стенограми відчиту улаженого «Інститутом дослідів національних справ» у Варшаві 12.IV.1929. Львів: Накладом автора, 1929. С. 29; Giertych J. O program polityki kresowej / Z przedm. O. Dębskiego. Warszawa: Patria, 1932. S. 9–12.

¹² Giertych J. O przeszłość Huculszczyzny. *Gazeta Warszawska*. 1934, 17 lipca; Gąsiorowski H. Przewodnik po Beskidach Wschodnich. T. II. Pasma Czarnohorskie. Lwów-Warszawa, 1932. S. 118.

¹³ Таньчак К. Між Мадьярщиною, Польщею і Чехословаччиною. Прага: Накладом автора, 1936. С. 32.

¹⁴ Goetel W. Zagadnienia regionalizmu górskiego w Polsce. Kraków, 1936. S. 18.

Інститут досліджень національних справ при МВС в рапорті про національні меншини українську спільноту поділив на п'ять етнічних груп: карпатські русини (лемки, бойки, і інші «щепи»), поліщуки (пінці, волинські поліщуки), підляшани, власне русини (серед них і волиняни) і власне українці¹⁵. Певна інертність суспільно-політичного та національного життя на Галицькій Гуцульщині породжувала в польських політиків хибні уявлення та ілюзії щодо можливості етнополітичної переорієнтації гуцулів, вигідних для польської держави змін у векторі етнонаціональної ідентифікації¹⁶. Подібна ситуація спостерігалася на Бойківщині та частково на Лемківщині.

У першій половині 1930-х рр. польська влада проводила щодо українців Карпатського регіону жорстку і цілеспрямовану асиміляційну політику, приправляючи її різними «соусами» для зміни/видозміни будь-якими засобами національної ідентифікації місцевого населення. Дослідник П.Р. Магочій наголошував, що у 1930-х рр. «польський уряд запровадив політику трайбалізації, яка підтримувала ідею, що різні етнографічні групи (лемки, бойки, гуцули), а також старорусини і русофіли є окремими від української нації»¹⁷. Якщо на території Гуцульщини ця політика звелася до підтримки місцевого фольклору, то на Лемківщині влада всіляко підтримувала старорусинські та москвофільські організації як протизаг українським, закривала філії українських культурно-освітніх товариств, натомість створюючи москвофільські читальні, з місцевих шкіл усунула українських учителів, навчання в державних школах проводили лемківською розмовною мовою, тобто в навчальні програми запровадила вивчення лемківської мови з латинським алфавітом на підставі «Лемківських букварів», намагаючись сформувати тут окремих «лемківський народ»¹⁸.

У 1930-х рр. були зроблені спроби науково обґрунтувати етнічну приналежність гуцулів, бойків і лемків. Зокрема, задля окреслення «прийшлості» лемків були здійснені комплексні етнографічні дослідження Р. Райнфуса¹⁹, походження гуцулів в студіях Я. Фальковського²⁰.

Для денационалізації непопольського населення влада використовувала як РКЦ,

¹⁵ Stoczewska B. Ukraina i Ukraińcy w polskiej myśli politycznej Od końca XIX wieku do wybuchu II wojny światowej. Kraków, 2013. S. 174-175.

¹⁶ Жерноклеєв О. Галицька Гуцульщина: етнополітичні процеси і національна ідентичність. *Українознавчі студії*. 1999. № 2. С. 199.

¹⁷ Магочій П.-Р. Україна: історія її земель та народів. Ужгород, 2012. С. 584.

¹⁸ Руда О. Національно-освітня політика урядів Польщі щодо населення Галичини в 20-30-х роках ХХ століття: реалізація та рецепції. Львів, 2019. С. 143; Баран М. Просвітницький рух на Західній Лемківщині початку 1930-х рр. (за матеріалами відділу рукописів Львівської національної наукової бібліотеки України імені В. Стефаника) *Записки Львівської національної наукової бібліотеки України імені В. Стефаника: збірник наукових праць*. Львів, 2009. Вип. 1 (17). С. 624.

¹⁹ Reinfuss R. Lemkowie jako grupa etnograficzna, Sanok, 1998.

²⁰ Falkowski J. Zachodnie pogranicze Huculszczyzny. Lwów, 1937. 170 s.; Falkowski J. Północno-wschodnie pogranicze Huculszczyzny. Lwów, 1938. 111 s.; Falkowski J., Pasznyi B. Na pograniczu łemkowsko-bojkowskim: zarys etnograficzny. Lwów, 1935. 128 s.

так і релігійні відмінності, зокрема греко-католицизм та православ'я²¹. Посиленню державної асиміляції сприяло прийняття відповідних законів та утворення відповідних товариств. На початку 1932 р. розпочав діяти новий закон про устрій шкільництва, який у руслі концепції регіоналізму пропагував теорію державного виховання. Цей крок польських законодавців негативно сприйняли національні меншини Другої Речі Посполитої, зокрема різко розкритикували уряд українці. Вони через посередництво свого посольського клубу в Сеймі користувались будь-якою можливістю, щоб висловити свій протест проти політики державної асиміляції та регіоналізму. Так, 10 лютого 1934 р., виступаючи в Сеймі, український посол М. Рудницька підкреслила, що в ділянці шкільництва «уряд вводить в життя теорію... про окремішність лемків, бойків, гуцулів як самостійних племен». Підсумовуючи свій виступ, вона зауважила, що «в останніх часах денационалізація підшивається під гасло «державного виховання»²².

12 грудня 1933 р. було створено польське Товариство приятелів Гуцульщини (далі – ТПГ) на чолі з генералом Т. Каспжицьким. Воно користувалось широкою офіційною підтримкою, яка, щоправда, носила прихований характер. Фінансувалось товариство з державного бюджету, маючи протекцію силових інституцій – Міністерства оборони та Міністерства внутрішніх справ. Маскуючи свої наміри під проведенням у краї широкомасштабної господарської акції, охорони та збереження етнокультурної специфіки гуцульської групи, ТПГ прагнуло реалізувати на практиці концепцію регіоналізму.

Головною метою ТПГ було вирішення гострих питань піднесення культурного, економічного і господарського становища Гуцульщини та її населення, щоб «тією дорогою уладнати їхнє існування, їх виховати і усвідомити», а також «зміцнити в гуцулах почуття регіональної окремішності» через «ширення освіти і державно-громадянського усвідомлення, дбання про культурний, господарський і фізичний розвиток, утримання співробітництва з іншими гірськими регіонами»²³. Завданням ТПГ було зближення та ідейний національно-політичний зв'язок Гуцульщини з Річчю Посполитою, а також «вироблення з гуцула доброго лояльного громадянина»²⁴.

Суть «гуцульської акції» зводилася до протидії та нейтралізації українських впливів на Гуцульщині та до пропагування й поширення пропольських, державницько-лояльних настроїв. Український дослідник В. Комар влучно зауважив, що, прикриваючись піклуванням про місцевий фольклор, ремесла і туристичний рух Українських Карпат, військові чиновники за допомогою ТПГ намагалися відділити гуцулів від решти українського народу²⁵.

²¹ Руда О. Національно-освітня політика урядів Польщі щодо населення Галичини в 20–30-х роках ХХ століття: реалізація та рецепції. Львів, 2019. С. 143.

²² Доля українського шкільництва в Польщі. *Діло*. 1934. 18 березня.

²³ Державний архів Івано-Франківської області (далі – ДАІФО). Ф. 370. Оп. 1. Спр. 9. Арк. 6, 10; Спр. 42. Арк. 22; Спр. 43. Арк. 1.

²⁴ *Ibid.* Спр. 3. Арк. 64.

²⁵ Комар В. Українське питання в національній політиці Польщі (1935–1939 рр.): Дис... канд. іст. наук: 07.00.02. Івано-Франківськ, 1998. С. 45.

Утіленням політики регіональної окремішності Гуцульщини займались польські урядові високопосадовці, військові, вчені²⁶. Після створення у Варшаві керівного апарату ТПГ – Головної Ради та відділів у Львові та Кракові, в першій половині 1934 р., розпочалося створення місцевої мережі товариства. Загалом до Головної Ради, за нашими підрахунками, входило лише 9 осіб, шість з яких безпосередньо представляли Гуцульщину (Жаб'є – 1, Коломия – 3, Косів – 3, Річка – 1)²⁷. На березень 1936 р. існували воєводський відділ у Станіславові та три повітових відділи (Косів, Коломия, Надвірна), в яких діяло дев'ять кіл. Очолювали повітові відділи їх керівники (старости), відповідно Ф. Кажімеж, Ю. Віммер і Т. Цаїс. Кількість членів локальної мережі становила 331 особу, більшість з яких були поляки²⁸.

У рамках інформаційної кампанії ТПГ поширювались туристичні проспекти пропагандистського характеру, започатковано видання «Гуцульського календаря» на гуцульському діалекті, друкувалися праці польських дослідників на гуцульську тематику, фінансувались та проводились етнографічні дослідження.

За ініціатииви ТПГ на гуцульських теренах Надвірнянщини були проведені курси народного промислу, шиття, крою, трикотажу та приготування їжі²⁹.

Поряд з цим керівництво ТПГ зауважило, що гуцули «не є зорганізованим в жодне угруповання», яке пов'язане з товариством³⁰. Була висунута ідея організації «гуртків» допомоги гуцульським дітям, «які до певного ступеня дасть змогу зорганізувати гуцулів в невинній і корисній для нас формі»³¹. Суть цієї акції зводилася до залучення вчителства і визначних гуцульських жінок до співпраці з ТПГ.

Вице-воєвода А. Качмарчик зазначав, що процес національного усвідомлення на терені Гуцульщини перебуває в зародку, а тому ставлення гуцулів до поляків і до українців є назагал вичікуючим. Поляки були переконані, що гуцули лише українізуються³².

Для поглиблення етнічної окремішності гуцулів польські політики та вчені підтримували тезу про їх неукраїнське походження. Так, у лютому 1936 р. професор Я. Лівочинський виступив на радіо, де вказав, що гуцули походять від турків і татар. Місцеве населення в Жаб'є негативно сприйняло цей факт і провело антипольську маніфестацію³³.

11 жовтня 1933 р. було створено Товариство розвитку східних земель (Towarzystwo Rozwoju Ziemi Wschodnich, далі – ТРСЗ). Його метою були цивілізаційний розвиток східних воєводств та ліквідація диспропорції між рівнями життя мешканців сходу і інших теренів держави. На його чолі став маршалок Сенату

²⁶ ДАІФО. Ф. 370. Оп. 1. Спр. 12. Арк. 2-14.

²⁷ ДАІФО. Ф. 370. Оп. 1. Спр. 12. Арк. 2-14.

²⁸ ДАІФО. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 1552. Арк. 7-8.

²⁹ Ibid. Арк. 19.

³⁰ Ibid. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 1552. Арк. 24.

³¹ Ibid. Оп. 4. Спр. 229. Арк. 1-2.

³² Ibid. Ф. 370. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 66.

³³ Ibidem.

А. Пристор³⁴. У Товаристві розвитку східних земель у 1937 р. відзначали, що «лемки в минулому як і тепер також в переважній своїй більшості вважають себе не за українців, лише за русинів старого типу, лояльних громадян Польської Держави, які відносяться неохоче до української ідеї»³⁵. Лемківськими гмінами були визнані в Ясельському лише дві гміни з 18 громадами та Горлицькому повітах лише шість гмін з 53 громадами. Відповідно на цих теренах функціонувало 14 і 42 лемківських шкіл відповідно³⁶.

Ще одним варіантом етнічної сепарації стало проведення шляхетської акції. У Перемишлі у 1935 р. було створено «Союз загородової шляхти», який очолив польський військовий капелан А. Мйодонський³⁷. Шляхетський рух був започаткований в 1935 р. в Турківському повіті і «в елементарний спосіб опанував ціле Підкарпаття і перекинувся на інші території східної Малопольщі»³⁸. У своїх публічних виступах він заявляв, що автохтонами на західних теренах є тільки поляки, а всі інші – це українізовані поляки, яких треба повернути до польської нації, що греко-католицькі священники «крадуть польські душі», записуючи їх при народженні до ГКЦ³⁹.

Перемиський округ ТРСЗ «аналізуючи ситуацію на своєму терені, звернув увагу на велику кількість населення, яке розселене в особливості на Підкарпатті, яка зберігає в той спосіб традиції шляхетського свого походження, залишаючись в індіферентнім чи іншим стані з національного погляду. Те населення, вживаючи вдома переважно русинську мову і будучи греко-католицької віри, було віднесене завжди в наших статистиках, як і в практиці суспільними діячами до русинського населення з українського погляду на протियाгу його волі»⁴⁰. Проте «ближче зіткнувшись з тим населенням, показалося, що застрягли в ньому окрім зовнішніх рис мови і віри, глибокі традиції приналежності до польської спільноти»⁴¹.

У серпні 1938 р. науковий відділ Комітету до справ шляхти загородової на Сході Польщі відзначив, що «наступ української агітації скерований є цілою силою на захід, бажаючи до встановлення українських етнічних меж в світовій думці і західній Польщі по лінії: Н. Сонч, Рясів, Люблін, Бяла-Подляска»⁴². Для шляхти в листопаді 1938 р. були відкриті курси провідників та інструкторів в Станіславові і Перемишлі. Союз шляхти загородової посприяв навчанню 100 дітей шляхти у професійних і середніх школах Коломиї. У Турці було розпочато будівництво бурси для молоді на 40

³⁴ Kaplon J. *Poznanie turystyczne Czarnohory. Карпати: людина, етнос, цивілізація*. 2012. Вип. 4. С. 267.

³⁵ Centralne Archiwum Wojskowe (далі – CAW), Gabinet Ministra Spraw Wojskowych 1918-1939 (далі – GMW), sygn. 412, k. 129, 131-132.

³⁶ *Ibidem*.

³⁷ *Ibid.* S. 437. K. 132-134.

³⁸ *Ibidem*.

³⁹ Хом'як М. Політика Польщі на західно-українських окраїнах у роках 1918-1947. *Перемишль і Перемиська земля протягом віків. Збірник наукових праць і матеріалів Міжнародної наукової конференції* / Під ред. С. Заброварного. Перемишль; Львів, 1996. С. 226.

⁴⁰ CAW, GMW. S. 437. K. 132-134.

⁴¹ CAW, GMW. S. 412. K. 1.

⁴² CAW, GMW. S. 413. K. 2.

дітей. Загалом в Турківському повіті було створено 18 господарсько-економічних організацій⁴³.

Задля пропагування шляхетської акції у Перемишлі видавався двотижневик «Побудка». Якщо в грудні 1935 р. вийшло лише біля 300 примірників часопису, то в серпні 1938 р. вже біля 10 тис. екземплярів. Також були видані календарі шляхти загородової на 1938 і 1939 рр.⁴⁴ У березні 1938 р. в селах Устрицького і Лютовиського округів польська влада на противагу акції «Просвіти» розпочала акцію закладання кіл Союзу Шляхти Загородової⁴⁵. 20 березня 1938 р. священник Д. Гнат з В. Нанчовки застерігав парафіян, «щоби ніхто не відважився записатися до Союзу Шляхти Загородової, бо через це змінить свою віру»⁴⁶.

Створення ТПГ та активізація польської влади в гуцульському напрямі спонукала український провід до вироблення власної політичної і національної позиції. На сторінках газет «Діло», «Голос Покуття» українські політики почали підійматися важливі проблеми краю, зокрема велися дискусії щодо національної роботи серед гуцулів. Українські політичні діячі С. Баран, М. Рудницька й інші закликали громадськість здійснювати активну національну роботу на теренах Гуцульщини. Українська преса закликала до посилення національного усвідомлення гуцулів. «Вчіть його (гуцула) того, що він нерозривна цілісність з Соборним Українським Народом, а не якесь відокремлене плем'я...на життя й смерть зв'язане з Українським Народом»⁴⁷. Місцеві осередки ОУН проводили антиугодовські акції, заперечували окремішність гуцулів, протидіяли асиміляційним заходам. Представники українського політичного проводу заявляли про приналежність гуцулів до української нації, організовували альтернативні національні заходи, під час польських урочистостей поширювали власну агітацію, намагаючись застерегти від участі у них гуцулів. Просвітницька діяльність інтелігенції була запобіжником лояльності, каталізатором зростання національної свідомості, координатором національної мобілізації населення Карпатського регіону.

Окремої уваги заслуговує «проведення» лемківської акції. Початком лемківської акції стало створення 10 лютого 1934 р. Апостольської Адміністрації Лемківщини (далі – ААЛ). Дев'ять деканатів на заході Перемишльської єпархії було виведено з-під її юрисдикції та створено нову еклезіальну структуру з державним фінансуванням Польщі. Метою створення ААЛ стало її використання для ізоляції Лемківщини від впливів УГКЦ⁴⁸ та відгородження місцевого населення з низькою національною свідомістю від українських впливів⁴⁹.

⁴³ CAW, GMW. S. 413. K. 19.

⁴⁴ CAW, GMW. S. 413. K. 20.

⁴⁵ Archiwum Akt Nowych (далі – AAN), Urząd Wojewódzki Lwowski (далі – UWL). S. 28. K. 127.

⁴⁶ AAN, UWL S. 28. K. 148.

⁴⁷ Бо пора се великая есть... Лист Гуцула з Жаб'я. *Голос Покуття*. 1934, в жовтні.

⁴⁸ Прах Б. Апостольська адміністрація Лемківщини: соціокультурні передумови і канонічне підґрунтя. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки»*. 2014. Вип. 22. С. 260–275.

⁴⁹ Przybylski P. Rola duchowieństwa greckokatolickiego w kształtowaniu się opeji narodowych w śród Łemków w latach 1918–1947. Toruń: Wydawnictwo MADO, 2006. 294 s.

2 березня 1934 р. був створений Комітет для національних справ, його першим директором став В. Велігорський. На його засіданні було обговорено національну політику і створено Наукову комісію дослідження східних земель. 6 березня відбулося наступне засідання Комітету, на якому були прийняті конкретні кроки щодо політики польської влади щодо лемків. Були створені Комісія для справ православ'я (Komisja dla Spraw Prawosławia) та Комітет для справ Полісся (Komitet do Spraw Polesia)⁵⁰.

Посольство ЧСР у Варшаві 28 квітня 1934 р. повідомляло, що польська влада «аби розбити єдиний український фронт і далі аби загальмувати український процес усвідомлення у центральній і західній Галичині, який набував для них дуже неприємних розмірів, взялася від двох років голосно і всіма засобами працювати за те, щоби виманити лемків з українського впливу аби їм свідомо запропонувала їх національні відмінності».

6 листопада 1934 р. у промові у польському сеймі посол Д. Левицький відзначив інтенсивну політику польської влади в питанні етнографічного поділу українців. Він звернув увагу на експерименти на Гуцульщині та прагнення польської політичної думки «створити якесь окремішне гуцульське плем'я»⁵¹.

Також посол нагадав про експерименти на Волині та Лемківщині. Так, «в останньому році найбільшій енергії присвячено денационалізації українського населення на Лемківщині. Там не тільки розв'язують масово читальні «Просвіти», не тільки всілякими способами підтримують москвофільство... не тільки не допускають легальних часописів зі Львова, але навіть щоби формально назовні відділити Лемківщину від східно-галицького матірнього пня»⁵².

Щоби зденационалізувати галицьку Лемківщину, на захід від Сяну, поляки вирішили ізолювати її від національно-культурного українського (руського) впливу зі сходу. Чехословацьким діячам було відомо, що польська влада «в останніх роках вирішила, аби на Лемківщині в школах навчалися на російській мові (в лемківському наріччі) і в Ватикані домоглася створення особливого руського єпископства для лемків. Поляки робили те загалом теж в своєму інтересі, а саме таким-то способом зробили межу на ріці Сян української експансії на захід»⁵³.

У 1935 р. було утворено Бюро у справах національностей при Раді міністрів Польщі, у ньому – 19 березня 1935 р. спеціальний Комітет до справ Лемківщини, до якого входили представники міністерств внутрішніх справ, оборони, представники краківського і львівського кураторій. У рамках створеного Комітету було створено Підкомітет, який виконував виконавчі функції і складався зі старост повітів та інспекторів шкільних округів на Лемківщині. Додатково сюди ж входили віце-

⁵⁰ Kępa M. Polityka narodowościowa II Rzeczypospolitej wobec Łemków. *Wrocławskie Studia Politologiczne*. 2016. № 20. S. 63.

⁵¹ Левицький Д. Важкий білянс кількох місяців. *Діло*. 1934. 9 листопада. С. 1-2.

⁵² Ibidem.

⁵³ Národný Archív v Slovenskej Republike. Krajinský Úrad. K. 33. S. 10, 11.

воевода і куратор з краківського округу, військові чини з генеральним керівником Інспекторату Прикордонної служби, члени військового керівництва корпусів в Перемишлі та Кракові⁵⁴.

У 1935 р. засновано Комісію з наукових досліджень східних земель; її Лемківський відділ, вивчаючи історію і культуру краю, мав обґрунтувати його регіоналізм і право на колонізацію польськими осадниками. Комісія запропонувала включення частини Лемківщини (Сяноцького і Кросненського повітів) до Краківського воєводства, всебічну підтримку священиків і вчителів з лемків і поляків, сприяння полонофільським рухам й обмеження українських задля «збереження лемківської самобутності»⁵⁵.

2 січня 1936 р. на засіданні Комітету для національних справ була запропонована спільна програма національної і державної асиміляції прем'єр-міністром Зиндрамою-Кошчяловським. Згідно неї українське населення підлягало колонізації на південно-східних теренах, мова йшла про «чисто» польські території і Лемківщину, в яких українці мали пройти процес національної асиміляції, а на інших теренах – державної⁵⁶. Значна увага була приділена Волині і Поліссю.

У Станіславському воєводстві МВС «запропонував вирішити, вміло розігруючи справу гуцулів. Вирвання цієї етнічної групи з-під опіки українських організацій вважалося найважливішим напрямком державної політики в цій галузі»⁵⁷. У червні 1936 р. Бюро національної політики МВС у своєму рефераті визначило основні напрями національної політики у кресових воєводствах.

4 березня 1936 р. керівник корпусу Х військового округу в Перемишлі ген. Вечоркевіч, проаналізувавши етнографічну специфіку населення, яке мешкало на території цього округу, зазначав, що в Кросненському, Сяноцькому і частково Ліському повітах «мешкають «лемки» з локальною відмінністю – т. зв. «долиняки» над Сяном»; у Ліському, Самбірському і Дрогобицькому повітах – «бойки, які мають локальну відмінність т. зв. «тухольців» в Турківському повіті». Він писав, що «вміла пропагандистська праця може спричинитися до відсепарування тих гірських племен від української агітації і піддання їх польськими впливам»⁵⁸. Тому «кадрова праця серед тих елементів повинна бути головне скерована на дітей, серед яких найкраще можна викликати відповідні настрої»⁵⁹.

Підкреслюючи самобутність, своєрідність та колоритність Гуцульщини,

⁵⁴ Kępa M. Polityka narodowościowa II Rzeczypospolitej wobec Łemków. *Wrocławskie Studia Politologiczne*. 2016. № 20. S. 64.

⁵⁵ Прах Б. Наукові студії і джерела з культурно-релігійного життя лемків (до історії Апостольської Адміністрації Лемківщини). *Religia та Соціум*. 2013. № 1 (9). С. 46.

⁵⁶ Kępa M. Polityka narodowościowa II Rzeczypospolitej wobec Łemków. *Wrocławskie Studia Politologiczne*. 2016. № 20. S. 65.

⁵⁷ Mironowicz E. Białorusini i Ukraińcy w polityce obozu pilsudczykowskiego. Białystok: Wydawnictwo Uniwersyteckie Trans Humana, 2007. S. 223.

⁵⁸ САУ, ГМВ. S. 412. К. 265.

⁵⁹ Ibidem.

представники польської політичної та військової верхівки заперечували належність гуцулів до українського народу і підносили їх до рівня окремого слов'янського етносу.

На думку історика О. Жерноклеєва, «навіть за відсутності захисту з боку власної державності та під пресом польського державного механізму українська ідентичність гуцулів витримала випробування на міцність і виявилась домінуючою, а спроби штучно розвинути усвідомлення факту етнографічної специфіки в окремішню етнонаціональну ідентичність показали свою безперспективність»⁶⁰.

Висновки. Загалом можна констатувати про наявність політико-теоретичного та політико-практичного рівнів реалізації польської етнополітики щодо карпатських українців у 1930-х рр. Під першим рівнем розуміємо ідеологічне обґрунтування політичних теорій та її накладення на відповідні концептуальні розробки, ідеї, трактування етнічного походження та національної ідентичності українського населення Карпат. У другому рівні виокремлюємо зміст та сутність втілення політичних ідеологем у практичну площину шляхом створення відповідних відділів у державних органах або під їх пильним патронатом, заснування «громадських» асоціацій, товариств, союзів, їх інституційної розбудови, практична інтерпретація етнополітичних домагань через проведення відповідних політик, акцій, свят, імпрез.

REFERENCES

- Dabrowski, P.M. (2020). Reinforcing the border, reconfiguring identities: Polish initiatives in the Carpathians in the interwar period. *European Review of History: Revue Européenne d'histoire*, 27 (6), 847–865. DOI: <https://doi.org/10.1080/13507486.2020.1747405> [in English].
- Zhernokleiev, O. (2021). Ethnopolitical Processes in the Hutsul and Boykos Regions in the 1920s (On the Documents of Local Authorities of Stanislaviv Voivodeship). *Journal of Vasyl Stefanyk Precarpathian National University*, 8 (2), 34–44 [in English].
- Baran, M. (2009). Prosvitnytskyi rukh na Zakhidnii Lemkivshchyni pochatku 1930-kh rr. (za materialamy viddilu rukopysiv Lvivskoi natsionalnoi naukovoï biblioteky Ukrainy imeni V. Stefanyka) [The educational movement in the Western Lemkiv region of the early 1930s (based on the materials of the manuscripts department of the Lviv National Scientific Library of Ukraine named after V. Stefanyk)]. *Zapysky Lvivskoi natsionalnoi naukovoï biblioteky Ukrainy imeni V. Stefanyka: zbirnyk naukovykh prats*, 1 (17), 621–633 [in Ukrainian].
- Hrytsak, Ya. (2021). *Podolaty mynule: hlobal'na istoriia Ukrainy* [Overcoming the past: a global history of Ukraine]. Kyiv [in Ukrainian].
- Zhernokleiev, O. (2001). «Tovarystvo pryiateliv Hutsulshchyny» v konteksti etnopolityky Polshchi u 30-ti roky XX st. [«Society of Friends of Hutsul region» in the context of Polish ethnopolitics in the 1930s]. *Mizhnarodnyi naukovyi konhres «Ukrainska istorychna nauka na porozii XXI st.» Chernivtsi, 16–18 travnia 2000 r. Dopovidi ta povidomlennia*, 2, 270–273 [in Ukrainian].
- Zhernokleiev, O. (1999). Halytska Hutsulshchyna: etnopolitychni protsesy i natsionalna identychnist [Galician Hutsulshchyna: ethnopolitical processes and national identity]. *Ukrainoznavchi studii*, 2, 195–204 [in Ukrainian].
- Ivano, S. (2021). Prychyny stvorennia i diialnist Tovarystva pryiateliv Hutsulshchyny u 1930-kh rr.

⁶⁰ Жерноклеєв О. Галицька Гуцульщина: етнополітичні процеси і національна ідентичність. *Українознавчі студії*. 1999. № 2. С. 203.

- [The reasons for the creation and activity of the Society of Friends of Hutsul region in the 1930s]. *Aktualni pytannia humanitarnykh nauk*, 45 (1), 4-9. DOI: <https://doi.org/10.24919/2308-4863/45-1-1> [in Ukrainian].
- Komar, V. (2011). *Kontsepsiia prometeizmu v politytsi Polshchi (1921-1939 rr.)* [The concept of Prometheus in Polish politics (1921-1939)]. Ivano-Frankivsk [in Ukrainian].
- Komar, V. (2003). Polska polityka na Hutsulshchyni u 30-kh rr. XX st. [Polish politics in the Hutsul Region in the 1930s]. *Kraieznavchyi zbirnyk na poshanu Bohdana Havryliwa*, 168-170 [in Ukrainian].
- Komar, V. (2019). Ukrainske pytannia v natsionalnii politytsi mizhvoiennoi Polshchi [The Ukrainian question in the national politics of interwar Poland]. *«Volyn-43:» mify i realnist: zb. nauk. prats*, 83-92 [in Ukrainian].
- Komar, V. (1998a). *Ukrainske pytannia v natsionalnii politytsi Polshchi (1935-1939 rr.)* [The Ukrainian question in the national policy of Poland (1935-1939)]. Dys... kand. ist. nauk: 07.00.02. Ivano-Frankivsk [in Ukrainian].
- Komar, V. (1998b). Ukrainske pytannia v politytsi Polshchi (1935-1939 rr.). [The Ukrainian question in Polish politics (1935-1939)]. *Halychyna*, 1, 99-105 [in Ukrainian].
- Mahochii, P.-R. (2012). *Ukraina: istoriia yii zemel ta narodiv* [Ukraine: the history of its lands and peoples]. Uzhhorod [in Ukrainian].
- Patsai, T. (2018). Etnohrafichni ekspedytsii Tovarystva pryiateliv Hutsulshchyny [Ethnographic expeditions of the Society of Friends of Hutsul region]. *Narodoznavchi zoshyty*, 1, 112-124. DOI: <https://doi.org/10.15407/nz2018.01.112> [in Ukrainian].
- Prakh, B. (2013). Naukovi studii i dzherela z kulturno-relihiinoho zhyttia lemkiiv (do istorii Apostolskoi Administratsii Lemkivshchyny) [Scientific studies and sources on the cultural and religious life of the Lemki people (to the history of the Apostolic Administration of Lemkivshchyna)]. *Relihiia ta Sotsium*, 1 (9), 45-55 [in Ukrainian].
- Prakh, B. (2014). Apostolska administratsiia Lemkivshchyny: sotsiokulturni peredumovy i kanonichne pidgruntia [Apostolic administration of Lemkivshchyna: sociocultural prerequisites and canonical background]. *Naukovi zapysky Natsionalnoho universytetu «Ostrozka akademiia». Seriia «Istorychni nauky»*, 22, 260-275 [in Ukrainian].
- Ruda, O. (2019). *Natsionalno-osvittnia polityka uriadiv Polshchi shchodo naseleння Halychyny v 20-30-kh rokakh XX stolittia: realizatsiia ta retseptsii* [The national educational policy of the Polish governments regarding the population of Galicia in the 20s and 30s of the 20th century: implementation and reception]. Lviv [in Ukrainian].
- Tanchak, K. (1936). *Mizh Madiarshchynoiu, Polshcheiu i Chekhoslovachchynoiu* [Between Magyar, Poland and Czechoslovakia]. Praha [in Ukrainian].
- Tomashivskyyi, S. (1929). *Desiat lit ukrainskoho pytannia v Polshchi: Pereklad stenohramy vidchytu ulazhenoho «Instytutom doslidiv natsionalnykh sprav» u Varshavi 12.IV.1929* [Ten years of the Ukrainian question in Poland: Translation of the transcript of the report arranged by the «Institute of National Affairs Studies» in Warsaw on April 12, 1929.]. Lviv [in Ukrainian].
- Ukraina y ukraintsi v postimpersku dobu (1917-1939) (2021). [Ukraine and Ukrainians in the post-imperial era (1917-1939)]. Kyiv: Akadempriodyka [in Ukrainian].
- Khomiak, M. (1996). Polityka Polshchi na zakhidno-ukrainskykh okrainakh u rokakh 1918-1947 [Poland's policy in the western Ukrainian outskirts in 1918-1947]. *Peremysl i Peremyska zemlia protiahom vikiv. Zbirnyk naukovykh prats i materialiv Mizhnarodnoi naukovoi konferentsii*, 219-227 [in Ukrainian].
- Кęпа, M. (2016). Polityka narodowościowa II Rzeczypospolitej wobec Łemków [The nationality

- policy of the Second Polish Republic towards the Lemkos]. *Wrocławskie Studia Politologiczne*, 20, 55-68 [in Polish].
- Mironowicz, E. (2007) *Białorusini i Ukraińcy w polityce obozu piłsudczykowski* [Belarusians and Ukrainians in the politics of the Piłsudski camp]. Białystok: Wydawnictwo Uniwersyteckie Trans Humana [in Polish].
- Stoczewska, B. (2013). *Ukraina i Ukraińcy w polskiej myśli politycznej Od końca XIX wieku do wybuchu II wojny światowej* [Ukraine and Ukrainians in Polish political thought From the end of the 19th century to the outbreak of World War II]. Kraków [in Polish].
- Giertych, J. (1932). O program polityki kresowej [About the borderland policy program]. Warszawa: Patria [in Polish].
- Giertych, J. (1934). O przyszłość Huculszczyzny [About the future of the Hutsul region]. *Gazeta Warszawska*, 17 lipca.
- Gąsiorowski, H. (1932). *Przewodnik po Beskidach Wschodnich* [Guide to the Eastern Beskids]. T. II. Pasma Czarnohorskie. Lwów-Warszawa [in Polish].
- Goetel, W. (1936). *Żagadnienia regionalizmu górskiego w Polsce* [Issues of mountain regionalism in Poland]. Kraków [in Polish].
- Reinfuss, R. (1998). *Lemkowie jako grupa etnograficzna* [Lemkos as an ethnographic group]. Sanok [in Polish].
- Torzecki, R. (1972). *Kwestia ukraińska w polityce III Rzeszy 1933-1945* [The Ukrainian Question in the Politics of the Third Reich 1933-1945]. Warszawa: Książka i Wiedza [in Polish].
- Kaplon, J. (2012). Poznanie turystyczne Czarnohory [Tourist knowledge of Chornohora]. *Karpaty: liudyna, etnos, tsyvilizatsiya*, 4, 263-280 [in Polish].
- Falkowski, J. (1938). *Północno-wschodnie pogranicze Huculszczyzny* [The north-eastern border of the Hutsul region]. Lwów: Nakiadem Towarzystwa Ludoznawczego (Prace etnograficzne. № 4 red. A. Fischer). [in Polish].
- Falkowski, J. (1937). *Żachodnie pogranicze Huculszczyzny dolinami Prutu, Bystrzycy Nadwyrniańskiej, Bystrzycy Sołotwińskiej i Żomnicy* [The western border of Hutsul region along the valleys of the Prut, Bystrzyca Nadwârniańska, Bystrzyca Sołotwińska (Prace etnograficzne. № 3 / red. A. Fischer) [in Polish].
- Falkowski, J. (1938). *Północno-wschodnie pogranicze Huculszczyzny* [The north-eastern border of the Hutsul region]. Lwów [in Polish].
- Falkowski, J. & Pasznycki, B. (1935). *Na pograniczu lemkowski-bojkowskim: zarys etnograficzny* [On the Lemko-Boyko border: an ethnographic outline]. Lwów [in Polish].

DOI: 10.31110/consensus/2024-02/112-136

УДК (UDC) 94 : 929 (477) «1939/1945»

IN THE CLAMP OF TOTALITARISM: SPECIAL DEPARTMENT ‘VINETA’ AND ITS UKRAINIAN STAFF MEMBERS. HISTORICAL AND BIOGRAPHICAL AND PROSOPOGRAPHICAL NOTES**Vadym Yashyn*****Abstract**

The article establishes, identifies and attributes the biographies of a part of the personnel of the special department ‘Vineta’ of the Ministry of Education and Propaganda of the Reich, and examines the common elements of the biographies of the staff members of the Ukrainian editorial office and the translation staff of this special department.

The goal of the article is to establish and identify the personnel of the Ukrainian translation staff of the central (Berlin) apparatus of the ‘Vineta’ special department of the Ministry of Education and Propaganda of the Reich in 1941-1944, their biographical attribution, establishing the presence and research of the nature of their interpersonal and corporate ties, common elements and features of biographies. **The methodological basis** of the research was the principles of objectivity, historicism, and systematicity. **The methods** of historical-typological, historical-biographical and prosopographic research are applied.

Scientific novelty of the publication. For the first time, the biographies of a part of the personnel of the special department ‘Vineta’ of the Ministry of Education and Propaganda of the Reich were established, identified and attributed, and the common elements of the biographies of the staff of the Ukrainian editorial office and the translation staff of the special department were investigated. It is shown that the staff of ‘Vineta’ included well-known linguists, philologists, literary experts, translators, journalists, artists, etc., participants in liberation struggles and activists of political emigration. The article summarizes the data and examines the elements of the ‘Vineta’ stage of their life path, establishes unknown facts of their pre-war biographies, common and similar features of the latter.

Conclusions. Ukrainian intellectuals, artists or high-level specialists were invited to work in the Ukrainian editorial office of the ‘Vineta’ special department. The common biographical feature of the staff is intellectual creative activity, pursuit of literature, journalism, fine arts, etc. in Europe or the USSR; repression by the Soviet authorities. Most of them worked in educational and scientific institutions in Berlin, Prague, Warsaw, Kyiv, etc. during the interwar period. The participants of the Ukrainian Revolution of Liberation identified in the article were veterans of the 3rd Iron Division of the Active Army of the Ukrainian People’s Republic. The corporate connections of the rest were: participation in political activities, membership in political organizations, joint professional, scientific and artistic activities. In the post-war period, a certain number of staff members settled in Munich and/or left for Canada, the USA, Argentina and Australia. Most of the former employees of the special branch continued their activities even after the war in the fields of politics, economy and culture.

Keywords: World War II, propaganda, ‘Vineta’ special department, Eastern Department, Ministry of Propaganda, Reich, Ukrainian European political emigration

* Docent, Candidate of Historical Sciences, Docent of the Department of History, Kryvyi Rih State Pedagogical University, Kryvyi Rih, Ukraine. E-mail: vadimyash@gmail.com. ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9176-9207>

У ЛЕЩАТАХ ТОТАЛІТАРИЗМУ: СПЕЦІАЛЬНИЙ ВІДДІЛ «ВІНЕТА» ТА ЙОГО УКРАЇНСЬКІ СПІВРОБІТНИКИ. ІСТОРИКО-БІОГРАФІЧНІ ТА ПРОСОПОГРАФІЧНІ НОТАТКИ**Вадим Яшин*****Анотація**

У статті встановлено, ідентифіковано та атрибутовано біографії частини персонального складу спецвідділу «Вінета» Міністерства освіти та пропаганди Райху, досліджено спільні елементи біографій співробітників української редакції та перекладацького штабу спецвідділу.

Метою статті є встановлення та ідентифікація персонального складу українського перекладацького штабу центрального (берлінського) апарату спецвідділу «Вінета» Міністерства освіти та пропаганди Райху в 1941-1944 роках, їхня біографічна атрибуція, встановлення наявності та дослідження характеру їхніх міжособистісних та корпоративних зв'язків, спільних елементів та рис біографій. **Методологічною** основою дослідження стали принципи об'єктивності, історизму та системності. Застосовано *методи* історико-типологічний, історико-біографічний та просопографічного дослідження.

Наукова новизна публікації. Уперше встановлено, ідентифіковано та атрибутовано біографії частини персонального складу спецвідділу «Вінета» Міністерства освіти та пропаганди Райху, досліджено спільні елементи біографій співробітників української редакції та перекладацького штабу спецвідділу. Показано, що в штатному складі «Вінети» були відомі лінгвісти, філологи, літературознавці, перекладачі, журналісти, художники тощо, учасники визвольних змагань та діячі політичної еміграції. У статті узагальнено дані та досліджено елементи «вінетівського» етапу їхнього життєвого шляху, встановлено невідомі факти їхніх довоєнних біографій, спільні та схожі риси останніх.

Висновки. До роботи в Українській редакції спецвідділу «Вінета» запрошувалися українські інтелектуали, митці або фахівці високого рівня. Спільними біографічними рисою співробітників є інтелектуальна творча діяльність, заняття літературою, журналістикою, образотворчим мистецтвом тощо в Європі чи в СРСР; репресії з боку радянської влади. Більшість із них у міжвоєнний час працювали в освітніх, освітньо-наукових та наукових установах в Берліні, Празі, Варшаві, Києві тощо. Ідентифіковані в статті учасники визвольних Української Революції були ветеранами 3-ї Залізної дивізії Дієвої Армії УНР. Корпоративними зв'язками решти були: участь в політичній діяльності, членство в політичних організаціях, спільна професійна, наукова та мистецька діяльність. У післявоєнний час частина співробітників оселилася в Мюнхені та/або виїхала до Канади, США, Аргентини та Австралії. Більша частина колишніх співробітників спецвідділу продовжила свою діяльність й після війни в галузі політики, економіки та культури.

Ключові слова: Друга світова війна, пропаганда, спецвідділ «Вінета», Східний відділ, Міністерство пропаганди, Райх, українська європейська політична еміграція

Цитування: Яшин, В. (2024). У лещатах тоталітаризму: спеціальний відділ «Вінета» та його українські співробітники. Історико-біографічні та просопографічні нотатки. *Консенсус*, 2, 112-136.

URL: <https://konsensus.net.ua/index.php/konsensus/article/view/108>

* Кандидат історичних наук, доцент кафедри історії Криворізького державного педагогічного університету, Кривий Ріг, Україна. E-mail: vadimyash@gmail.com. ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9176-9207>

Постановка проблеми. Спецвідділу «Вінета» Східного відділу Міністерства пропаганди й освіти Райху в роки Другої світової війни належала провідна роль в організації пропаганди на окупованих, так званих, «східних територіях». За своїм персональним складом це була унікальна організація, адже абсолютна більшість із декількох тисяч її працівників репрезентували інтелектуальну, творчу, наукову і мистецьку еліту української, естонської, литовської, північнокавказької, закавказької, уральської (фіно-угорської) тощо європейської еміграції. Це були відомі та знані філологи, лінгвісти, літератори, психологи, філософи, письменники, художники, музиканти, актори, тощо і це вже могло б зацікавити дослідників.

Утім, наприкінці війни «Вінета» розчинилася у вирі подій та була тихо забута усіма, а найперше – її співпрацівниками. Із 1945 року й до початку процесів масового розсекречування документів спецслужб на початку 2000-х років в Україні документи стосовно «Вінети» перебували під різними грифами обмеження доступу, хоча самі спецслужби втратили оперативний інтерес до діяльності цієї організації ще на початку 1950-х рр. Навіть про існування такої структури, хіба що окрім колишніх працівників спецслужб, довгий час мало кому було відомо. Між тим, за своїм персональним складом, завданнями, специфічними функціями та, зокрема, в силу абсолютного мовчання усіх колишніх співробітників спецвідділу, ця організація варта більшої уваги дослідницької спільноти.

Аналіз історіографії дослідження. Недовга наукова історія спецвідділу «Вінета» Східного відділу Міністерства просвіти та пропаганди Райху не має біографічного відгалуження за вкрай незначним виключенням¹. В українській історіографії «Вінета» фігурує, здебільшого, лише як сюжетно пов'язаний, дотичний об'єкт у дослідженнях з історії пропаганди, іноді це буквально одне речення або абзац. Безпосередні дослідження в рамках історичної науки або, зокрема, біографістики, на жаль, невідомі; є тільки побічні короткі згадки, що не стосуються біографістики. Проте, відзначимо дослідження К. Долгорученко щодо окремих історико-юридичних та психологічних аспектів історії діяльності спецвідділу. Пані дослідниця є піонером дослідження «Вінети» у вітчизняній історико-правовій науці². Щодо зарубіжної історіографії, то вона, вірогідно, скромніша й за вітчизняну. Майже 50 років тому у французькому часописі «Revue d'histoire de La Deuxième Guerre

¹ Яшин В. Кадровий склад Східного відділу «Вінета»: персоналії та біографічні розвідки. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія: Міжнародні відносини. 2019. Т. 1. Вип. 5. С. 159–169. DOI: <https://doi.org/10.32782/2663-5267.2019.5.22>; Яшин В. Біографічні розвідки щодо кадрового складу відділу «Вінета» Міністерства освіти та пропаганди Райху. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В. Вернадського*. Серія: Історичні науки. Том 30. 2019. № 3. С. 198–205. DOI: <https://doi.org/10.32838/2663-5084/2019/3.29>; Яшин В. Українські націоналісти у спецвідділі «Вінета»: історико-біографічні розвідки та просопографічні спостереження. *Науковий вісник Ужгородського університету*. Серія: Історія. 2023. № 2(49). С. 28–38. DOI: [https://doi.org/10.24144/2523-4408.2\(49\).2023.290303](https://doi.org/10.24144/2523-4408.2(49).2023.290303)

² Долгорученко К. Організація та діяльність спеціального апарату пропаганди гітлерівської Німеччини на території Рейхскомісаріату «Україна» (на матеріалах спецвідділу «Вінета»). Дис. канд. юр. наук. Дніпро, 2021. Див. також інші публікації дослідниці.

Mondiale» вийшла розлога документальна публікація Y. Baird³. Ця праця є, скоріше, описом загальних напрямків діяльності спецвідділу, супроводжуваним довідкою стосовно діяльності Е. Тауберта у 1920–1930-ті рр., але позбавленим посилань на джерела інформації, хоча остання, як можна перевірити сьогодні, є достовірною. Більше як через 40 років, у 2017 р., в Німеччині, у видавництві «Adoria» виходить книга W. Krause⁴, позиціонована як «сучасний кримінальний трилер», отже, малопридатна для наукового вжитку, до того ж недоступна в Україні ні в якому варіанті, окрім аркуша змісту. Деякі згадки про «Вінету» можна знайти й в тій літературі, що існує сьогодні у московській державі. Однак, ці псевдоісторичні «творіння» давно вже носять пропагандистський та антиісторичний характер, тому залишені поза межами цієї статті. Жодної ж іншої інформації стосовно «Вінети», ретельно досліджені в рамках цієї статті вітчизняні та закордонні німецькомовні та англомовні бази даних наукових видань (книг) та періодики, не містять.

Джерелами дослідження є: розсекречені матеріали советських⁵ спецслужб; документи Державного центру УНР в екзилі; документи архіву Служби зовнішньої розвідки України; мемуарна література. Для ідентифікації та уточнення біографій використовувалися довідково-біографічні видання еміграційного та вітчизняного походження. Варто зауважити, що у повоєнний час жоден вінетівець ніколи публічно не згадував про свою роботу в спецвідділі «Вінета», як не робили цього й їхні біографи, коли такі були. Це дещо ускладнює дослідження та звужує джерельний масив, обмежуючи його майже виключно документами самої «Вінети», що ускладнювало ідентифікацію та атрибуцію. Відтак, до статті включено лише персонажів, що впевнено ідентифікувалися.

Персонально, поіменно особовий склад встановлювався за такими документами: (1) списки працівників «Вінета» за підписом очільника (ляйтера) відділу або групи; (2) списки «дорадників» (тобто, радників, консультантів), що не були штатними співробітниками спецвідділу, але співпрацювали епізодично; (3) поточні, обігові документи різноманітного характеру: розпорядження, листи, пояснення, службові записки, грошові та інші відомості тощо; (4) телефонні довідники «Вінети». У цілому, використані джерела є достатніми і репрезентативним для здійснення цього дослідження.

³ L'appareil Antisoviétique Du Ministère Allemand de La Propagande. *Revue d'histoire de La Deuxième Guerre Mondiale*. 1974. Vol. 24. no. 96. P. 19–36. URL: <http://www.jstor.org/stable/25728634>; Baird, Yay W. L'expert en bolchevisme du dr. Goebbels. *Revue d'histoire de La Deuxième Guerre Mondiale*. 1974. Vol. 24 (96). S. 13–18. URL: <http://www.jstor.org/stable/25728633>

⁴ Krause Werner H. *Vineta: die geheimste Dienststelle des Dritten Reiches*. Naunhof: Adoria, 2017. 317 s.

⁵ У європейських мовах застосовується термін, похідний від російського слова «совет». Застосовуваний донині український варіант «рада» та похідний прикметник «радянський» є ідеологічно детермінованим конструктом. Більшовицька влада й тоталітарний комуністичний режим визнані українським законодавством злочинними, отже такими, що не створені, не встановлені і не прийняті українським народом самостійно й добровільно. Як і у випадку із аналогічними назвами часів нацистської окупації, доречно було б застосовувати оригінальні назви задля підкреслення привнесеного чужинства комуністичної влади. Питомо українське «рада» несе в собі принципово інше змістове навантаження, ніж комуністичне «совет».

Мета цієї статті полягає у встановленні на основі архівних джерел, подальшій ідентифікації та біографічній атрибуції персонального складу українського перекладацького штабу⁶ центрального (берлінського) апарату спецвідділу «Вінета» Східного відділу Міністерства освіти та пропаганди Райху в 1941–1944 рр., а також інших осіб, що постійно чи епизодично співпрацювали в якості радників, консультантів тощо або іншим чином були дотичні до діяльності спецвідділу та українського перекладацького штабу протягом часу його існування; встановлення наявності та загальне дослідження характеру їхніх міжособистісних, корпоративних зв'язків, спільних елементів та рис біографій.

Відповідно, для здійснення дослідження застосовувалися **методи**, зокрема, історико-типологічний, історико-біографічний та методи просопографічного дослідження. Історико-біографічний дозволив здійснити ідентифікацію та біографічну атрибуцію; просопографічний дозволив віднайти спільні етапи та особливості життєвого шляху, спільні особисті та біографічні співробітників спецвідділу та, за допомогою історико-типологічного методу віднести досліджуваних персоналій до певної умовної корпорації. Комплексне застосування цих методів дозволило виявити роль окремих осіб, зокрема, П. Зайцева, в методах пошуку співробітників, прояснити загальні фахові вимоги до останніх та прояснити деякі особисті ролі в організації діяльності української частини спецвідділу. Читачеві варто враховувати, що в цій статті досліджено лише невелику частину кадрового складу спецвідділу, який нараховував тільки в Берліні не менше як 500 осіб, а загалом близько 4000. З іншого боку, це дає простір для подальших розвідок.

Виклад основного матеріалу. Спеціальний відділ «Вінета» було засновано у 1941 р. спочатку як перекладацький штаб. Пізніше функції, структура та штат відділу були суттєво розширені і в 1943 р. відділ вже складався з 12 груп, серед яких, зокрема, служби пропаганди, радіомовлення, інформації, прослуховування, перекладу, обслуговування «остарбайтерів» та ін. Ідейним натхненником, організатором та постійним куратором спецвідділу «Вінета» був очільник Східного відділу Міністерства просвіти та пропаганди, близький сподвижник Й. Гьоббельса д-р Ебергард Тауберт. «Вінета» мала розгалужену структуру. Центральний відділ розташовувався в Берліні; аналітичний відділ у Кьонігсберзі; існували місцеві відділки на так званих «східних окупованих територіях». До берлінського (центрального) відділу «Вінети» вербувалися фахівці з різних галузей гуманітарних, соціальних наук, художники різних напрямків, композитори, актори та виконавці з усіх окупованих територій Райху. Доволі гарні матеріальні умови дозволяли запрошувати до співпраці у «Вінеті» фахівців високої кваліфікації. Це була саме співпраця, добровільне співробітництво на постійних, в штаті, чи тимчасових, поза штатом, засадах.

⁶ У документах «Вінети» досліджувана в цій статті перекладацька установа на Кайзердам, 77, іменується іноді «штаб», іноді «бюро», іноді «українська редакція». Іноді під цими назвами розуміються інші підрозділи «Вінети». Офіційно ж «Вінета» підрозділялася на Групи на чолі із групенлейтнерами. Перекладачі ж були об'єднані у «перекладацький штаб/штаби» за мовною ознакою.

Співробітники «Вінети» у своєму «довінетівському», довоєнному житті, у 1920–1930-ті рр., були пов'язані з певними умовними корпораціями⁷, як правило еміграційними за походженням. За сферою діяльності можна вирізнити такі корпорації: (1) наукові або науково-педагогічні, (2) літературні та мистецькі; (3) військові, а, саме: Український вільний університет у Празі; варшавські, львівські, чеські та німецькі українські літератори та мовники; воєнна українська еміграція (з України до Райху); українські художники та митці на європейській еміграції; українські (1917–1921) та екзильні (після 1921) структури УНР; Армія УНР; Українська Галицька Армія; перша хвиля української еміграції в Польщі, Чехословаччині та Німеччині; українські інтелектуали, що свідомо залишилися під окупацією та протягом 1941–1943 рр. емігрували до Німеччини. Частина співробітників відділу належала одночасно до двох і більше таких корпоративних структур/формацій/груп.

Помітну роль у формуванні кадрового складу українського перекладацького штабу «Вінети», відіграв його очільник (ляйтер), професор Павло Іванович Зайцев (1986–1965). Наявні джерела та література дають можливість умовно позначити коло осіб, що в 1920–1930-ті роки мали ділові, дружні, професійні (мистецькі, творчі, літературні), формальні чи неформальні зв'язки із П. Зайцевим. У пошуку кадрів для постійного або епізодичного співробітництва в українському бюро «Вінета», П. Зайцев діяв, здебільшого, за цими зв'язками. Одним з кіл спілкування П. Зайцева можна вважати варшавське українське літературне об'єднання «Ми» до якого, разом із П. Зайцевим, входили Є. Маланюк, Ю. Липа, І. Вільде, С. Смаль-Стоцький та майбутні співробітники «Вінети» Святослав Гординський та Володимир Гаврилюк. Ще одним колом⁸ були широкі наукові зв'язки професора. Саме П. Зайцев особисто запросив до «Вінети» науковців О. Бараніва, Ю. Шевельова, П. Коваліва тощо⁹. Таких корпорацій можна виокремити декілька, вибір та номінація яких в рамках цієї статті обумовлені дослідницькими міркуваннями.

І. Учасники Української революції 1917–1921 рр., ветерани українських армій (Армія УНР, зокрема, Третя Залізна дивізія; УГА)

1) ***Сврид (Стридон Микитович) Довгаль*** (1896–1975), колишній підполковник¹⁰ армії УНР, один з організаторів та командир Студентського куреня (1917–1918), був тяжко поранений; пізніше воював у складі Синьої дивізії та 3-ї Залізної дивізії; в часи *Interbellum* – літератор, журналіст. У 1930 році закінчив Економічно-кооперативний

⁷ Під корпораціями в цій статті, як і зазвичай в такого роду дослідженнях розуміють будь-яке неформальне об'єднання, наприклад: мистецьке, або дружнє коло, або коло співробітників, або колег тощо.

⁸ «Коло» в рамках цієї статті є поняття умовне, що позначає групу спілкування персонажа за певним напрямом.

⁹ Яшин В. Українські націоналісти у спецвідділі «Вінета»: історико-біографічні розвідки та просопографічні спостереження. *Науковий вісник Ужгородського університету*. Серія: Історія. 2023. № 2(49). С. 28–38. DOI: [https://doi.org/10.24144/2523-4498.2\(49\).2023.290303](https://doi.org/10.24144/2523-4498.2(49).2023.290303)

¹⁰ У листуванні до С. Довгала часто звертали «Пане Полковнику».

факультет УГПІ, у подальшому професор цього ж закладу¹¹. Протягом 1925-1929 рр. Свирид Довгаль редагував празький український часопис «Нова Україна» (1925-1929), пізніше також ужгородський «Вперед» (1932-1938) та офіційний орган Карпатської України газету «Нова свобода» (1938 – 1 лютого 1939)¹². Як і решта політичної еміграції, персонаж з 1920-х років знаходився в полі зору закордонної агентури ГПУ/НКВД¹³. В одному з оперативних донесень ІНО¹⁴ 1930 р. С. Довгаль характеризувався як такий, що «має вплив серед есерівських студентів. До Польщі ставиться вороже»¹⁵. Симон Наріжний, відомий дослідник української еміграції, відзначав активну діяльність С. Довгалья як представника «емігрантського учительства» та наголошував, що останній мав вплив («був дуже чинним») в редакції соціал-демократичного видання «Вперед»¹⁶. Після падіння Карпатської України, у 1939 р. С. Довгаль потрапив на два місяці до угорського концтабору¹⁷. З 1939 до 1942 року працював в УГПІ науковим асистентом¹⁸.

У «Вінеті» С. Довгаль працював із 1942 р., прибувши до Берліну не пізніше початку березня 1942 р.¹⁹ Павло Зайцев вважав С. Довгалья «надзвичайно досвідченим редактором», «ворогом більшовизму, фігурою кришталево чистою»²⁰. На час відсутності П. Зайцева саме С. Довгаль заступав його за посадою²¹. У 1943 р. Павло Зайцев рекомендував Алексею Бірку, очільнику відділу активної пропаганди «Вінети», кандидатуру С. Довгалья на посаду редактора журналу «На дозвіллі», що виходив протягом 1943-1945 рр. Свириду Довгально вдалося зробити цей журнал популярним, зокрема, серед українців, що перебували в Райху. Окрім журналу, С. Довгаль редагував українську газету «Голос»²². У 1943 р., внаслідок інтриганського доносу з боку співробітника російської редакції «Вінети», вірогідно, колишнього «сменовеховця», С. Довгалья було звільнено з посади редактора перекладацького штабу. Спроба П. Зайцева заступитися за свого підлеглого не мала результатів;

¹¹ Наріжний С. Українська еміграція. Культурна праця української еміграції між двома світовими війнами. Ч. І. Прага, 1942. С. 155; Центральний державний архів вищих органів влади України (ЦДАВОУ), Ф. 3676. Оп. 4. Спр. 123. Арк. 215; ЦДАВОУ, Ф. 5235. Оп. 1. Спр. 449. Арк. 36, 363в; ЦДАВОУ, Ф. 5235. Оп. 1. Спр. 786. Арк. 5; Там само, Ф. 5235. Оп. 1. Спр. 2180. Арк. 1-7.

¹² Наріжний С. Українська еміграція... С. 330; ЦДАВОУ, Ф. 5235. Оп. 1. Спр. 786. Арк. 2.

¹³ Ми пишемо «гестапо», а не «таємна державна поліція», «сігуранца», «штгазі» тощо, але чомусь ДПУ, НКВС, КДБ. Чому ж? Адже це аналогічні структури, такі ж злочинні, такі ж чужинські та окупаційні.

¹⁴ «Иностранное отделение контрразведывательного отдела ОГПУ», ІНО – розвідувальний орган ОДПУ/ОГПУ.

¹⁵ Галузевий державний архів Служби зовнішньої розвідки України (далі – ГДА СЗРУ). Спр. № 7, ч. А. Арх. № 12617, том 2. Арк. 200. URL: <http://szru.gov.ua/uploads/archive/T-2.rar>

¹⁶ Наріжний С. Українська еміграція... С. 330.

¹⁷ ЦДАВОУ, Ф. 5235. Оп. 1. Спр. 449. Арк. 31.

¹⁸ Ibid. Арк. 69.

¹⁹ ЦДАВОУ, Ф. 3676. Оп. 4. Спр. 123. Арк. 284; ЦДАВОУ, Ф. 3676. Оп. 4. Спр. 260. Арк. 6.

²⁰ Ibid. Спр. 123. Арк. 214, 215.

²¹ Ibid. Спр. 123. Арк. 282.

²² ЦДАВОУ, Ф. 3676. Оп. 4. Спр. 260. Арк. 23в.

«Вінета» відмовилася від послуг С. Довгаль²³. Точний час звільнення встановити складно, але, принаймні, у липневих списках працівників «Вінети» 1943 р. його прізвище вже відсутнє²⁴.

Між тим, сам С. Довгаль подає дещо інший варіант своєї біографії німецького періоду. У *curriculum vitae* 1950 року, він вказує, що в 1942 р. був депортований з Праги до Берліну, де в подальшому працював на заводах «Сіменс» до 1945 р., поки не потрапив до американської окупаційної зони²⁵. Це не дивно: як наголошувалося, жоден вінетівець ніколи не згадував про своє, так би мовити, «вінетівське минуле». У повоєнні та післявоєнні роки це могло бути небезпечним з усіх боків.

Після падіння Райху С. Довгаль опинився в таборі для переміщених осіб, про що є згадки У. Самчука в його «Планеті ДІ-ПІ». Із листопада 1945 р. С. Довгаль стає Головним редактором видань спілки «Українське мистецтво» в Регенсбурзі, а в травні 1947 р. був запрошений до викладання в УТГГ²⁶, де згодом очолив факультет («курс») журналістики²⁷, брав участь у діяльності еміграційних структур УНР в Німеччині та США, зокрема, очолював Виконавчий Орган УНР в екзилі; мав широке коло контактів, серед яких Д. Бакум (див. нижче), С. Драгоманов (син М. Драгоманова), М. Лівіцький, А. Марголін, І. Мазепа, С. Гольдельман та інші²⁸. У 1960 р. нагороджений Воєнним Хрестом за № 21²⁹. Перекоаний соціал-демократ, С. Довгаль дотримувався поміркованих політичних поглядів і не поділяв радикалізму українського націоналістичного руху.

2) *Дмитро Дем'янович Бакум* (1897–1983), перекладач у «Вінеті» в 1943–1945 рр. Як і С. Довгаль, колишній сотник 3-ї Залізної дивізії УНР. У листопаді 1920 р., разом із залишками Армії УНР під командуванням генерала М. Крата перейшов Збруч, був інтернований і після того до України вже не повертався. У документах «Вінети» Д. Бакум позначений як «staatenlos», тобто, апатрид; здебільшого так позначалися громадяни Польської держави, ліквідованої нацистами та, іноді, українці, що емігрували до Райху³⁰. Перекладацьку посаду у спецвідділі обійняв у листопаді 1943 року, до того ж часу працював у службі прослуховування «Вінети»³¹. У Берліні Д. Бакум мешкав разом із родиною: двома синами, вірогідно, 1923 та 1925 р. н., та жінкою, вірогідно, 1898 р. н.³² Обидва сини на той час працювали креслярами в АЕГ

²³ ЦДАВОУ. Ф. 3676. Оп. 4. Спр. 123. Арк. 214, 215

²⁴ ЦДАВОУ. Ф. 3676. Оп. 4. Спр. 332. Арк. 378

²⁵ ЦДАВОУ. Ф. 5235. Оп. 1. Спр. 449. Арк. 25

²⁶ Український технічно-господарський інститут.

²⁷ ЦДАВОУ. Ф. 5235. Оп. 1. Спр. 449. Арк. 42; ЦДАВОУ. Ф. 5235. Оп. 1. Спр. 786. Арк. 4.

²⁸ ЦДАВОУ. Ф. 5235. Оп. 1. Спр. 451. Арк. 33 і далі; ЦДАВОУ. Ф. 5235. Оп. 1. Спр. 786. Арк. 53

²⁹ Тинченко Я. Офіцерський корпус Армії Української Народної Республіки (1917–1921). Книга II. Київ, 2011. С. 337.

³⁰ Наприклад, В. Кириленко, що емігрував з України, також означений як апатрид, хоча інші особи як громадяни ССРСР.

³¹ ЦДАВОУ. Ф. 3676. Оп. 4. Спр. 332. Арк. 57.

³² Дата народження розраховувалася на підставі віку, вказаного в документах «Вінети» на 1943 рік.

та відвідували вечірню школу³³. У післявоєнний виїхав до США, де мешкав у Нью-Йорку, провадив активну громадсько-політичну діяльність, у т.ч в структурах уряду УНР в екзилі, очолював Нью-Йоркське відділення («збірну станицю») Союзу українських ветеранів у США (СУВА); підтримував тісні зв'язки із ветеранами Армії УНР, особливо ж Залізної дивізії, зокрема, генералами М. Кратом, П. Шандруком, А. Вовком, О. Удовиченком тощо, та колишніми вінетівцями М. Битинським, С. Довгалем та ін., що також були активно дотичні до українських державно-політичних формацій та дій в екзилі³⁴. У 1963 р. нагороджений Воєнним Хрестом Армії УНР за №441³⁵. Останні роки підполковника Д. Бакума – «залізного Діми», як називав його генерал О. Удовиченко, були затьмарені важкою хворобою (Паркінсона)³⁶ Помер у 1983 році в Нью Йорку, де й похований.

3) **Федір (Теодор) Луговенко** (1886 – після 1963), перекладач спецвідділу³⁷. Колишній сотник 3-ї Залізної дивізії, кавалер Хреста Симона Петлюри³⁸. У «Вінеті» відзначався як людина надзвичайно відповідальна і працелюбна. Хоча його переклади іноді були не найкращі, але окрім Ф. Луговенка довгий час був тільки один перекладач з німецької на українську, З. Тивонюк, і це не залишало П. Зайцеву вибору³⁹. Сам Ф. Луговенко, вочевидь, тяготився роботою у «Вінеті», маючи й інші джерела існування, про що побічно свідчать такі дані. По-перше, він погодився працювати тільки на 1/3 ставки. По-друге, у серпні 1943 р. Ф. Луговенко попереджає керівництво відділу про намір припинити співпрацю у спецвідділі «чого вимагає стан мого здоров'я»⁴⁰. Вірогідно, існували ще якісь фактори, оскільки матеріальні питання, як видно, його турбували найменше. По війні Ф. Луговенко оселився в Мюнхені. З 1952 р. почав своє служіння як протоієрей УАПЦ. У 1954 р. на запрошення митрополита УАПЦ Ніканора (Бурчак-Абрамовича) переїхав до Карлсруе (земля Гессен), де обійняв посаду секретаря, потім директора Митрополичої ради УАПЦ, а згодом став настоятелем православних парафій в Карлсруе, Франкфурті та Мангаймі, членом-секретарем Вищого церковного управління УАПЦ⁴¹. Дружина протоієрея, Н. Луговенко довгий час керувала хором парафії УАПЦ в Карлсруе⁴².

4) **Володимир Якович Шевченко** (1897–1966), редактор української редакції «Вінета». Під час Української Революції 1917–1921 рр. – командир куреня 3-ї Залізної дивізії УНР, як і Д. Бакум та С. Довгаль. У військовій атестації 1923 р. характеризувався

³³ ЦДАВОУ. Ф. 3676. Оп. 4. Спр. 332. Арк. 39

³⁴ ЦДАВОУ. Ф. 5235. Оп. 1. Спр. 2098. Арк. 12, 18, 30, 85–88.

³⁵ Тинченко Я. Офіцерський корпус... С. 346.

³⁶ ЦДАВОУ. Ф. 5235. Оп. 1. Спр. 1516. Арк. 4.

³⁷ ЦДАВОУ. Ф. 3676. Оп. 4. Спр. 332. Арк. 378.

³⁸ Тинченко Я. Офіцерський корпус... С. 308.

³⁹ ЦДАВОУ. Ф. 3676. Оп. 4. Спр. 123. Арк. 235.

⁴⁰ ЦДАВОУ. Ф. 3676. Оп. 4. Спр. 332. Арк. 285.

⁴¹ Ювілей прот. Ф. Луговенка *Рідна церква*. Український православний церковно-релігійний журнал. Мюнхен, 1961. № 46. С. 14–15.

⁴² З життя української православної парафії на Франкфуртщині. *Рідна церква*. Ч. 49. Січень–березень 1962. С. 16–17.

як «видатний старшина, добре освічений і настирливий (...). Надзвичайної працездатності»⁴³. У 1930 р. В. Шевченко закінчив агрономічний відділ УГА в Подєбрадах⁴⁴. У ці ж часи мав добрі особисті зв'язки М. Чеботарьовим – одним із очільників спецслужб УНР, пізніше – керівником розвідки і контррозвідки Державного центру УНР в екзилі, але від пропозиції конфіденційної співпраці відмовився⁴⁵. Цей самий М. Чеботарьов відіграв колись важливу роль в житті Павла Зайцева, викривши у 1923 р. жінку останнього, Валентину Зайцеву як советську агентку⁴⁶. У штаті спецвідділу «Вінета» знаходився з грудня 1941 р., хоча у відкритих біографічних відомостях стверджується, що з Праги до Німеччини В. Шевченко переїхав з Праги тільки у 1944 р. Ці розбіжності пояснюються тим, що, побоюючись переслідувань, співпрацю з «Вінетою» колишні її співробітники не афішували. По війні В. Шевченко виїхав до США, де й помер 1966 року.

5) Український письменник, публіцист *Сергій Домазар*, також *Іван Сагайда*: справжнє ім'я *Сергій Федорович Давиденко* (1900–1987), редактор та дорадник українського інформаційного бюро «Вінети», щонайменше, у 1944 році⁴⁷. Колишній десятник УГА (1918–1921). Після поразки Української Революції потрапив до в'язниці, де дивом врятувався від розстрілу, після чого, переховуючись, обрав собі ім'я загиблого побратима по зброї – Домазар. У 1920–1930-х рр., переховуючись від можливого арешту, вимушений був вести втаємничений спосіб життя, постійно змінюючи місце мешкання. Дружив із І. Кавалерідзе, який заохочував його розвивати талант скульптора⁴⁸. Певний час працював в театрі Л. Курбаса суфлером. Там зустрів свою «другу половину» – акторку Олену Кисіль-Загорянську (1901–1981), з якою прожив довге сімейне життя. Перед війною працював викладачем німецької мови в Київському ветеринарному інституті. Під час німецької окупації працював в тодішніх київських газетах. У 1942 р. виїхав до Німеччини як оstarбайтер на сільськогосподарські роботи. Як вказано в його австралійській біографії, за допомоги «добрих людей» йому та його жінці вдалося знайти роботу в берлінських друкарнях⁴⁹. У Берліні з родиною мешкав на Вагнертеатрштрассе, 43⁵⁰. Регулярно дописував до берлінських українських газет, внаслідок чого й потрапив до поля зору керівництва «Вінети». По війні, з 1945 р. перебував у таборі для переміщених осіб в місті Ашаффенбург, де продовжив літературну та публіцистичну діяльність. У 1949 р. виїхав до Австралії. Публікувався в тамтешній та європейській українській пресі,

⁴³ ЦДАВО України. Ф. 1078. Оп. 2. Спр. 167. Арк. 157зв.

⁴⁴ Наріжний С. Українська еміграція... С. 145.

⁴⁵ Визвольні змагання очима контррозвідника. (Документальна спадщина Миколи Чеботаріва): Науково-документальне видання. Київ, 2003. С. 18.

⁴⁶ Ibid. С. 18.

⁴⁷ ЦДАВОУ. Ф. 3676. Оп. 4. Спр. 123. Арк. 225.

⁴⁸ Українці Австралії: Енциклопедичний довідник / Ред.: В. Шумський, М. Шумський. Сідней, 2001. С. 162–163.

⁴⁹ Ibid. С. 163

⁵⁰ ЦДАВОУ. Ф. 3676. Оп. 4. Спр. 123. Арк. 59, 61.

зробив декілька літературних перекладів, зокрема Е. Гемінгвея. Сергій Домазар та його родина брали помітну участь в громадській активності австралійського українства. У 1977 р. нагороджений Хрестом Симона Петлюри за №127⁵¹. Помер та похований в Сіднеї.

6) Доктор права *Георг/Юрко/Юрій Гаєвський*⁵² (1887-?)⁵³, перекладач українського бюро спецвідділу з вересня 1942 р.⁵⁴ Колишній начальник адміністративного департаменту МВС УНР. Його ім'я стало відомим у 1918 р. у не зовсім гарній справі викрадення банкіра Абрама Доброго⁵⁵. Вірогідно, хорунжий Армії УНР, але не можна стверджувати впевнено⁵⁶. У 1920-1930-ті рр. на еміграції провадив активну громадську та культурницьку діяльність. До початку 1930-х рр. служив диригентом Ужгородського театру, спричинився до заснування театру «Чайка дністровська»⁵⁷. У 1930-ті рр. брав дієву участь в роботі Українського історичного кабінету в Празі⁵⁸. Із майбутніх вінетівців у діяльності кабінету брали участь також М. Битинський та Є. Онацький, вочевидь, знайомі Г. Гаєвським.

Із Г. Гаєвським пов'язаний один курйозний вінетівський документ. Це довідка про те, що Георг Гаєвський «працює у спецвідділі «Вінета» з 8 ранку до 17 години і тому вимушений обідати в ресторанах»⁵⁹. У «Вінети» була власна їдальня, «в офісі», на Кайзердам, 77, а співробітники мали встановлену обідню перерву. Тож, пояснити появу цього документа поки складно.

7) Д-р, проф. *Левко Євменович Лукасевич* (1896-1982), редактор українського інформаційного бюро «Вінети» в 1944 р., але не раніше 1942 р.⁶⁰. Син міністра охорони здоров'я УНР Євмена Лукасевича. У 1918 році – ройовий студентської сотні в бою під Крутами. На еміграції мешкав у Празі, студіював у відділі економіки Близького Сходу чеського дипломатичного інституту, маючи також філологічні студії в Празькому університеті та УВУ, де йому пощастило слухати лекції С. Смаль-Стоцького, С. Рудницького, Д. Дорошенка, Д. Антоновича, С. Рудницького, Б. Грозного, Й. Шусти, А. Мусіля та інших інтелектуалів світового рівня⁶¹. У мемуарах Л. Лукасевич згадує, зокрема, своє знайомство з Є. Коновальцем, про якого був дуже невтішної думки, вважав його занадто амбітним, схильним до хворобливої манії величі та вельми посереднім політиком. Можливо, причиною такої позиції Л. Лукасевича був його

⁵¹ Тинченко Я. Офіцерський корпус... С. 369.

⁵² Зазначимо, що це один із найскладніших ідентифіковуваних персонажів. Принаймні, троє Гаєвських кандидували на встановлення особи персонажа.

⁵³ ЦДАВОУ. Ф. 3676. Оп. 4. Спр. 332. Арк. 39.

⁵⁴ Ibid. Арк. 588.

⁵⁵ Гай-Нижник П. Викрадення банкіра А. Доброго в квітні 1918 року. *Наукові записки Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова*. Вип. СХХ (120). Київ, 2014. С. 212-228.

⁵⁶ Тинченко Я. Офіцерський корпус... С. 252

⁵⁷ Наріжний С. Українська еміграція... С. 326.

⁵⁸ Бюлетень Українського історичного кабінету в Празі. № 1. Прага. С. 11.

⁵⁹ ЦДАВОУ. Ф. 3676. Оп. 4. Спр. 332. Арк. 214.

⁶⁰ ЦДАВОУ. Ф. 3676. Оп. 4. Спр. 332. Арк. 61, 68.

⁶¹ Лукасевич Л. Роздуми на схилку життя. Нью Йорк, 1982. С. 138.

особистий конфлікт з Є. Коновальцем на ґрунті закоханості обох чоловіків в одну й ту ж особу⁶². Натомість, високо цинив діяльність А. Мельника, з яким також ненадовго звела його доля. Цікавими є згадки Л. Лукасевича про зустрічі з О. Олесем, О. Кандибою (Ольжичем), О. Телігою, М. Грушевським, М. Вороним та гострі, відверті думки про деяких з них.

Точно не можна сказати, яким чином Л. Лукасевич опинився у «Вінеті», але варто врахувати, що він довго жив у Варшаві, де колом його спілкування була українська еміграція, політична діаспора, українські варшавські митці, літератори, підприємці тощо. До цього ж широкого кола варшавського українства був дотичний і майбутній очільник перекладацького штабу П. Зайцев. Хоча в мемуарах Л. Лукасевич згадує П. Зайцева лише як шевченкознавця і нічого не пише про контакти з ним, але такі контакти або знайомство, очне чи заочне, могли мати місце, враховуючи спільність, близькість або й єдність кола життєвого спілкування обох персонажів.

З'ясувати точно характер та обсяг евентуальної співпраці Л. Лукасевича із «Вінетою» наразі складно. Попри фіксацію Л. Лукасевича у двох списках, ранньому, вінетівського авторства (почерк П. Зайцева) рукописному й пізнішому, машинописному, нема жодного підтвердження про зарахування в штат; у той же час консультативна діяльність ніяк не фіксувалася. Із його автобіографічної версії випливає, що до 1943 року він працював в управлінні цукрової промисловості, тому багато подорожував Україною. Пізніше мешкав у Варшаві, де був свідком повстання в гетто й Варшавського повстання. Після придушення останнього виїхав до Райху і на початку 1945 року вже перебував на с/г роботах в Сілезії⁶³. Жодних натяків на «Вінету». Щоправда, утаємничення співпраці з «Вінетою» притаманне усім її колишнім співробітникам і Л. Лукасевич не виключення.

Після війни Л. Лукасевич, якому не вдалося виїхати на Захід, довго поневірявся в Чехословаччині, без свого житла та, за його твердженнями, у постійному страху щодо арешту то місцевою чи радянською спецслужбами. На початку 1960-х років разом із жінкою відвідав Україну. Помер у Празі у 1982 р.

II. Освітнє та наукове коло. Українська реальна гімназія в Чехословаччині у Ржевніцях/Модржанах (УРГ), Український високий педагогічний інститут М. Драгоманова, (УПІ); Український вільний університет (УВІ); Український технічно-господарський інститут (УТГІ).

Українська реальна гімназія у Ржевніцях (УРГ) та Український високий педагогічний інститут (УПІ) М. Драгоманова в Празі дали декілька фахівців для «Вінети». УРГР, заснована 1926 р. за ініціативи УПІ в Празі, збирала під своїм дахом інтелектуальний цвіт європейського українства. У гімназії викладали, зокрема: історик літератури Л. Білецький; донька Д. Антоновича та дружина Я. Рудницького літературознавиця Марина Антонович-Рудницька; історик П. Феденко; художник

⁶² Ibid. С. 137.

⁶³ Лукасевич Л. Роздуми на схилку життя... С. 249

В. Січинський та ін.; гімназією опікувалася, зокрема, С. Русова⁶⁴. Випускники гімназії продовжували навчання в європейських українських вишах; УПІ, УВІ, УТГІ. Серед випускників цих закладів були й майбутні вінетівці.

8) **Зиновій (Зінько) Тивонюк** (1897–1956) перебував на посаді перекладача «Вінети» з червня 1942 р. із окладом 400 рейхсмарок. Зазвичай перекладачі отримували від 225 до більше як 600 марок, залежно від кваліфікації, характеру та обсягу виконуваної роботи.

У 1928 р. З. Тивонюк закінчив природничий підвідділ математично-природничого відділу УПІ М. Драгоманова в Празі із кваліфікацією педагога середніх шкіл⁶⁵. У червні 1930 р. отримав ступінь доктора філософії з математично-природничих наук⁶⁶. У другій половині 1930-х років працював вихователем («виховником») в інтернаті УРГ⁶⁷. Добрим словом згадували З. Тивонюка його колишні вихованці⁶⁸.

Вінетівська частина біографії З. Тивонюка починається у вересні 1942 р.⁶⁹ Обсяг роботи, що його виконував З. Тивонюк був настільки великий, що існували проблеми навіть з його відпусткою. Влітку 1943 р., після втечі Й. Позичанюка⁷⁰, З. Тивонюк залишився одним з двох перекладачів при величезному обсягу роботи. Перед П. Зайцевим постало складне питання заміни З. Тивонюка на час відпустки. Виявилося, що є тільки єдиний фахівець такого рівня, що міг би його замінити: бухгалтер «Сіменс» Микола Правдюк-Мочуговський⁷¹. Компанія «Сіменс», після декількох відмов, усе ж погодилася відрядити Правдюк-Мочуговського до «Вінети», але тільки в обмін на іншого фахівця, що обійме посаду бухгалтера. Врешті, такий бухгалтер знайшовся. Курйоз, але це також був випускник УПІ Петер/Петро Іршаківський/Іржаківський, який в 1930-ті рр. працював УРГ вихователем, бухгалтером та як «адміністративно-помічна канцелярська сила при директорі»⁷². Ремарка: двома роками раніше до співпраці з «Вінетою» був залучений і колишній канцелярист та управитель («господар») інтернату УРГ, також випускник УПІ Микола Нагірний, який з квітня 1942 р. служив коректором, а потім завідувачем канцелярією української редакції Групи III «Вінета»⁷³.

⁶⁴ Звідомлення Української реальної гімназії в Ржевничах за 1936–1937 рік. Řevnice u Prahy. 1937. С. 6; Наріжний С. Українська еміграція... С. 184, 185.

⁶⁵ Мирний І. Український високий педагогічний інститут ім. М. Драгоманова 1923–1933. Прага, 1934. С. 143; Наріжний С. Українська еміграція... С. 179, 185.

⁶⁶ Мирний І. Український високий інститут... С. 143; Наріжний С. Українська еміграція... С. 179.

⁶⁷ Звідомлення... С. 6.

⁶⁸ Українська гімназія в Чехії. 1925–1945. Альманах Української гімназії в Празі–Ржевничах–Модржанах / Ред.: д-р В. Маруняк. Мюнхен: Видання колл. учнів УРРГ–УРГ, 1975. С. 158, 173, 191.

⁶⁹ ЦДАВОУ. Ф. 3676. Оп. 4. Спр. 123. Арк. 284.

⁷⁰ Яшин В. Українські націоналісти у спецвідділі «Вінета»: історико-біографічні розвідки та просопографічні спостереження. *Науковий вісник Ужгородського університету*. Серія: Історія. 2023. № 2 (49). С. 30–32.

⁷¹ ЦДАВОУ. Ф. 3676. Оп. 4. Спр. 123. Арк. 25, 161.

⁷² ЦДАВОУ. Ф. 3676. Оп. 4. Спр. 332. Арк. 92; Українська гімназія в Чехії... С. 22, 146; Звідомлення... С. 22.

⁷³ Українська гімназія... С. 6; ЦДАВОУ. Ф. 3676. Оп. 4. Спр. 123. Арк. 283, 284.

3. Тивонюк протягом довгого часу зберігав контакти з УРГ, що дозволило йому в квітні 1945 р. евакуюватися з частиною гімназії до Авґсбурґа, потім до Ляйпґайма, поблизу Ульма, в Баварії⁷⁴. У 1950 р. переїхав до США, де й помер 1956 р. Останні роки життя, вірогідно, якимось чином були пов'язані з Українським спортивним клубом у Нью-Йорку, якому З. Тивонюк заповів невеликий грошовий спадок.

9) **Іван Мірчук** (1891–1961), професор УВУ, історик, філософ. З 1921 р. обіймав посаду професора філософії Українського вільного університету в Празі; у 1931 р. очолив Український науковий інститут в Берліні, змінивши на цій посаді проф. Д. Дорошенка. У 1930–ті рр. викладав в Українській студії пластичного мистецтва в Празі, Вищій торгівельній школі в Берліні тощо. Член історико-філологічного товариства у Празі⁷⁵. Володимир Маруняк, випускник празького УВУ, також вінетівець, згадував, що серед інших, лекції «доцента І. Мірчука не лише поглибили наші знання і обрії, але й нерідко зміцнювали національні хребти»⁷⁶.

У 1944 р. і, вірогідно, з 1943 р. був дорадником (радником, консультантом) «Вінети». Мешкав у Берліні за адресою: Кляйнепрезидентштрассе, 77⁷⁷. Ім'я «проф. др. Мірчук» є у двох, згаданих вище, списках дорадників української редакції⁷⁸, але у штатних списках «Вінети» І. Мірчук не числиться. Його співпраця була епізодичною.

По війні мешкав в Мюнхені, де продовжив наукову та громадську діяльність. Із 1946 р. й до смерті в 1961 р. був ректором УВУ та президентом Української Вільної Академії Наук (УВАН). Із 1949 р. також член-кореспондент Баварської Академії Наук⁷⁹.

10) **Левко (Лев) Биковський** (1895–1992), відомий український бібліограф, та бібліолог. Дані щодо характеру його співпраці у «Вінеті» непевні. У рукописному варіанті «Списку дорадників» він вказаний як дорадник та редактор (тобто, штатний працівник) одночасно, а у друкованому – тільки як дорадник, тобто, позаштатний співробітник⁸⁰. Датування цих списків ускладнене. На звороті рукописного варіанту є олівцевий напис, чернетка листа до проф. Семенова, в якому вказана дата «12/III», але без року⁸¹. Деякі непрямі дані можуть вказувати, що це 1944 рік. Проте, до осені 1944 р. Л. Биковський працював директором Варшавської публічної бібліотеки і навряд чи міг бути штатним редактором, хіба що дорадником. Як і в решті випадків, жодних згадок про співпрацю з «Вінетою» в автобіографії шановного бібліографа або в інших історико-біографічних даних знайти не вдалося та й дарма було б шукати.

Керівництво публічною бібліотекою раптово завершилося під час Варшавського повстання, коли Л. Биковського було поранено та заарештовано

⁷⁴ Українська гімназія... С. 189.

⁷⁵ Наріжний С. Українська еміграція... С. 190, 198, 213.

⁷⁶ Українська гімназія в Чехії... С. 28.

⁷⁷ ЦДАВОУ, Ф. 3676. Оп. 4. Спр. 123. Арк. 60, 68.

⁷⁸ Ibid. Арк. 61, 68.

⁷⁹ Україна в міжнародних відносинах: Енциклопед. словник-довідник. Вип. 5. Біогр. частина: А–М / Відп. ред. М. Варварцев. Київ, 2014. С. 313–314.

⁸⁰ ЦДАВОУ, Ф. 3676. Оп. 4. Спр. 123. Арк. 58, 60.

⁸¹ Ibid. Арк. 68зв.

поляками «за українство». На початку 1945 р. він виїхав до Веймару, де познайомився із В. Дубровським (див. нижче). Факт знайомства Л. Биковського з В. Дубровським тільки у 1945 р., хоча В. Дубровський також перебував дорадником спецвідділу, свідчить про те, що дорадники залучалися «Вінетою» до консультацій епізодично. Вірогідно, це відлуння непереборного прагнення д-ра Тауберта до «надлишкової» фаховості спецвідділу.

Біографія Л. Биковського достатньо відома, тому тут наведемо тільки його зв'язки, корисні для цієї статті. Отже, ще з 1938 р. він тісно зійшовся із Ю. Липою⁸². У довоєнних зв'язках Л. Биковського, зокрема: проф. О. Лотоцький, проф. І. Шовнгенів, д-р І. Огієнко (митр. Ларіон), Л. Чикаленко, М. Садовський, П. Шандрук, А. Ливицький «з його оточенням», Л. Лукасевич (див. вище) та ін. У повоєнних: У. Самчук, В. Дубровський, проф. М. Ветухов, д-р Т. Олексюк, С. Рудницький, Г. Костюк та ін. По війні Л. Биковський переїхав до Нью-Йорку. На початку 1950-х рр. оселився у м. Денвер, де продовжував активну бібліотечну та громадську діяльність⁸³. Список опублікованих праць Л. Биковського містить майже 500 позицій.

III. Науковці-втікачі із советської/більшовицької України.

1) Історик, етнограф **Павло Семенович Глядківський** (1896–1979), учень та представник історичної школи М. Грушевського, член історичної секції ВУАН (до 1933 р.)⁸⁴. У «Вінеті» співпрацював, щонайпізніше, з грудня 1943 р. і протягом 1944 р. Принаймні, автобіографія, подана до кадрового відділу «Вінети», датована 02/12/1943 р.⁸⁵

Павлу Глядківському, як і багатьом іншим працівникам «Вінети», було за що не любити більшовиків. З 1923 до 1933 р. він працював під патронатом М. Грушевського, був його аспірантом⁸⁶. У квітні 1930 р. захистив дисертацію і отримав фах «науковий робітник історик-етнограф»⁸⁷. У ті ж часи, з 1924 р. до 1933 р. працював редактором вхідних матеріалів, що поступали до видань Історичної секції ВУАН. Репресії проти М. Грушевського не минули й П. Глядківського: 1933 р. його було звільнено з ВУАН та позбавлено права працювати в наукових установах, відтак до 1941 р. П. Глядківський вчителював у Києві. З початку німецької окупації і до кінця 1941 р. П. Глядківський працював у київському видавництві «Шкільний підручник», після ліквідації якого знову вчителював⁸⁸. У 1943 р. виїхав до Німеччини із жінкою Іриною Миколаївною (1903) та сином Ігорем (1929)⁸⁹. За твердженнями дослідниці О. Юркової (1998), саме в Берліні П. Глядківському «пощастило приписатися до трупи київських артистів»,

⁸² Биковський Л. У службах українській книжці. Біо-бібліографія. Денвер, Колорадо, 1972. С. 16–17.

⁸³ Ibid. С. 18–20.

⁸⁴ ЦДАВОУ, Ф. 3676. Оп. 4. Спр. 123. Арк. 80, 177.

⁸⁵ ЦДАВОУ, Ф. 3676. Оп. 4. Спр. 332. Арк. 39.

⁸⁶ ЦДАВОУ, Ф. 166. Оп. 120с. Спр. 1583. 14 арк.

⁸⁷ ЦДАВОУ, Ф. 3676. Оп. 4. Спр. 123. Арк. 177.

⁸⁸ ЦДАВОУ, Ф. 3676. Оп. 4. Спр. 332. Арк. 29.

⁸⁹ ЦДАВОУ, Ф. 3676. Оп. 4. Спр. 332. Арк. 39; Юркова О. Київська історична школа М.С. Грушевського: долі науковців. *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*. 1998. № 1/2. С. 265.

отримати паспорт і пайок, у чому стало в нагоді добре знання німецької⁹⁰. Утім, за документами «Вінети» П. Глядківський в жовтні 1943 р. прибув до Берліна вже саме в складі артистичного колективу, в якому був суфлером, а в грудні того ж року фіксуємо його перекладачем у «Вінеті»⁹¹. Вірогідно, П. Глядківський цілеспрямовано їхав до Берліну, а згадана «київська трупа» була лише, так би мовити, «засобом логістики». П. Глядківський добре знав про діяльність спецвідділу та мав з ним контакти, адже уся видавнича та гастрольна діяльність на «східних територіях» курирувалася «Вінетою», що їй допомогло⁹². Вірогідно, що вся ця «подорож» (насправді – втеча) була, з огляду на дати (жовтень 1943 р.), інспірована подіями на німецько-советському фронті. На той час вже йшли активні бої на Букринському та Лютізькому плацдармах, отже, вектор розвитку подій був зрозумілий і невідворотній.

Дружина П. Глядківського, Ірина/Ірена, медична сестра за фахом, до війни працювала в НДІ охорони материнства і дитинства під керівництвом відомого лікаря-гінеколога, професора Г. Писемського⁹³. У Берліні їй пощастило швидко знайти місце помічника лікаря. Вірогідно, із серпня 1944 р. вона працювала в медичній частині «Вінети»⁹⁴, про що клопотався особисто П. Зайцев⁹⁵.

Після падіння Райху П. Глядківський наполягав на поверненні до советів, але його дружина це мудро заперечувала⁹⁶. Усе ж, влітку 1945 р. П. Глядківський із родиною повернувся до Советського Союзу і до початку 1949 р. викладав німецьку у вечірній школі рідного м. Первомайськ (об'єднані колишні Голта, Богополь та Ольвіополь, де він народився). У 1949 р. був заарештований і засуджений Особливою нарадою до 10 років таборів. У 1954 р. був реабілітований, повернувся до Первомайська, де й відійшов у Вічність у 1979 р.

12) **Василь Дубровський** (1897–1966), український історик-орієнталіст, тюрколог архівіст, музеєзнавець, перекладач, професор, викладач Чернігівського та Харківського університетів, дорадник «Вінети»⁹⁷. Навчався в Ніжинському історико-філологічному інституті, потім аспірантура під керівництвом акад. Д. Багалія. У 1920–1928 рр. викладав у Чернігівському та Харківському інститутах народної освіти, згодом спеціалізувався у тюркології. У 1924–1930 рр. працював в історичній секції ВУАН, отже, був знайомий з П. Глядківським. Репресований, у 1934–1939 рр. перебував у таборах в Забайкаллі. Повернутися до наукової діяльності В. Дубровський зміг

⁹⁰ Юркова О. Київська історична школа... С. 265.

⁹¹ ЦДАВОУ. Ф. 3676. Оп. 4. Спр. 123. Арк. 118; ЦДАВОУ, Ф. 3676. Оп. 4. Спр. 332. Арк. 39.

⁹² Обережно зауважимо, що деякі побічні дані вказують на прямий або опосередкований вплив у цих та інших подіях Павла Зайцева.

⁹³ ЦДАВОУ. Ф. 3676. Оп. 4. Спр. 123. Арк. 118.

⁹⁴ Очоловав медичну частину доктор Бауман. Із листа П. Зайцева, про який йдеться, зрозуміло, що доктор був єдиним працівником, тому потребував помічника.

⁹⁵ ЦДАВОУ. Ф. 3676. Оп. 4. Спр. 123. Арк. 118; ЦДАВОУ, Ф. 3676. Оп. 4. Спр. 332. Арк. 39.

⁹⁶ Юркова О. Київська історична школа...С. 266.

⁹⁷ ЦДАВОУ. Ф. 3676. Оп. 4. Спр. 123. Арк. 58, 68.

тільки 1941 р., після відступу советських військ, коли його було відновлено на посаді професора Харківського університету. У 1941-1943 рр. очолював харківську «Просвіту». Влітку 1943 р., із наближенням фронту, виїхав до Райху. В еміграції був обраний членом Празького українського наукового товариства, НТШ та УВАН. Також перебував членом Українського Центрального комітету (В. Кубійовича) та очолював Український громадський комітет у Кракові. З другої половини 1944 р. міг перебувати під арештом в Заксенгаузені, на що побічно вказує однакова із Євгеном Онацьким адреса, який на той час точно перебував у Заксенгаузені – Любен-на Заалі, Ратуша. Утім, ця версія потребує окремого дослідження, адже на звороті одного з друкованих документів від серпня 1944 р. є рукописна нотатка із рекомендацією П. Зайцева «звернутися до В. Дубровського за адресою: Lüben, Nieschlesien, Rathaus, Ukrainischer Hauptausshusse, Prof. W. Dubrowskyj»⁹⁸.

По війні В. Дубровський залишився в американській окупаційній зоні в Німеччині; редагував українські емігрантські видання. У 1952 р. виїхав до США, оселився у м. Річмонд, Вірджинія. Працював у місцевому музеї, в архіві штату, досліджував американську історію, був членом місцевої історичної асоціації, членом-кореспондентом УВАН у США. У добрій нагоді Василю Дубровському стали його зв'язки з вінетівцем Євгеном Онацьким. Протягом 1963-1964 рр. В. Дубровський публікує близько 40 статей мемуарного характеру в часописі «Наш клич», що виходив у Буенос-Айресі за редакцією Є. Онацького. Тюркологічні дослідження В. Дубровського зустріли схвальну оцінку тодішнього Президента Туреччини Дж. Гюрсея⁹⁹.

Як зазначав Л. Биковський (див. вище), «основними мотивами діяльності і творчості В. Дубровського впродовж цілого життя були: палка любов до України, своєї поневоленої Батьківщини і одночасно неустаюча ненависть до Москви, яка його «не забувала» до останніх років його терпкого життя»¹⁰⁰.

13) Влітку 1943 р., замість Й. Позичанюка¹⁰¹, який, скориставшись офіційною відпусткою, перемістився з Берліну в українські ліси до УПА, П. Зайцев запропонував залучити до роботи «давно очікуваного Ковальова» – *Пантелеймона Коваліва*¹⁰². Пантелеймон Кіндратович Ковалів (1898-1973), талановитий український мовознавець, член НТШ. До 1943 р. перебував у Києві інспектором по школах від міської управи¹⁰³. Шлях Коваліва від інспектора до працівника «Вінети» на наявних джерелах не реконструюється. Загалом, його біографія відома й доступна, у т.ч. в мережі, відтак в цій статті не відтворюється. Зауважимо тільки, що по війні П. Ковалів переїхав до США, де займався науковою діяльністю, досліджував історію,

⁹⁸ ЦДАВОУ. Ф. 3676. Оп. 4. Спр. 123. Арк. 114.

⁹⁹ Биковський Л. Василь Дубровський (1897-1966). *Український історик*. 1966. № 1-2 (9-10). С. 95.

¹⁰⁰ Ibid.

¹⁰¹ Яшин В. Українські націоналісти... С. 31-32.

¹⁰² ЦДАВОУ. Ф. 3676. Оп. 4. Спр. 123. Арк. 202.

¹⁰³ ЦДАВОУ. Ф. 3676. Оп. 4. Спр. 332. Арк. 8, 278.

фонетику та граматику української мови, створив праці із порівняльного мовознавства, культури мови, наголосу, правопису тощо. Співпрацю у «Вінеті» ніколи не згадував.

14) Професор *Іван Крип'якевич* (1886–1967) перебував дорадником «Вінети» щонайменше, протягом 1944 р. Принаймні, його ім'я є в обох списках «дорадників української інформації» за 1944 р. До цього списку, окрім І. Крип'якевича, внесені 25 осіб, з яких 10 професорів¹⁰⁴. Слід визнати, що советські спецслужби провели велику, кропітку й детальну роботу щодо виявлення усіх, хто хоча б щонайменше підозрювався ними в колаборації. Інформацією щодо вірогідного співробітництва І. Крип'якевича з «Вінетою» сталінські спецслужби володіли з 1945 р. Це, а, також належність до «школи М. Грушевського», членство в НТШ, контакти з УЦК В. Кубійовича, діяльність «Гуртка істориків» суттєво псували пресловуту «анкету»¹⁰⁵ історика та стали причиною гонінь як у 1940, так і в 1946 роках. Але згодом ця ж «зіпсована анкета» не завадила призначенню І. Крип'якевича спочатку керівником Відділу історії України в Інституті суспільних наук АН УРСР, а в 1953 р. й очільником всього Інституту. Наукова вага І. Крип'якевича та пропагандистський потенціал його постаті важили для сталінської влади більше, ніж його минулі «провини». Зіграло роль і те, що І. Крип'якевич не виїхав на еміграцію. Але все має свою ціну: як відомо, у 1959 р. академік І. Крип'якевич був вимушений, а, точніше, примушений опублікувати «каяття» із засудженням своїх попередніх наукових праць. Проте, як зазначалося в некролозі Л. Винара на смерть І. Крип'якевича, останній «в усіх працях боронив Україну і домагався покращення умов наукових дослідів в советській Україні»¹⁰⁶.

15) Мовознавець, перекладач, проф. *Микола Олександрович Іванов/Іванів* (1890 – після 1946), дорадник українського штабу «Вінети»¹⁰⁷. Під час нацистської окупації перебував у Харкові, де, зокрема, через товариство «Просвіта» мав тісний зв'язок із Ю. Шевельовим та В. Петровим (Домонтовичем). Цей зв'язок доволі цікавий, адже обидва ці достойники були дотичні до діяльності «Вінети»: Домонтович працював редактором, а Ю. Шевельов був дорадником¹⁰⁸. Роль Миколи Іванова у «Вінеті» достеменно поки невідома. У документах «Вінети» відсутня навіть дата початку його роботи у спецвідділі, але є адреса: Берлін, готель «Ганза» на Діркенштарссе, 40. У 1945 р. він був викрадений чи то агентами НКВС (або «Смерш»), чи англійцями та переданий советам, але подальша доля його невідома¹⁰⁹.

IV. Літературно-мистецьке коло. У формуванні кадрового складу Групи III (українська редакція, грушпенляйтер Вреде) і українського перекладацького штабу

¹⁰⁴ ЦДАВОУ, Ф. 3676. Оп. 4. Спр. 123. Арк. 68.

¹⁰⁵ Тут: сукупність персональних даних про особу, що нею володіли державні органи. Характер цих даних був визначальним для оцінки лояльності та безпосередньо впливав на статус особи в суспільстві, зокрема, на кар'єру.

¹⁰⁶ Винар Л. Іван Крип'якевич (1886–1967). *Український історик*. 1967. № 1–2 (13–14). С. 80.

¹⁰⁷ ЦДАВОУ, Ф. 3676. Оп. 4. Спр. 123. Арк. 58, 68, 80.

¹⁰⁸ Яшин В. Українські націоналісти... С. 11.

¹⁰⁹ Коломієць Л. Український художній переклад та перекладачі 1920–30-х років. Вінниця, 2015. С. 266.

(ляйтер П. Зайцев) прослідковуються особисті довоєнні зв'язки П. Зайцева. У цьому сенсі являє інтерес українська варшавська літературна група «Ми», до якої входили Є. Маланюк, Ю. Липа, І. Вільде, С. Смаль-Стоцький, а, також декілька митців, які в 1941–1944 рр. працювали у «Вінеті», зокрема, сам Павло Зайцев, а також Святослав Гординський, Володимир Гаврилюк, Іван Дубицький, також Михайло Рудницький¹¹⁰. Так звався й літературно-мистецький шоквартальник групи, певна альтернатива поміркованих прихильників УНР радикальному «Віснику» Д. Донцова¹¹¹.

16) *Іван Дубицький*¹¹² (1896–?) працював у перекладацькому бюро «Вінети» з жовтня 1941 до кінця 1943 р. Учасник літературної групи «Ми» та редактор однойменного часопису в 1933–1939 рр. І. Дубицький привернув до себе увагу «Вінети» як перекладач з англійської, іспанської та французької. На цій посаді він перебував не пізніше як до листопада або початку грудня 1943 р. Роботи було багато, а перекладачів катастрофічно мало, тому звільнення І. Дубицького суттєво ускладнило перекладацьку діяльність українського штабу. За висловом П. Зайцева, він залишився з «1/ перекладачами»: З. Тивонюком та Ф. Луговенко (останній працював до обіду, тому «1/»)¹¹³.

17) *Варфоломій/Вартоломій/Бертольд Гаврилович Кириленко* (1893–1965), письменник, поет, працював на посаді коректора-редактора українського перекладацького штабу «Вінети» з листопада 1942 р. У 1927 р., ще вчителем з Чернігівщини, він брав участь у Конференції з обговорення українського правопису. Дивним чином йому вдалося не потрапити в число тих 42 з 55 учасників Конференції, що були репресовані більшовицькою владою. До жовтня 1942 р. мешкав у Кривому Розі по вул. Івана Мазепи, 13. (Нині це вулиця Старовокзальна, але будинку вже нема). Того ж року виїхав на роботу до Німеччини, за його власним твердженням, добровільно¹¹⁴. У 1943 р. до нього доєдналися син та дружина (вірогідно, 1902 р. народження), вчителька¹¹⁵. У Німеччині, вочевидь, почувався достатньо вільно, оскільки мав можливість писати та публікувати дитячі книжки. Писав під псевдонімом «Павло Степ» та «Павло Гавриш». У «Біографічному довіднику» М. Марунчака стаття про В. Кириленка вміщена під обома літературними псевдонімами останнього одразу: «Павло Степ-Гавриш»¹¹⁶. Разом із батьком у «Вінеті» працював його син, Варфоломій Кириленко-молодший (не пізніше

¹¹⁰ Літературознавча енциклопедія. Том 2. / Автор-укладач Ю. Ковалів. Київ, 2007. С. 41; ЦДАВОУ. Ф. 3676. Оп. 4. Спр. 123. Арк. 22–29.

¹¹¹ Костюк Г. Зустрічі і прощання. Т. 1. Едмонтон: Канадський інститут українських студій Альбертського університету, 1987. С. 707.

¹¹² Біографічна інформація за виданням: Енциклопедія українознавства. Т. 2 / За ред. В. Кубійовича. Париж; Нью-Йорк. 1955–1957 С. 601.

¹¹³ ЦДАВОУ. Ф. 3676. Оп. 4. Спр. 123. Арк. 176.

¹¹⁴ ЦДАВОУ. Ф. 3676. Оп. 4. Спр. 332. Арк. 676

¹¹⁵ Ibid. Арк. 6.

¹¹⁶ Марунчак М. Біографічний довідник до історії українців Канади. Вінніпег, Канада. 1986. С. 603.

1925 р.н.)¹¹⁷. Пізніше, за власним зізнанням, В. Кириленко змінив біографічні відомості, щоби врятувати родину від переслідувань советських спецслужб¹¹⁸. По війні мешкав у Канаді, де й помер у 1965 р.

18) Професор *Павло Йоситович Петренко* (1903–1982), філолог, перекладач, дослідник української літератури, редактор-перекладач українського штабу спецвідділу¹¹⁹. На початку німецько-советської війни П. Петренко пішки втік від советів з Липецька, де мешкав після звільнення із сталінського ув'язнення, до Харкова, де перебувала його родина. Із наближенням фронту евакуювався до Ганноверу, згодом опинився в Берліні редактором «Вінети». У Берліні з родиною оселився в пансіоні Матус, на Людвігкірхштрассе, 9А. Будівля за цією ж адресою знаходиться в 50 метрах від кірхи Святого Людвіга й нині, але складно стверджувати, чи це той самий будинок чи новобудова. Про П. Петренка згадує у своїх мемуарах український літературознавець Г. Костюк¹²⁰. У 1943 р. П. Петренко (псевдонім О. Ган) отримав спеціальну премію «Українського видавництва» (Німеччина) за критико-біографічний твір «Трагічна романтика». Серед членів журі були Г. Костюк та Ю. Стефаник¹²¹. По закінченні війни Г. Костюк і П. Петренко, обидва, мешкаючи в США, продовжували співробітництво в літературній царині¹²².

Слід зазначити, що не всі запрошені до спецвідділу виявляли бажання співробітничати. Так, 1944 р. через празький Арбайтсамт (відділ праці) П. Зайцев запросив *Олександра Бараніва* (1891–1955), доцента УВУ в Празі, пізніше професора, для співбесіди щодо «евентуальної роботи» у перекладачем. Але, вочевидь, не маючи жодного бажання працювати чи то в Берліні, чи то у «Вінеті», чи то взагалі перекладачем О. Баранів при першій же зустрічі влаштував буквально моральну екзекуцію П. Зайцеву такого характеру, що останній в доповідній записці до кадрового відділу «Вінети» назвав О. Бараніва «психічно ненормальною людиною». О. Баранів так «дістав» П. Зайцева, що останній запропонував за власний кошт сплатити О. Бараніву як поїздки до Берліна, так і зворотній шлях до Праги, попри те, що О. Баранів, за твердженням того ж Павла Зайцева, виявився гарним перекладачем. Врешті, «Вінета» відмовилася від співробітництва з О. Баранівим і той повернувся до Праги¹²³.

V. Інші особи, що дотичні, але прямо не пов'язані із діяльністю спецвідділу «Вінета».

19) У березні 1944 р. до проф. П. Зайцева звернулася Мілена Рудницька із клопотанням щодо влаштування перекладачем до «Вінети» її брата *Михайла*

¹¹⁷ ЦДАВОУ. Ф. 3676. Оп. 4. Спр. 332. Арк. 39.

¹¹⁸ ЦДАВОУ. Ф. 3676. Оп. 4. Спр. 123. Арк. 283.

¹¹⁹ Ibid. Арк. 60.

¹²⁰ Костюк Г. Зустрічі і прощання. Т. 1. С. 465.

¹²¹ Костюк Г. Зустрічі і прощання. Т. 2. С. 123.

¹²² Енциклопедія українознавства. Т. 6. С. 2032; Костюк Г. Зустрічі і прощання. Т. 2, С. 319; ЦДАВОУ. Ф. 3676. Оп. 4. Спр. 123. Арк. 45.

¹²³ Енциклопедія українознавства. Т. 1. С. 91; ЦДАВОУ. Ф. 3676. Оп. 4. Спр. 123. Арк. 207.

Рудницького (1889–1975), вченого, поета, критика, історика літератури, давнього знайомого П. Зайцева. М. Рудницький мешкав у Львові, але наближення фронту вимусило його шукати іншого притулку¹²⁴. П. Зайцев негайно звернувся до свого керівництва (фон Вреде) з проханням сприяти евакуації М. Рудницького до Берліну й залучити його до роботи у спецвідділі. П. Зайцев відзначав, що М. Рудницький досконало володіє німецькою, французькою та англійською та є одним з небагатьох літераторів Галичини, хто «блискуче знає українську наддніпрянську літературну мову», чудовий стиліст і має енциклопедичну освіту¹²⁵. Можна було б вважати, що питання вирішилося позитивно, що побічно впливає з телеграми Мілени Рудницької до брата у Львів, відправлена 23 березня «із вдячністю і любов'ю до Вас і професора Зайцева»¹²⁶. Проте, у подальшому ім'я М. Рудницького в документах «Вінети» не згадується.

20) **Зенон Кузеля** (1882–1952), український мовознавець, бібліограф, фольклорист, історик, журналіст, етнограф¹²⁷. Наявність його контактів у телефонному довіднику «Вінети» свідчить, принаймні, про фахові консультаційні послуги. В. Кубійович, який знав З. Кузеля ще до Першої світової війни, характеризував останнього як «найповажнішого українського етнографа»¹²⁸. У міжвоєнний час дослідник мешкав у Берліні. У ті ж часи З. Кузеля потрапив до поля зору советської шпигунської мережі в Німеччині, яка «опрацьовувала» т. зв. «галичан»: УВО, ОУН та інші українські організації. В агентурному донесенні т. зв. ІНО НКВД від лютого 1932 р. «Українські націоналісти і Гітлер» його ім'я позначене через кому: «Зенон, Кузеля»¹²⁹. У донесенні йдеться про зібрання, вірогідно, щодо річниці Листопадового зриву 1918 року, на якому були присутні З. Кузеля, Р. Ярій, Стахів, Крупицький та хтось із представників НСДАП, яка у 1932 р. являла собою звичайну німецьку партію, хіба що дуже радикального спрямування. Одним із значних досягнень З. Кузеля стало укладання разом із Я. Рудницьким українсько-німецького словника на 80 тис. слів, що вийшов друком в Ляйпцігу в 1943 р.¹³⁰ У квітні 1945 р. виїхав до м. Фюрт, в Баварії. Там, разом із Р. Димінським відновив діяльність благодійницької Комісії допомоги українським студентам (КоДУС), якою опікувався до кінця життя. У 1949 р. очолив європейський осередок НТШ, редагував, ним же відновлений, журнал «Сьогочасне і минуле», брав участь у редагуванні «Енциклопедії українознавства» Кубійовича. З 1951 р. мешкав у Франції. Останні роки тяжко хворів. Помер у 1952 р. в Парижі¹³¹.

¹²⁴ ЦДАВОУ. Ф. 3676. Оп. 4. Спр. 123. Арк. 147, 148.

¹²⁵ Ibid.

¹²⁶ Ibid. Арк. 148. Повний текст: «Mit besten Dank und herzlichem Gruß fuer sie und Professor Sojzev».

¹²⁷ Енциклопедія українознавства. Т. 4. С.1225; ЦДАВОУ, Ф. 3676. Оп. 4. Спр. 123. Арк. 29.

¹²⁸ Записки Наукового товариства ім. Шевченка. Том CLXIX. Збірник на пошану Зенона Кузеля / За ред. В. Янева. Париж–Нью-Йорк–Мюнхен–Торонто–Сідней, 1962. С. 6, 9

¹²⁹ ГДА СЗРУ. Справа № 7. Арх. № 12617, т 10. Арк. 24. URL: <https://szru.gov.ua/uploads/archive/T-10.rar>

¹³⁰ Наріжний С. Українська еміграція... С. 253,317

¹³¹ Енциклопедія українознавства. Т. 4. С. 1225; Українська діаспора: літературні постаті, твори, біобібліографічні відомості / Упорядк. В. Просалової. Донецьк, 2012. С. 254.

«Вінета» також залучала до співробітництва видатних вчених–лінгвістів Макса Фасмера та Ганну Наконечну, про що свідчить наявність їхніх контактів та окремі згадки в документах спецвідділу.

Висновки. Проведене дослідження дозволяє зробити такі висновки.

1) До роботи в Українській редакції спецвідділу «Вінета» в якості редакторів, консультантів, дорадників, художників запрошувалися українські інтелектуали, митці або фахівці високого рівня з теренів Німеччини та так званих «східних окупованих територій»: Польщі, України, також Чехословаччини. Утім, відносно нескладні задачі із створення пропагандистських матеріалів, орієнтованих на споживача середнього та нижче середнього інтелектуального та освітнього рівня, не відповідали високому рівню інтелектуалів, залучених до виконання цих завдань.

2) За фахом співробітники досліджених груп спецвідділу були: літературознавці, мовознавці, лінгвісти, етнографи, журналісти, літератори, художники, етнографи, філософи тощо. Усі вони у міжвоєнний час працювали в освітніх, освітньо–наукових та наукових установах в Берліні, Празі, Варшаві, Києві тощо.

3) Певну роль у підборі кадрів та консолідації їх у спецвідділі відгравав очільник (ляйтер) відділу професор–шевченкознавець Павло Зайцев. Частина працівників відділу була пов'язана із варшавською групою українських митців «Ми», іншими умовними корпораціями, до яких був дотичний П. Зайцев до війни: частина ж належала до кола його особистого інтелектуального спілкування або спілкування його знайомих та друзів. Ступінь впливу П. Зайцева на персональний підбір кадрів визначалася в діапазоні від «суттєвої» до «значної». З невеликими зауваженнями і, за бажанням, П. Зайцева можна було б вважати протагоністом української частини вінетівського сюжету.

4) Усі, ідентифіковані в цій статті учасники Української Революції 1917–1921 рр. С. Довгаль, Д. Бакум. Ф. Луговенко та В. Шевченко, були ветеранами 3-ї Залізної дивізії Дієвої Армії УНР та підтримували у повоєнний час зв'язки в рамках цієї умовної корпорації.

5) Констатуємо обриси (поки що) цікавого зв'язку між ветеранами–старшинами 3-ї Залізної дивізії Армії УНР, П. Зайцевим і М. Чеботарьовим – співробітником спецслужб УНР.

6) Працівники спецвідділу, що до війни мешкали на українській території, окупованій росією (СРСР), у 1920–1930–ті роки: а) по–перше, піддавалися політичним репресіям або обмеженням з боку влади; б) у більшості своїй, після втечі більшовиків долучилися до української справи на місцях, помилково і наївно повіривши в можливість реалізації національних прагнень під новою окупацією; в) переїхали до Райху в період з кінця 1942 до літа 1944 року, втікаючи від наступу московських окупантів, та/або на запрошення П. Зайцева, та/або, вірогідно, зрозумівши марність своїх українських прагнень під будь–якою окупацією.

7) У жодній автобіографії, або біографічному дослідженні, або біографічній

довідці колишніх працівників «Вінети», оприлюднених у післявоєнний час, ніколи не згадується робота у спецвідділі. Значна частина цих авто/біографій складена таким чином, що не тільки робота, але іноді й саме перебування в Райху взагалі не згадуються, а усі можливі інформаційні шпарини перекриті вказівками або натяками на перебування в іншому місці.

8) Рівень міжособистісних та корпоративних зв'язків різниться: від особистого багаторічного тісного співробітництва до звичайного членства в одній корпорації, але в різний час і в різному місці. Деякі зв'язки явні, деякі приховані, але побічно прослідковуються; інші ж складно або неможливо встановити. Вказані зв'язки виявлялися у формах та виникли в результаті: (1) участі в політичній діяльності та безпосереднього особистого членства в організаціях, як ОУН або УЦК; (2) попередньої (довоєнної) спільної професійної, літературно-мистецької діяльності; (3) перебування в еміграції після і внаслідок поразки Української Революції 1917–1921 рр.; (4) вимушеної або добровільної еміграції під час війни з окупованих територій до Райху.

9) У повоєнний та післявоєнний час питома частина тих, хто вцілів та не потрапив до лап НКВД/НКВС/МГБ/МДБ оселилася в Мюнхені та/або пізніше емігрувала до Канади, США та Австралії. Більшість із них у подальшому них підтримували особисті та/або наукові зв'язки

10) Абсолютна більшість колишніх «вінетівців» у післявоєнний час відзначилася активною, дієвою, ефективною участю в еміграційній громадській, суспільній, науковій та/або політичній діяльності.

REFERENCES

- Bykovskiy, L. (1966). Vasyl Dubrovskiy (1897–1966) [Vasyl Dubrovskiy(1897–1966)]. *Ukrainskyi istoryk*, 1–2 (9–10), 92–97 (in Ukrainian).
- Bykovskiy, L. (1972). *U sluzhbach ukrainskii knyzhtsi* [In services to the Ukrainian book]. Biobibliohrafiia. Denver, Colorado (in Ukrainian).
- Biuletен Ukrainskoho istorychnoho kabinetu v Prazi [Bulletin of the Ukrainian Historical Cabinet in Prague] (1932). Praha, 1 (in Ukrainian).
- Vyzvolni zmahannia ochyma kontrrozvidnyka. (2003). [Liberation competitions through the eyes of a counterintelligence officer]: Naukovo-dokumentalne vydannia. Kyiv (in Ukrainian).
- Vynar, L. (1967). Ivan Krypiakevych (1886–1967) [Ivan Krypiakevych (1886–1967)]. *Ukrainskyi istoryk*, 1–2 (13–14), 75–80 (in Ukrainian).
- Hai-Nyzhnyk, P. (2014). Vykradennia bankira A. Dobroho v kvitni 1918 roku [Abduction of banker A. Dobry in April 1918]. *Naukovi zapysky Natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni M.P. Drahomanova*, CXX (120). Kyiv, 212–228 (in Ukrainian).
- Dolhoruchenko, K. (2021). *Orhanizatsiia ta diialnist spetsialnoho aparatu propahandy hitlerivskoi Nimechchyny na terytorii Reichskomissariatu «Ukraina» (na materialakh spetsviddilу «Vineta»)* [Organization and activity of the special propaganda apparatus of Hitler's Germany on the territory of the Reichskommissariat «Ukraine» (based on the materials of the «Vineta» special department)]. Dys. kand. yur. nauk. Dnipro, (in Ukrainian).
- Entsyklopediia ukrainoznavstva (1949–1984). U 11 t. [Encyclopedia of Ukrainian Studies. In the 11th volume] / Za red. V. Kubiivycha. Paryzh; Niu-York. (in Ukrainian).

- Zvidomlennia Ukrainskoi realnoi himnazii v Rzhevnytsiakh za 1936–1937 shkilnyi rik (1937) [Report of the Ukrainian real gymnasium in Rzhevnytsia for the 1936–1937 school year]. Řevnice u Prahy (in Ukrainian)
- Zapysky Naukovoho tovarystva im. Shevchenka (1962). Tom CLXIX. Zbirnyk na poshanu Zenona Kuzeli [Notes of the Scientific Society named after Shevchenko. Volume CLXIX. Collection in honor of Zenon Kuzelia] / Za red. Volodymyra Yanieva. Paryzh–Niu York–Miunkhen–Toronto–Sidnei (in Ukrainian).
- Z zhyttia ukrainskoi pravoslavnoi parafii na Frankfurtschyni (1962). [From the life of the Ukrainian Orthodox parish in the Frankfurt region]. *Ridna tserkva*. Ukrainskyi pravoslavnyi tserkovno-relihiinyi zhurnal, 49. Sichen–berezen, 16–17 (in Ukrainian).
- Kostiuk, H. (1987). *Žustrichi i proshchannia* [Meetings and farewells]. U 2-kh t. Edmonton, Alberta (in Ukrainian).
- Kolomiets, L. (2015). *Ukrainskyi khudozhnii pereklad ta perekladachi 1920–30-kh rokiv* [Ukrainian artistic translation and translators of the 1920s–30s]. Vinnytsia (in Ukrainian).
- Literaturoznavcha entsyklopediia [Literary encyclopedia] (2007). Tom 2. / Avtor–ukladach Yu. Kovaliv. Kyiv (in Ukrainian).
- Lukasevych, L. (1982). *Rozdumy na skhylku zhyttia* [Reflections on the slope of life]. New York (in Ukrainian).
- Marunchak, M. (1986). *Biohrafichniy dovidnyk do istorii ukrainsiv Kanady* [Biographical guide to the history of Ukrainians in Canada]. Vinnipeg (in Ukrainian).
- Myrnyi, I. (1934). *Ukrainskyi vysoky pedagogichni instytut im. M. Drahomanova 1923–1933* [Drahomanov Ukrainian Higher Pedagogical Institute]. Praha (in Ukrainian).
- Narizhnyi, S. (1942). *Ukrainska emigratsiia. Kulturna pratsia ukrainskoi emigratsii mizh dvoma svitovymy viinamy* [Ukrainian emigration. Cultural work of the Ukrainian emigration between the two world wars], I. Praha (in Ukrainian).
- Tynchenko, Ya. (2011). *Ofiterskyi korpus Armii Ukrainskoi Narodnoi Respubliky (1917–1921)* [Officer Corps of the Army of the Ukrainian People's Republic]. Knyha II. Kyiv (in Ukrainian).
- Ukraina v mizhnarodnykh vidnosynakh: Entsyklopedychnyi slovnyk–dovidnyk. (2014). [Ukraine in international relations: Encyclopedic dictionary–reference]. Vyp. 5. Biohr. chastyna: A–M / Vidp. red. M. Varvartsev. Kyiv (in Ukrainian).
- Ukrainska himnaziia v Chekhii. 1925–1945 (1975). [Ukrainian gymnasium in the Czech Republic]. Almanakh Ukrainskoi himnazii v Prazi–Rzhevnytsiakh–Modrzhanakh / Red.: D–r V. Maruniak. Miunkhen (in Ukrainian).
- Ukrainska diaspora: literaturni postati, tvory, biobibliohrafichni vidomosti (2012). [Ukrainian diaspora: literary figures, works, biobibliographic information] / Uporiadk. V. Prosalova. Donetsk (in Ukrainian).
- Ukrainci Avstralii : Entsyklopedychnyi dovidnyk (2001). [Ukrainians of Australia: Encyclopedic reference]. Sidnei (in Ukrainian).
- Yuvilei prot. F. Luhovenka. (1961) [Anniversary of Archpriest F. Lugovenko] *Ridna tserkva*. Ukrainskyi pravoslavnyi tserkovno-relihiinyi zhurnal. Miunkhen, 46, 14–15 (in Ukrainian).
- Yurkova, O. (1998) Kyivska istorychna shkola M.S. Hrushevskoho: doli naukovtsiv [Kyiv historical school of M.S. Hrushevskyi: the fate of scientists.]. *Ž arkhiviv VUCHK–GPU–NKVD–KGB*, 7, 263–281 (in Ukrainian).
- Yashyn, V. (2019). Kadrovyi sklad Skhidnogo viddilu «Vineta»: personalii ta biohrafichni rozvidky [Personnel of the Eastern Department of «Vineta»: personalities and biographical intelligence]. *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho natsionalnogo universytetu*. Seria: Mizhnarodni

- vidnosyny, 1, 5, 159–169. DOI: <https://doi.org/10.32782/2663-5267.2019.5.22> (in Ukrainian)
- Yashyn, V. (2019). Biografichni rozvidky shchodo kadrovoho skladu viddilu «Vineta» Ministerstva osvity ta propahandy Raikhu [Biographical research regarding the staff of the eastern department «Vineta» of Reich's education and propaganda Ministry]. *Vcheni zapysky Tavriiskoho natsionalnoho universytetu imeni V. Vernadskoho*. Serii: Istorychni nauky, 30, 3, 198–205. DOI: <https://doi.org/10.32838/2663-5984/2019/3.29> (in Ukrainian)
- Yashyn, V. (2023). Ukrainski natsionalisty u spetsviddili «Vineta»: istoryko-biografichni rozvidky ta prosopografichni sposterezhennia [Ukrainian nationalists in the «Vineta» special department: historical and biographical investigations and some prosopographical observations]. *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho universytetu*, 2 (49), 28–38. (in Ukrainian) DOI: [https://doi.org/10.24144/2523-4498.2\(49\).2023.290303](https://doi.org/10.24144/2523-4498.2(49).2023.290303)
- L'appareil Antisoviétique Du Ministère Allemand de La Propagande. (1974). *Revue d'histoire de La Deuxième Guerre Mondiale*, 24, 96, 19–36, <http://www.jstor.org/stable/25728634> (in French)
- Baird, Yay W. (1974). L'expert en bolchevisme du dr. Goebbels. *Revue d'histoire de La Deuxième Guerre Mondiale*, 24 (96), 13–18. URL: <http://www.jstor.org/stable/25728633> (in French)
- Krause, Werner H. (2017). *Vineta: die geheimste Dienststelle des Dritten Reiches* [Vineta: the most secret office of the Third Reich]. Naunhof: Adoria (in German).

Історичне краєзнавство

DOI: 10.31110/consensus/2024-02/137-150

УДК (UDC) 94 (477.52)

Hillforts of the Southern Sivershchyna in Legends and Folk Memory

Evgen Osadchy*

Abstract

The goal of the study is to analyze the legends and tales associated with the hillforts of the Southern Sivershchyna and to highlight the historical component in the described events.

The research methodology is represented by: the principle of historicism, the systemic approach, the methods of logic and grouping, the comparative-historical and problem-chronological principles.

Tales and legends were recorded by historians and archaeologists in the late nineteenth and early twentieth centuries during explorations and excavations. The legends associated with the hillforts are quite diverse in their plots. The vast majority of them are related to a great treasure guarded by a powerful, often evil, force. Such legends describe conditions, often difficult, that make it impossible for seekers to fulfill them. Another story involves robbers and their loot, which they buried but left behind for some reason. These treasures also have a spell or are hidden at a very considerable depth. According to the local people, it is often a high rampart of a settlement. Legends associated with certain historical figures or events can be distinguished separately. They often intertwine a variety of plots, and historical figures from different times are the heroes of one legend. Sometimes the protagonists are representatives of a particular nation, such as the Tatars or Swedes, without specifying their names or time. The vast majority of legends with a clear and complete plot were recorded in the first quarter of the twentieth century by archaeologists during exploration. Their recording was one of the prerequisites in the developed methodological recommendations of the NAC.

Keywords: Southern Sivershchyna, hillfort, treasure, legend, twentieth century

* Candidate of Historical Sciences, Researcher at the Institute of Applied Physics of the National Academy of Sciences of Ukraine, Senior Lecturer at the Department of History of Ukraine Sumy State Pedagogical University named after A.S. Makarenko, Sumy, Ukraine. E-mail: osadchij.75@gmail.com. ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9143-110X>

ГОРОДИЩА ПІВДЕННОЇ СІВЕРЩИНИ У ЛЕГЕНДАХ І НАРОДНІЙ ПАМ'ЯТІ

Євген Осадчий*

Анотація

Метою дослідження є аналіз переказів та легенд, пов'язаних з городищами Південної Сіверщини та виділення історичної складової в описаних подіях.

Методологія дослідження представлена: принципом історизму, системним підходом, методами логіки та групування, порівняльно-історичним і проблемно-хронологічним принципом.

Перекази та легенди були записані істориками та археологами наприкінці 19 – першій половині 20 століть під час розвідок та розкопок. Легенди, пов'язані з городищами, за сюжетом досить різноманітні. Переважна більшість з них пов'язана з великим скарбом, який охороняє потужна сила, часто нечиста. Такі легенди мають опис умов, часто складних, які унеможливають шукачам їх виконання. Ще один сюжет пов'язаний з розбійниками та їх здобиччю, яку вони закопали, але з певних причин залишили. Ці скарби також мають заклиття, або ж сховані на дуже значній глибині. В уявленнях місцевих жителів це часто високий напільний вал городища. Окремо можна виділити легенди, пов'язані з певними історичними особами або подіями. В них часто переплітаються найрізноманітніші сюжети, а історичні особи з різних часів є героями однієї легенди. Інколи дійовими особами виступають представники певного народу – татари або шведи, без уточнення імен та часу. Переважна більшість легенд, що мають чіткий та закінчений сюжет була записана у першій чверті 20 століття археологами під час розвідок. Їх фіксація була однією з обов'язкових умов, у розроблених методичних рекомендаціях ВУАКу.

Ключові слова: Південна Сіверщина, городище, скарб, легенда, 20 століття

Цитування: Осадчий, Є. (2024). Городища Південної Сіверщини у легендах і народній пам'яті. *Консенсус*, 2, 137-150.

URL: <https://konsensus.net.ua/index.php/konsensus/article/view/109>

Постановка проблеми. На території Південної Сіверщини від попередніх епох лишилася значна кількість земляних укріплень, які в науці отримали назву «городище». Цей термін означає пусте, покинуте місто. Ці пам'ятки нерозривно пов'язані з історичними подіями заселення та запусіння регіону, появи та занепаду населених пунктів. З середини 17 століття на півдні Сіверщини з'являються міста та села, засновані українцями, які прийшли на нові землі з території Правобережної України та Задніпрянщини. Рештки значних оборонних споруд не могли не привернути увагу переселенців. Не знаючи хто саме і коли їх збудував вони почали створювати історії, які, на їх думку, могли заповнити «білі плями» в історії їх

* кандидат історичних наук, науковий співробітник Інституту прикладної фізики НАН України, старший викладач кафедри історії України ННІ історії, права та міжнародних відносин Сумського державного педагогічного університету ім. А.С.Макаренка, Суми, Україна. E-mail: osadchij.75@gmail.com. ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9143-110X>

населеного пункту та пояснювали, звідки взялися ці грандіозні споруди. З часом легенди доповнювалися деталями з реального життя. Особливо це стосується якихось потрясінь – воєн, епідемій, або навпаки, появи якоїсь непересічної особи. Таким чином, до кінця 19 століття в народній пам'яті існувала низка легенд, які були пов'язані зі старовинними оборонними спорудами.

Аналіз останніх досліджень. Цікавість з боку професійних істориків до городищ виникла ще у середині 19 століття. Хоча, слід зазначити, що вона значно поступалася інтересу до поховальних пам'яток – курганів. Городища не мали таких яскравих матеріальних знахідок, а предмети, що випадково на них знаходили, були переважно побутового вжитку. Тим не менш, городища стали предметом вивчення, а це мало на увазі збір даних про дану категорію старожитностей.

Звичайно, що за тих часів обстежити городища особисто було вкрай важко. Для збору даних застосовувався метод анкетного опитування. Розроблена типова анкета розсилалася по населеним пунктам до найбільш освічених та поінформованих осіб. Одним з перших істориків, хто використав подібну систему збору інформації, був архієпископ Філарет (Д.Г. Гумілевський). Він розслав подібні анкети до парафіяльних священиків та волосних і сільських голів. В результаті він отримав значний масив даних про історію населених пунктів і, зокрема, про пам'ятки археології. Серед даних про тип та розташування пам'яток археології в отриманих анкетах були дані і про легенди з ними пов'язані.

У своїх багатотомних виданнях «Историко-статистическое описание Харьковской/Черниговской епархии» Філарет наводить такі легенди, але, зважаючи на те, що він був перш за все людиною духовного звання, до книг потрапили лише перекази про розбійників, що розкалялися або про героїчний опір захисників¹. Аналогічну роботу провів О. Шафонський. Під час підготовки узагальнюючої праці «Черниговского наместничества топографическое описание...» автором було розроблено алгоритм збирання та викладу інформації, де параграф 20 був присвячений знаменитим урочищам по історичним подіям².

У 70-х рр. 19 століття археологом Д. Самоквасовим було розпочато роботу по збору даних про городища, яку він здійснював разом з Центральним статистичним комітетом. Для отримання нових даних, за вказівкою голови комітету П.П. Семенова, розроблено коротку та зрозумілу пересічному громадянину «Програму для собирания сведений о городищах и курганах». Пунктом 10 цього документу передбачалося з'ясувати, чи є в народі легенди та перекази щодо будівництва городищ?³

¹ Філарет. Историко-статистическое описание Харьковской епархии. Отд. III. М.: тип. Готье, 1857. С. 391-392, 536; Філарет. Историко-статистическое описание Черниговской епархии. Стародубский, Мглинский, Новозыбковский, Глуховский и Нежинский уезды. Чернигов: губернская типография, 1873. Т. 7. С. 337-338.

² Шафонский А.Ф. Черниговского наместничества топографическое описание с кратким географическим и историческим описанием Малья России, из частей коей оно наместничество составлено... К.: тип. Императорского университета Св. Владимира, 1851. С. XX.

³ Макаренко Н. Городища и курганы Полтавской губернии (сборник топографических сведений). Издание Полтавской ученой архивной комиссии. Полтава, 1917. С. II, VII-VIII.

У результаті було зібрано дані про значну кількість інформації про городища. Переважна більшість цих даних опублікована самим дослідником у вигляді кількох монографій. Але ці роботи містили лише короткий перелік городищ без згадки про легенди та народні перекази⁴. Частина з цих матеріалів, яка не увійшла до наукового доробку Д.Я. Самоквасова, на початку 20 століття була знайдена та опублікована М.О. Макаренком. Ці анкетні дані не несли змін та авторської редакції, тому у тексті присутні відповіді на всі питання програми опитування. В описах пам'яток є запис «Преданий нет»⁵.

На початку 20 ст. роботи з каталогізації пам'яток археології були продовжені Д.І. Багалієм та В.Г. Ляскоронським. Вченими було розпочато розвідки під час яких вони не тільки отримували дані про устрій городищ та курганів, а й записували перекази та легенди. В результаті ми маємо дані про назви урочищ та легенди⁶. Відмінність цих досліджень полягає в тому, що вони спілкувалися безпосередньо з різними верствами населення, а тому отримана інформація часто є унікальною.

Надалі інтерес до городищ відновлюється наприкінці 20-х рр. 20 ст. Під егідою ВУАК було здійснено обстеження городищ із залученням місцевих дослідників, переважно працівників округових музеїв. Така ситуація дещо нагадувала вивчення городищ на початку 20 ст., а звідси знов виникла потреба в уніфікації інформації. За ініціативи вченого секретаря ВУАКу Ф. Ернста, професором О. Федоровським було розроблено методичне видання «Інструкції та програми для розвідок і реєстрації пам'яток археологічних», яка вийшла друком 1927 р. В ньому зазначалося про необхідність збору «...переказів, легенд, повір'їв, звичаїв та забобонів, пристосованих до городища»⁷. З цього року розпочинаються пошуки та картографування археологічних пам'яток співробітниками Путивльського, Охтирського, Глухівського та Конотопського краєзнавчих музеїв. Не всі з дослідників звертали увагу на п. 19 цієї Інструкції, що видно зі щоденників та звітів про дослідження. Найбільш інформативним, в контексті нашого дослідження, є звітна документація директора Глухівського округового музею Я. Морачевського. Упродовж кількох археологічних сезонів ним було обстежено низку пам'яток у Путивльському Посейм'ї, зокрема городища поблизу сіл Вікторове, Ротівка, Волокитине, Воргол⁸. Крім описів пам'яток та археологічних знахідок було ретельно занотовано перекази, пов'язані з цими пам'ятками.

⁴ Самоквасов Д.Я. Исторические значение городищ. *Труды ШАС в России, бывшего в Киеве в августе 1874 г.* Киев, 1878. Т. I; Самоквасов Д. Северянская земля и Северяне по городищам и могилам. М., 1908. С. 103-118.

⁵ Макаренко Н. Городища и курганы Полтавской губернии... С. 1-56.

⁶ Багалей Д.И. Археологическая карта Харьковской губернии с объяснительным текстом. М., 1906. С. 1-92; Ляскоронский В.Г. Городища, курганы длинные (змиевы) валы в бассейне Сулы. *Труды XIAC.*, 1901. Т. I. С. 404-457.

⁷ Федоровський О. Інструкції та програми для розвідок і реєстрації пам'яток археологічних. Харків, 1927. С. 103-104.

⁸ Морачевський Я. Щоденник археологічної рекогносцировки в південній частині Глухівщини у 1928 р. *Науковий архів ІА НАН України*. Ф. ВУАК. № 202/40. Арк. 1-7.

На початку 30-х рр. 20 ст. розпочинається жорстке впровадження більшовицького матеріалістичного світогляду, зокрема і в історичній науці. На численних партійних зборах критикували істориків та археологів, які займалися народним мистецтвом та збором етнографічних даних, звинувачували їх у відірваності від ідей будівництва комунізму, а сам термін археологія визначали як «бессмысленный и реакционный»⁹. У 1933 р. ВУАК припинив свою роботу, а, відтак, співробітництво з місцевими археологічними осередками було припинено.

Надалі археологічні розвідки здійснювалися виключно співробітниками центральних наукових установ Академії наук УРСР, але в їх завдання входило лише віднайдення та фіксація археологічних пам'яток, а легенди та перекази перейшли у сферу інтересів етнографів і, таким чином, було втрачено зв'язок між пам'яткою та легендами про неї. З набуттям Україною незалежності інтерес до легенд, пов'язаних з пам'ятками археології та, зокрема, городищами поновився. Викладач Глухівського педінституту М. Гурець записав та опублікував легенду про городище в ур. Барвінкова Гора поблизу с. Вікторове¹⁰. Директор Історико-культурного заповідника у м. Путивль С. Тушик ретельно занотував легенди, пов'язані з низкою укріплень по р. Клевень і опублікував в монографії, присвяченій історії Глухівського Петропавлівського монастиря¹¹.

Сучасні вчені-археологи, які здійснюють розвідки та розкопки, часто мимоволі стають і етнографами, вислуховуючи від місцевого населення їх історії, причому слід зазначити деградацію сюжету та примітивізм викладення, порівнюючи їх з тим, що було зафіксовано на початку 20 ст. На жаль, ці легенди, які раніше були частиною світосприйняття українців, тепер стали причиною системного руйнування археологічних пам'яток. Це було зафіксовано під час роботи Путивльської археологічної експедиції в якій брав участь і автор¹².

Метою дослідження є аналіз переказів та легенд, пов'язаних з городищами Південної Сіверщини та виділення історичної складової в описаних подіях.

Виклад основного матеріалу. Сюжети легенд, пов'язаних з городищами, є продуктом поєднання історичних подій та осіб з суто міфологічними. Зазвичай вони є відгомонам якихось трагічних подій, які мали місце в історії народу. Аналіз текстів дозволяє розділити легенди за сюжетом, у якому можна виділити розповіді про заговорений скарб, місто, що провалилося та розбійників. Часто ці сюжети переплітаються в одну історію. Дійовими особами є скарбошукачі, як правило селяни

⁹ Яненко А. Український комітет діалектичного дослідження речових джерел історії: невітлений проект методологічної перебудови всеукраїнського археологічного комітету ВУАН. *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*. 2018. Вип. 22. С. 470-473.

¹⁰ Гурець М. Скарби Барвінкової Гори. *Сіврянський літопис*. 1995. № 4. С. 83-86.

¹¹ Тушик С.В. Глухівський Петропавлівський монастир та навколишні села. Історико-краєзнавчі нариси. Суми: Університетська книга, 2014. С. 140-328.

¹² Осадчий Є.М. Картографування городищ раннього залізного віку Путивльського Посейм'я. *Старожитності Лівобережного Подніпров'я 2020*. Збірник наукових праць. До 130-річчя з дня народження О.К. Тахтая (1890-1963). Полтава-Харків: Майдан, 2020. С. 239-244.

або козаки, які повинні виконати певні умови альбо знати потаємні слова. Інколи перекази пов'язують городище з певними особами – царями (царицями), або цілими народами – татарами чи ногайцями або шведами. Серед дійових осіб виділяється гетьман Іван Мазепа, якому приписують володіння тим чи іншим городищем.

Найбільш поширеним є сюжет про «заговорений скарб». Такі легенди пов'язують з городищами, розташованими на високих, стрімких мисах. В основі легенди є подія з якою пов'язана схованка скарбу. Тут ми маємо декілька сюжетів. Найбільш поширеним є історія про розбійників, які часто обирали городище місцем свого перебування. Городище, як твердиня, з точки зору місцевих селян було ідеальним для схованки скарбу. Причому, скарб захований у найпотаємнішому місці, але про його наявність відомо від «старих людей». Звернення до авторитету літніх людей та предків повинно було забезпечити правдивість розповіді.

Дослідником В. Ступницьким було записано легенду про скарб золотих речей, захований у човні, обшитому шкірою. Джерелом подібних історій часто зазначаються самі учасники розбою, які вже за віком не могли або розкаяться¹³. Поява таких міфів пов'язана з подіями, які мали місце у 17-18 ст., коли напади на подорожніх та банди розбійників були звичним явищем на території Сіверщини та Слобожанщини.

Ще один сюжет про скарб є суто міфологічним. У цьому випадку скарб виступає як таємничий об'єкт, який оберігається потужною силою, не завжди доброю. Людина, яка хоче отримати скарб, повинна знати таємні слова або виконати певні вимоги. Найбільш детально ця ситуація описана в легенді про городище Барвінкова Гора. Тут скарб був схований жителями міста, які опинилися перед необоротною силою ворогів і змушені були сховати своє майно, яке знесли у великий мурований льох, а на замки наклали закляття схимонахи. Після цього місто було взяте штурмом, а населення змушене було рятуватися втечею.

Така розповідь цілком може мати реальну історичну основу, а прототипом були події зими 1239/1240 рр., коли монгольська армія погромила Сіверські землі. Логічним продовженням у цій розповіді є сюжет, де переплітаються християнські та язичницькі вірування. Скарбошукач повинен витримати випробування нечистої сили, яка вночі на городищі має велику силу. Чорти навколо грали в карти, палили смердючий тютюн, а мавки звабливо танцювали. Саме такі, побутові, гріхи засуджувалися священиками на проповідях і були головним випробуванням чеснот претендента на скарб. Цікавою є згадка схимонаха, який дає поради та навчає, як же саме добратися до скарбу та заспокоїти охорону. Це пояснюється наявністю поряд Глинської пустині та Петропавлівського монастиря і авторитетом ченців, які у легенді виступають у якості знавців заклять. Але тут на людину чекає останнє випробування, а саме на жадібність. Нечиста сила, яка охороняла скарб, допускала лише три рази до багатств. У фіналі людина все ж таки піддається спокусі і вчетверте

¹³ Ступницький В. Про городище й городок поблизу Слободи Кам'яне (Пригородок) Сумської округи (археологічно-історичний нарис). Стаття в 2-х прим. 17.III.1928. Харків. Машинопис й автограф. *Науковий архів ІА НАН України*. Фонд ВУАК. № 202/29. Арк. 4.

йде за скарбами назавжди лишається у підземеллі¹⁴. Ця легенда є найбільшою за сюжетом, де переплітаються як реальні події так і міфологічні.

Схожа легенда пов'язана з городищем поблизу с. Ховзівка. Там на горі, у печері, був схований великий скарб, який охороняло 12 чортів. Раз на рік, на Великдень, двері відчинялися, але для оволодіння скарбом треба було віддати голову. Чоловік, який зміг зайти у печеру на Великдень, злякався чортів і вискочив звідти¹⁵. Це приклади негативного оволодіння скарбом, коли людина бачить перед собою багатства, але через певні обмеження та власні помилки не може ними завладіти.

Є приклад і позитивного оволодіння скарбом. Така легенда стосується городища в м. Ромни (ур. Монастирище) і записана І. Куриловим. У цій легенді городище назване «могилою», на якій здавна стояв язичницькій ідол, а поряд жили чаклуни та ворожеї. Ідола зруйнував генеральний підскарбій Андрій Маркевич, а після його смерті власником городища став козак Трохим Прядка. Він вирішив розорати городище, але уві сні до нього явився чернець і запропонував полишити городище пустим, бо воно є святим, а замість цього піти «...до певного Береста» і отримати набагато більше. Вночі він так і зробив і викопав казан із золотими імперіалами, а коли ішов додому «...з-під іншого Береста» вискочив молодий кінь, але Трохим гримнув на нього лихим словом і кінь пропав. Надалі автор пише, що на власні очі бачив ці імперіали, а легенду записав від онуки головного героя. У цій легенді також перемішуються язичництво з християнством. На городищі був ідол та ворожеї, але до козака приходив чернець та закликає зберегти «святе місце», пропонуючи золотий скарб. У легенді присутні реальні історичні особи – Андрій Маркевич і Трохим Прядка, а сам автор пов'язує цей скарб з ім'ям відомого розбійника Гаркуші¹⁶.

Схожий за стилем сюжет був записаний у середині 19 ст. В ній фігурує чорт, який живе на «кургані», а також рибалка з Рильська та святий лицар-пустинник. «Чортов курган» – це городище, як є частиною археологічного комплексу поблизу с. Коренське, яке входило до складу Путивльського повіту у 17 ст. Воно дійсно розташоване на березі р. Рило та «...выходило из воды как гора какая». Саме поблизу нього нечиста сила зустрілася з місцевим рибалкою. Їх конфлікт повинен був вирішити місцевий пустельник, який названий українським словом «лицар» і ходив з мечем або палашем на поясі¹⁷. Схоже на опис українського шляхтича чи козака, який оселився поблизу городища. У документі початку 17 ст. воно має назву «Перунове», а згодом вона могла трансформуватися у «Чортове»¹⁸. У цій легенді також

¹⁴ Гурець М. Скарби Барвінкової Гори... С. 83–86.

¹⁵ Филарет. Историко-статистическое описание Черниговской епархии... Т. 7. С. 338.

¹⁶ Курилов И.А. Роменская старина. Исторические, статистические и бытовые записки о городе Ромне и его обывателях, от начала города до нашего времени. Ромны: типография Б. Цюнона, 1898. С. 11–12.

¹⁷ Меч И. Чортов курган. Рильская легенда. *Труды Курского губернского статистического комитета*. Курск: типография губернского правления, 1863. Выпуск первый. С. 558–561.

¹⁸ Русіна О.В. Грамоти Новгород–Сіверському Спасо–Преображенському монастирю (у копіях севського походження). *Український археографічний щорічник*. К., 1993. Випуск 2. Т. 5. С. 138–152.

переплітаються християнські та язичницькі мотиви, хоча фінал цієї легенди досить незвичний – у результаті суперечки вигоду отримав саме рибалка.

Один раз легенда описує суто побутову сцену, яка також пов'язана з ворожінням. Чоловік на Великдень загубив корову та шукав її у лісі. На Воргольському городищі він побачив жінку, яка сиділа перед запаленою свічкою. Вона вказала чоловіку, де саме знаходиться його корова, а вона впала в яму¹⁹. Така легенда неочікувано знайшла підтвердження під час археологічних розкопок городища Воргол 2023 р., коли в западині археологічного об'єкта було виявлено анатомічно цілий скелет корови.

Наступним сюжетом, пов'язаним з городищами, є розповідь про «пропавший город». Цей сюжет тісно пов'язаний з численними військовими конфліктами, які відбувалися на території Сіверщини упродовж останніх кількох століть. У народній пам'яті війни минулого часто з'єднувалися в одну, але досить руйнівну подію, яка стала причиною загибелі міста.

Серед подібних розповідей можна виділити першу частину легенди про скарб на Барвінковій горі. У розповіді до міста приплила орда на човнах і було їх так багато, як людей на ярмарку. Після жорстокого бою вони все ж змогли захопити місто, а жителів убити²⁰. Інколи в легендах жителі, щоб не потрапити в полон до ворогів просили заступництва святих і вони «опускали» місто під землю. Перекази, щодо такого перебігу подій і зараз можна почути в с. Глинськ Полтавської області. Така легенда пов'язана з «Великим» городищем у селі. Причому жителі розказують, що на Великдень чують, як співають півні та гудуть дзвони. Така ж розповідь зафіксована щодо Сарського городища²¹. Інколи нападаюча сторона не персоніфікована, а називаються темною силою альбо ворогами.

Дещо інший сюжет щодо міста, яке пішло під землю, був записаний археологом Я. Морачевським у 1928 р. (додаток 1). В ній йдеться про чарівницю у якої втопився єдиний син. В гніві вона наклала закляття на річку, яка висохла, а місто провалилося. Місцеве населення чітко знає, що саме треба зробити, щоб повернути його на поверхню, але усі спроби це зробити завершувалися невдачею. Тут також переплітаються християнські (хрест зі стрічкою) та язичницькі (закляття та чаклунка) елементи, які органічно поєднані в одному оповіданні²².

З цим сюжетом пов'язана і схожа легенда про церкву, що пішла під землю. Така легенда зафіксована щодо донного поселення в ур. Церковище поблизу с. Литвиновичі. В легенді йдеться про церкву в якій був срібний дзвін, церква зникла, а дзвін лишився. Цю легенду записав Д. Березовець, який вважав ур. Церковище

¹⁹ Морачевський Я. Щоденник археологічної рекогносцировки в південній частині Глухівщини у 1928 р. Арк. 5-6.

²⁰ Гурець М. Скарби Барвінкової Гори... С. 84.

²¹ Ляскоронський В.Г. Городища, курганы и длинные (змиевы) валы по течению рр. Псла и Ворсклы. *Труды XIII АС в Екатеринославе*. Т. 1. М.: типография Лисснера и Собко, 1907. С. 166.

²² Морачевський Я. Щоденник археологічної рекогносцировки в південній частині Глухівщини у 1928 р. Арк. 2.

городищем²³. В основі цього сюжету можуть бути події, які мали місце взимку 1663/1664 р. у с. Спаське Поле. Під час облоги Глухова польським королем Яном-Казиміром одним із його загонів було спалено церкву на болоті²⁴.

Про це городище розказують таку легенду:

Городок колись був містом. По під городем текла річка, в тому городі жили жінка-чарівниця, у її був син-одиначка. Він поїхав човном ловити рибу й утопився в річці. Чарівниця страшенно разлютовалась, коли звнала, що її хлопець вмер і захотіла помститися - знищити річку і город з населенням разом. Вона взяла осиковий / варіант - залізний / кіл, забила їм криницю, що з неї текла річка, і заклала це місто. Річка висохла, а город провалився, бо там під землею були її допомогачі.

Один чоловік пас коней біля криниці, що й зараз є під городком і став напувати коней, коли бачить у воді стрічку червону, він нагнувся і потягнув її до себе, тягнув він довго і хрест, що був на стрічці вже стало видно, а як би того хреста він витяг, то знов повстав би город і річка потекла, та він чось сказав /варіант - "про чорта"/, стрічка обірвалася, загули дзвони й все зникло.

Інший варіант кінця легенди:

Щоб город знов об'явився, треба на Пасху, коли читають діянія й доберуться до Христа, посадити на коня, що має сімь років, хлопця сьомі років та що б він взяв ~~наступ~~ петуха теж сьомі років та хліба, що його спечено сімь років назад й що б той хлопець поїхав до криниці, а там тоді той кілок, що чарівниця забила, об'явиться, бо на Великдень він показується з води. Той кілок треба вирвати й не оглядаючись бігти до дому. Тоді цей город стане на своє місце.

Додаток 1. Легенда про городище поблизу с. Вікторове, ур. Барвінкова Гора.

Записане Я. Морачевським 1928 р.

Ще однією сюжетною лінією легенд, пов'язаних з городищами, є так звана «розбійницька». Вона не має розвинутого сюжету, а переповідає про те, що городища були місцем перебування розбійників. Найбільш поширеним серед імен ватажків

²³ Березовець Д.Т. Відчит про розвідки на Путивльщині у 1947 р. *Науковий архів ІА НАН України*. Ф.е. 1947/30. Арк. 3.

²⁴ Осадчий Є.М. Болотні церкви Середнього Посейм'я. *Праці Центру пам'яткознавства*. Збірник наукових праць. К.: вид. ЦП НАНУ і УТОПІК, 2017. Вип. 32. С. 72-80.

були Кудеяр, Кулик або Турай. Ці імена мають як слов'янське так і тюркське походження, вказуючи на те, що банди розбійників були інтернаціональними. З іменами розбійників часто пов'язують невеликі роменські альбо давньоруські городища з високими оборонними спорудами. Вони, з одного боку домінували над місцевістю, а з іншого майданчик городища приховував тих, хто на ньому знаходився – ідеальне, з точки зору місцевого населення, місце для переховування. Архієпископ Філарет наводить легенду про походження назви села Могриця, а саме як результат покаяння розбійників та їх обов'язком покінчити з колишнім заняттям²⁵. Назва «Кудеярова гора» є досить поширеним топонімом і пов'язана з ім'ям легендарного розбійника Кудеяра. Досить часто розбійники не персоніфіковані. Вони виступають як негативна сила, що переховується переважно у печерах на городищі або поряд з ним. Таку легенду зафіксовано для ур. Замок у с. Межирич. В ній йдеться про печеру, яка, можливо є місцем перебування нечистої сили, а поряд з нею, на кургані жили розбійники²⁶. Це досить незвична легенда, адже вона пов'язана з місцем, де ще існували укріплення козацького сотенного міста.

Крім збірного образу розбійників в легендах інколи фігурують і реальні історичні особи. У легенді про скарб з городища Ховзівка йдеться про те, що на городищі люди ховалися від війська Самозванця, який ішов з Новгорода-Сіверського до Путивля, а поряд знаходяться кургани з похованнями загиблих від його рук²⁷. У легенді про скарб з городища Монастирище автор чітко вказує на те, що його міг закопати один з відомих розбійників 18 ст. Семен Гаркуша²⁸.

Ще одним історичним персонажем, з яким пов'язані назви городищ є гетьман Іван Мазепа. Він за часів гетьманування мав обширні маєтки, які знаходилися в різних населених пунктах Гетьманщини. Перекази про численні статки та трагічна доля гетьмана знайшли відображення у назвах городищ – «Мазепина Гора» (с. Засулля), «Мазепин Погріб» (с. Дунаєць), «Мазепине» (с. Свиридівка), «Мазепин Городок» (с. Ротівка) (рис. 1). З останнім городищем пов'язана легенда про те, що у товщі гори є стародавня печера, гетьман в ній переховувався²⁹.

Назви подібних урочищ досить поширені на території Сумської області і є відгомонам зимової кампанії Північної війни 1708/1709 рр. З цими ж подіями пов'язані назви урочищ та городищ де згадуються шведи. Вони не персоніфіковані, і часто згадуються у настільки перекрученому вигляді, що важко взагалі з'ясувати історичний контекст подій. Так, щодо городища «Мазепина Гора», місцеві повідомляли, що там жив «...якийсь Королек, чи Швед чи Чміль», а поблизу городища

²⁵ Філарет. Историко-статистическое описание Харьковской епархии... Отд. III. С. 391-392.

²⁶ Вертухов А.В. Краткий обзор рукописного этнографического материала, доставленного Предварительному комитету по устройству XII Археологического съезда. *Труды XII Археологического съезда в Харькове*. Под редакцией графини Уваровой. М.: типография Лиснера и Собко, 1905. С. 515.

²⁷ Філарет. Историко-статистическое описание Черниговской епархии... Т. 7. С. 337.

²⁸ Курилов И.А. Роменская старина... С. 12.

²⁹ Тупик С.В. Глухівський Петропавлівський монастир та навколишні села... С. 269.

Замок у с. Глинськ кочували «ногайські шведи»³⁰. Поблизу с. Сокілки знаходиться великий майдан, який місцеві називали «шведська мечеть» і розповідали про те, що раніше там було місто в якому жила мати того шведа³¹. Інколи в легендах присутні і зовсім фантастичні народи. Під час обстеження городища «Кізівер» на Сулі, В. Ляскоронський записав переказ про «кізярів», які колись тут жили, а потім були завойовані³².

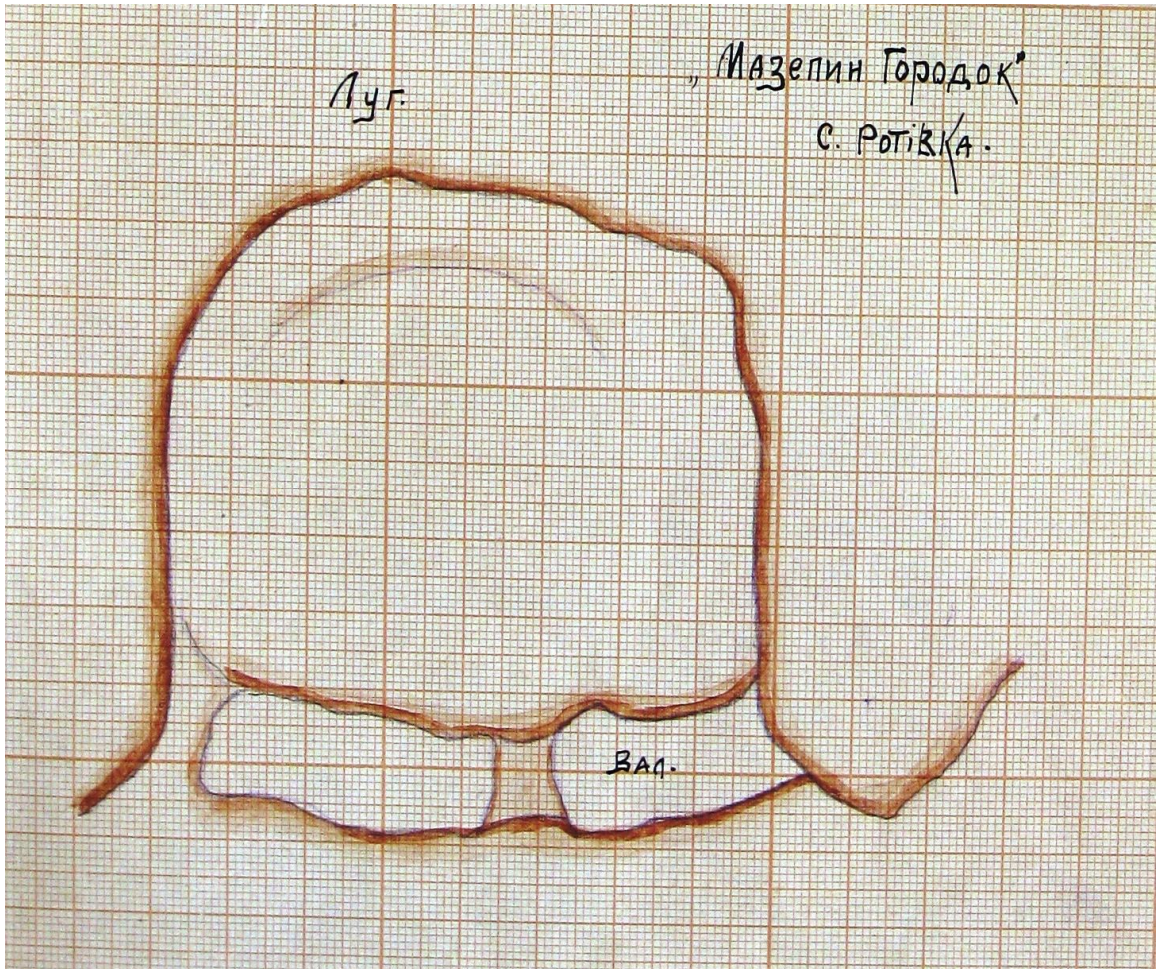

Рис. 1. Городище раннього залізного віку поблизу с. Ротівка, ур. «Мазепин Городок».
План Я. Морачевського 1928 р.

³⁰ Ляскоронський В. Городища, кургани длинны (змиевы) валы, находящиеся в бассейне р. Сулы... С. 433, 436.

³¹ Ляскоронський В. Городища, курганы и длинны (змиевы) валы по течению рр. Псла и Ворсклы... С. 195.

³² Ляскоронський В. Городища, курганы длинны (змиевы) валы, находящиеся в бассейне р. Сулы... С. 430.

Таким чином, у народній пам'яті чудернацьким способом поєдналися різні народи та події. Протестанти-шведи будували мечеті та кочували в українському Лівобережному Лісостепу. Доповнити ці повідомлення може розповідь, яку на початку 20 ст. В. Ляскоронський почув від місцевих селяни про Сагайдачний шлях: «...чи швед за Сагайдаком гнався, чи Сагайдак за шведом, бо вони воювали між собою»³³.

Фіксація подібних розповідей та легенд завершується на початку 1930-х рр. Цьому були як об'єктивні причини так і суб'єктивні. На цей час припадає посилення репресій щодо українських істориків, археологів та етнографів, праці яких заборонялися як класово ворожі. До того все більше інформації щодо городищ вчені отримували з писемних джерел, а народні перекази остаточно перейшли у сферу інтересів етнографів. Сучасні легенди, які пов'язані з городищами напрочуд примітивні та не мають зв'язного та розвиненого сюжету. У переважній більшості мова йде про якийсь скарб (золотого коня, барана альбо скриню), яку закопали цар чи цариця з невідомих причин. Суперничати з ними за популярністю може лише розповідь про німецький танк у болоті.

Насамкінець зробимо попередні висновки щодо подій, які зафіксовані у легендах про городища. За хронологією їх можна поділити на кілька частин. Найдавнішими є події, які мали місце на рубежі першого та другого тисячоліть і пов'язані з прийняттям християнства слов'янськими племенами. У переказах часто згадуються чорти, мавки чаклуни (як негативна сила) разом з ченцями і священиками, які уособлювали позитивну складову. Співіснування язичницьких та християнських вірувань типове для всього періоду існування давньоруських князівств і, навіть, пізніше, аж до часів козаччини. Наступною історичною подією, відображеною у легендах, є монгольська навала кінця 30-х рр. 12 ст. Це знайшло відображення у легендах про «пропавший город» і незліченні орди завойовників.

З ранньомодерною добою можна пов'язати сюжети про розбійників та скарби. У 17-18 ст. на території Лівобережної України діяли численні ватаги розбійників, як українські так і московські, а часто багатонаціональні. З місцями їх перебування пов'язані городища, як неприступні твердині, що, на думку автора легенди, повинно було посилювати розповідь про великі скарби, які вони нагабували. До цього часу відносяться згадки про кочові народи – татар та ногаїв. Вони здійснювали набіги на прикордонні території Речі Посполитої та Московії, що також знайшло відображення у легендах.

Значний вплив на місцеве населення мали події Північної війни і зимової кампанії 1708/1709 рр. В цей час армія шведського короля Карла XII перебувала на кордоні Гетьманської України та Слобожанщини, де велися активні бойові дії. Розповіді про шведів та гетьмана Мазепу з часом також трансформувалися. Шведи перетворилися на знеособлену, аморфну згадку, часто близьку до фантастичної, а от

³³ Ляскоронський В.Г. Городища, курганы и длинные (змиевы) валы по течению рр. Псла и Ворсклы... С. 171.

гетьман І. Мазепа навпаки, зберіг власне ім'я і уособлював досить заможну особу, до початку 20 ст. – найбагатшого українця минулого.

Територіально легенди також мають певні відмінності. На півдні Сіверщини переважають розповіді про шведів, І. Мазепу та кочові народи. У північній – переважна більшість легенд про «пропавший город», чаклунів та нечисту силу і скарби в печерах. Ці особливості можуть пояснюватися етнічною особливістю, а саме збереженістю осілого населення у північних районах Путивльського князівства після монгольського погрому та запустінням його південних волостей.

Уявлення про городище, як про місцезнаходження скарбів живе і досі у місцевій усній традиції. Майже всі городища, що мають великі, баштоподібні вали були значно пошкоджені у 20 ст. скарбошукачами. Шукачі скарбів, навіть серед сучасного населення, впевнені, що такий великий насип могли насипати лише над багатим скарбом, інакше навіщо його було насипати.

Таким чином, легенди які пов'язані з городищами, є певним зрізом народної пам'яті та фіксують події майже тисячолітньої історії Південної Сіверщини.

REFERENCES

- Berezovets', D.T. (1947). Vidchyt pro rozvidky na Putyvl'shchyni u 1947r. [A report on reconnaissance in the Putivl region in 1947]. Naukovyy arkhiv IA NAN Ukrayiny. F.e. 1947/30 [in Ukrainian].
- Vertukhov, A.V. (1905). Kratkiy obzor rukopisnogo etnograficheskogo materiala, dostavlenogo Predvaritelnomu komitetu po ustroystvu XIII Arkheologicheskogo syezda [A brief review of handwritten ethnographic material delivered to the Preliminary Committee for the Organization of the XIII Archaeological Congress]. *Trudy XIII Arkheologicheskogo s'yezda v Khar'kove*, 508–519 [in Russian].
- Hurets', M. (1995). Skarby Barvinkovoyi Hory [Treasures of Periwinkle Mountain]. *Siveryanskyi litopys*, 4, 83–86 [in Ukrainian].
- Kurilov, I.A. (1898). *Romenskaya starina. Istoricheskiye, statisticheskiye i bytovyye zapiski o gorode Romne i yego obyvatel'yakh, ot nachala goroda do nashego vremeni* [Romny antiquity. Historical, statistical and everyday notes about the city of Romnya and its inhabitants, from the beginning of the city to our time.]. Romny: tipografiya B. Tsionsona. [in Russian].
- Lyaskoronskiy, V.G. (1907). Gorodishcha, kurgany i dlinnyye (zmiyevy) valy po techeniyu rr. Psla i Vorskly [Fortifications, mounds and long (serpentine) ramparts along the river Psel and Vorskla]. *Trudy XIII AS v Yekaterinoslave*. T. 1. M.: tipografiya Lissnera i Sobko [in Russian].
- Makarenko, N. (1917). Gorodishcha i kurgany Poltavskoy gubernii (sbornik topograficheskikh svedeniy) [Fortifications and mounds of the Poltava province (collection of topographic information)]. Izdaniye Poltavskoy uchenoy arkhivnoy komisii. Poltava: tipografiya Tovarishchestva pechatnogo dela [in Russian].
- Mech, I. (1863). *Chortov kurgan. Ryl'skaya legenda. Trudy Kurskogo gubernskogo statisticheskogo komiteta* [Devil's mound. Rylsk legend. Proceedings of the Kursk Provincial Statistical Committee]. Kursk: tipografiya gubernskogo pravleniya. Vypusk pervyy [in Russian].
- Morachevskyy, Ya. (1928). *Shchodennyk arkhеологичной рекогносцировки в південній частині Хлуківщини у 1928 р.* [Diary of archaeological reconnaissance in the southern part of Hlukhiv region in 1928]. Naukovyy arkhiv IA NAN Ukrayiny. F.VUAK. № 202/40. [in

- Ukrainian].
- Osadchyy, Ye.M. (2020). Kartohrafuvannya horodyshch rannoho zaliznoho viku Putyvlskoho Poseymya [Mapping of the early Iron Age hillforts of the Putivlskyi Poseim region]. *Starozhytnosti Livoberezhnoho Podniprovya*: Zbirnyk naukovykh prats. Do 130-richchya z dnya narodzhennya O.K.Takhtaya (1890–1963). Poltava-Kharkiv: Maydan, 239–244 [in Ukrainian].
- Rusina, O.V. (1993). Hramoty Novhorod-Siverskomu Spaso-Preobrazhenskomu monastyryu (u kopyakh sevskoho pokhodzhennya) [Certificates to the Novgorod-Siversky Spaso-Preobrazhensky monastery (in copies of Sev origin)]. *Ukrayinskyy arkheohrafichnyy shchorichnyk*, 2, 5, 138–152 [in Ukrainian].
- Samokvasov, D. Ya. (1878). Istoricheskiye znacheniyе gorodishch [Historical significance of fortifications]. *Trudy III AS v Rossii, byvshego v Kiyevе v avguste 1874 g.* Kiev [in Russian].
- Stupnytskyy, V. (1928). Pro horodyshche y horodok poblyzu Slobody Kamyane (Pryhorodok) Sums'koyi okruhy (arkheolohichno-istorychnyy narys). Stattiya v 2-kh prym. 17.III.1928. Kharkiv. Mashynopys y avtohrاف [About the settlement and small town near Sloboda Kam'yane (Pryhorodok) of Sumy District (archaeological and historical essay). The article in the 2nd note. 17.III.1928. Kharkiv. Typescript and autograph]. Naukovyy arkhiv IANAN Ukrayiny. Fond VUAK. № 202/29. [in Ukrainian].
- Tupyk, S.V. (2014). Hlukhivsky Petropavlivsky monastyr ta navkolyshni sela. Istoryko-krayeznavchi narysy [Hlukhivsky Peter and Paul Monastery and surrounding villages. Historical and local history essays]. Sumy: Universytetska knyha [in Ukrainian].
- Fedorovskyy, O. (1927). Instruksiyi ta prohramy dlya rozvidok i reyestratsiyi pam'yatok arkheolohichnykh [Instructions and programs for exploration and registration of archaeological monuments]. Kharkiv: Komitet okhorony pam'yatok kultury pry Ukrnautsi [in Ukrainian].
- Filaret (1857). *Istoriko-statisticheskoye opisaniye Khar'kovskoy yeparkhii* [Historical and statistical description of the Kharkov diocese]. M.: tipografiya V. Gotye. Otd. III. [in Russian].
- Filaret (1873). *Istoriko-statisticheskoye opisaniye Chernigovskoy yeparkhii. Starodubskiy, Mglinskiy, Novozybkovskiy, Glukhovskiy i Nezhinskiy uyezdy* [Historical and statistical description of the Chernigov diocese. Starodubsky, Mglinsky, Novozybkovsky, Glukhovsky and Nezhinsky districts]. Chernigov: gubernskaya tipografiya, T. VII. [in Russian].
- Shafonskiy, A.F. (1851). *Chernigovskogo namestnichestva topograficheskoye opisaniye s kratkim geograficheskim i istoricheskim opisaniyem Malyya Rossii, iz chastey koyey onoye namestnichestvo sostavleno, sochinonnoye Deystvitelnym Statskim Sovetnikom i Kavalerom Afanasiyem Shafonskim, s chetyrmya geograficheskimi kartami* [The Chernigov governorship is a topographical description with a brief geographical and historical description of Little Russia, from the parts of which this governorship is composed, written by the Acting State Councilor and Cavalier Afanasy Shafonsky, with four geographical maps.]. Izdaniye Sudiyenko M.I. K.: tip. Imperatorskogo universiteta Sv. Vladimira [in Russian].
- Yanenko, A. (2018). Ukrayinskyy komitet dialektychnoho doslidzhennya rechovykh dzherel istoriyi: nevtilyeny proekt metodolohichnoyi perebudovy vseukrayinskoho arkheolohichnoho komitetu VUAN [The Ukrainian Committee for the Dialectical Study of Material Sources of History: an intangible project of the methodological restructuring of the All-Ukrainian Archaeological Committee of the Ukrainian Academy of Sciences]. *Materialy i doslidzhennya z arkheolohiyi Prykarpattya i Volyni*, 22, 460–477 [in Ukrainian].

DOI: 10.31110/consensus/2024-02/151-162
УДК (UDC) 94 (477) (092) «1891/1941(?)»

HLODOSY MEMBER OF THE UPR FEODOSII MOLODOVANENKO: INTERWAR MARKERS OF VOLYN LIFE

Ruslana Davydiuk*

Yaroslav Marchenko**

Abstract

The goal of the research is to restore the historical memory of an unknown to the general public participant in the insurgency, a scribe of the Grassroots Zaporozhians kuren of the 1st Zaporizhzhia Division of the UPR Army, awarded the Simon Petliura Cross, a native of the Hlodosy town, Yelisavethrad district, Kherson province, Feodosii Moldovanenko. The authors analysed the main periods of his military and public life, in particular as a political emigrant in Volyn Polissya, which was part of the Second Polish Republic.

The research **methodology** is based on the principles of historicism, systematicity, and verification. The problem-search, structural-systemic, chronological, comparative and biographical methods, as well as the method of local history, were important. **The scientific novelty** of the article lies in the introduction into scientific circulation of the first discovered, processed and verified declassified documents from the archives of the Soviet special services, in particular, the archival criminal file (ACF) on Feodosii Moldovanenko. The combination of the ACF with other archival documents and materials from the periodicals of the time allowed us to reconstruct his military and public activities during the Ukrainian Revolution and the interwar period.

Conclusions. The article traces the position of Feodosii Moldovanenko during the Ukrainian Revolution as a participant in the insurgency, a scribe of the 14th Regiment of the Grassroots Cossacks of the 5th Peasant Division, later the kuren of the Grassroots Cossacks of the 1st Zaporizhzhia Division of the UPR Army, and highlights the period of his internment in the Pikulichi and Vadovice camps. The circumstances of emigration to Poland, settlement in Volyn Polissya, and public activity in the interwar period are revealed. The article summarises information about the environment of the UPR members who were natives of Hlodosy and lived as political emigrants in Sarny and Kostopil districts. The authors reconstructed the work of F. Moldovanenko as an activist of the «Prosvita in Polissya», a member of the Sarny branch of the Ukrainian Central Committee in Poland. The authors outline his reaction to the Holodomor tragedy in Soviet Ukraine, as well as his cooperation with the UPR intelligence, which formed control and reconnaissance points in the Volyn-Polish borderland. The circumstances of Feodosii Moldovanenko's arrest by the NKVD, his conviction and death in a camp are clarified. A separate storyline of the research article is the family (parents, sisters) and marital (wife, adopted son) life of F. Moldovanenko.

Keywords: Feodosii Moldovanenko, Hlodosy, UPR Army, Second Polish Republic, Polissia Voivodeship, Volyn Voivodeship, Prosvita, Ukrainian Central Committee, Holodomor, intelligence, NKVD

* Doctor of Historical Sciences, Professor of the Department of History of Ukraine Rivne State Humanitarian University, Rivne, Ukraine. E-mail: davrus63@gmail.com. ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0485-5121>

** PhD in History, Associate Professor, First Deputy Chief of the Hetman Petro Sahaidachny National Army Academy, Lviv, Ukraine. E-mail: ymarchenko8@gmail.com. ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9569-6324>

**ГЛОДОСЬКИЙ УЕНЕРІВЕЦЬ ФЕОДОСІЙ МОЛДОВАНЕНКО:
МІЖВОЄННІ МАРКЕРИ ВОЛИНСЬКОГО ЖИТТЯ**

Руслана Давидок*
Ярослав Марченко**

Анотація

Мета наукової статті полягає у поверненні історичної пам'яті про невідомого загалові учасника повстанського руху, писаря куреня Низових Запорожців 1-ої Запорізької дивізії Армії УНР, нагородженого Хрестом Симона Петлюри, уродженця містечка Глодоси Єлисаветградського повіту Херсонської губернії Феодосія Молдованенка. Автори проаналізували основні періоди його військового та громадського життя, зокрема як політичного емігранта на Волинському Поліссі, що перебувало у складі Другої Речі Посполитої.

Методологія дослідження оперта на принципи історизму, системності, верифікації. Важливими були проблемно-пошуковий, структурно-системний, хронологічний, порівняльний та біографічний методи, а також метод локальної історії. **Наукова новизна** статті полягає у залученні до наукового обігу вперше віднайдених, опрацьованих та верифікованих розсекречених документів з архівів радянських спецслужб, зокрема архівно-кримінальної справи (АКС) на Феодосія Молдованенка. Поєднання АКС з іншими архівними документами, матеріалами тодішньої періодики дозволило реконструювати його військову та громадську діяльність у період Української революції та міжвоєнний час.

Висновки. У статті простежено позицію Феодосія Молдованенка у період Української революції, як учасника повстанського руху, писаря 14-го полку Низових Запорожців 5-ї Селянської дивізії, згодом куреня Низових Запорожців 1-ої Запорізької дивізії Армії УНР, висвітлено період його інтернування у таборах Пікулічі та Вадовиці. З'ясовано обставини еміграції до Польщі, оселення на Волинському Поліссі та громадську діяльність в умовах міжвоєнного часу. Узагальнено інформацію про уенерівське середовище уродженців Глодосів, котрі як політичні емігранти жили у Сарненському і Костопільському повітах. Реконструйовано працю Ф. Молдованенка як активіста «Просвіти на Поліссі», діяча сарненської філії Українського Центрального Комітету в Польщі. Окреслено його реакцію на трагедію Голодомору в радянській Україні, а також співпрацю з розвідкою УНР, яка формувала контрольно-розвідувальні пункти у волинсько-поліському прикордонні. З'ясовано обставини арешту органами НКВД Феодосія Молдованенка, його засудження та смерті у таборі. Окремою сюжетною лінією наукової статті є родинне (батьки, сестри) і сімейне (дружина, прийомний син) життя Ф. Молдованенка.

Ключові слова: Феодосій Молдованенко, Глодоси, Армія УНР, Друга Річ Посполита, Поліське воєводство, Волинське воєводство, Просвіта, Український центральний комітет, Голодомор, розвідка, НКВД

Цитування: Давидок, Р. & Марченко, Я. (2024). Глодоський уенерівець Феодосій Молдованенко: міжвоєнні маркери волинського життя. Консенсус, (2), 151-162.

URL: <https://konsensus.net.ua/index.php/konsensus/article/view/110>

* доктор історичних наук, професор кафедри історії України Рівненського державного гуманітарного університету, Рівне, Україна. E-mail: davrus63@gmail.com. ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0485-5121>

** кандидат історичних наук, доцент, перший заступник начальника Національної академії сухопутних військ ім. гетьмана Петра Сагайдачного, Львів, Україна. E-mail: ymarchenko8@gmail.com. ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9569-6324>

Постановка проблеми. Складний час російсько-української війни загострив актуальність ідеї формування національного мартирологу борців за незалежність України. Відтак викликають інтерес постаті діячів Української національної революції 1917–1921 рр., які в силу ідеологічних обставин радянського минулого опинились поза сферою наукових зацікавлень істориків. Хоча в сучасній українській історіографії зростає роль і значення просопографічних праць, присвячених відомим/невідомим військовим і громадським діячам періоду Української революції 1917–1921 рр., але тисячі рядових борців за українську незалежність продовжують перебувати в забутті.

У науковій статті поставлено за **мету** реконструювати основні періоди військового та громадського життя невідомого загалу повстанця, вояка Армії УНР Феодосія Молдованенка, зокрема його діяльність як політичного емігранта на Волинському Поліссі, що перебувало у складі Другої Речі Посполитої.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Цілісні наукові розвідки про його життя і діяльність Феодосія Молдованенка у сучасній історіографії відсутні. Під час підготовки статті інформативними були згадки про Ф. Молдованенка у працях сучасних українських вчених Я. Тинченка¹, Р. Давидюк², а також роботи А. Руккаса³, В. Сідака та Т. Вронської⁴ про розвідувальну діяльність військового міністерства Державного Центру УНР (ДЦ УНР) в екзилі, польського дослідника українського походження О. Вішки⁵, який аналізував українську політичну еміграцію в Польщі, білоруського історика В. Місіюка⁶ (що нині зазнає переслідувань за свою позицію) про український просвітянський рух у Поліському воєводстві. Важливою для нашої розвідки стали книги із серії «Реабілітовані історією. Рівненська область», де вміщені анотовані довідки про осіб, які зазнали політичних репресій і були реабілітовані.

Джерельною базою наукової статті стали архівні документи та міжвоєнна періодика. Насамперед, це документи Державного архіву Рівненської області (Держархів Рівненської обл.), у якому зберігається архівно-кримінальна справа (АКС) на Ф. Молдованенка; а також матеріали Державного архіву Волинської області (Держархів Волинської обл.); Галузевого державного архіву Служби безпеки України (ГДА СБУ), м. Київ; ГДА СБУ, м. Вінниця; ГДА СБУ, м. Рівне; Галузевого державного архіву Служби зовнішньої розвідки України (ГДА СЗРУ); Центрального державного

¹ Тинченко Я. Офіцерський корпус Армії Української Народної Республіки (1917–1921). Кн. 2. Київ: Темпора, 2011. 424 с.

² Давидюк Р. В інтер'єрі міжвоєнної Волині: Біограми політичних емігрантів – учасників Української революції / за ред. Андрія Жив'юка. Рівне–Львів: Простір–М, 2023. С. 162–163.

³ Руккас А. Він стояв на чолі військової розвідки УНР у міжвоєнний період: життя та діяльність сотника Василя Недайкаші. *Військово-історичний меридіан*. Електронний науковий журнал. 2013. № 2. С. 86–96. https://vim.gov.ua/pages/journal_files/09.07.2013/pdf/86-96.pdf

⁴ Сідак В., Вронська Т. Спецслужба держави без території: люди, події, факти (військова розвідка та контррозвідка ДЦ УНР в екзилі 1926–1936 рр.). Київ: Темпора, 2003. 240 с.

⁵ Wiszka E. Emigracja ukraińska w Polsce 1920–1939. Toruń: Wydawnictwo MADO, 2004. 752 s.

⁶ Місіюк В. Просвіта на Поліссі (1923–1938 рр.). *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»*. Серія «Історичні науки». 2013. Вип. 21. С. 137–141.

архіву вищих органів влади і управління України (ЦДАВО України); Державного архіву Брестської області (Государственный архив Брестской области – ГАБО).

Після поразки Української революції на території Західної Волині і Полісся, що опинились у складі Другої Речі Посполитої, з'явилися військові, цивільні діячі УНР, які складали міжвоєнну українську політичну еміграцію. Серед них чимало було уродженців містечка Глодоси, яке з кінця 19 ст. стало центром волості Єлисаветградського повіту Херсонської губернії (нині Новоукраїнський район Кіровоградської області). Певним пояснення цього може слугувати констатація більшовицьких спецслужб, що село Глодоси «куркульське село, що дало десятки отаманів і старшин петлюрівської армії»⁷. Серед уродженців Глодосів, котрі у міжвоєнний період осіли у Сарненському повіті був Феодосій Молдованенко. Зауважимо, що Сарненський повіт, утворений з північної частини колишнього Луцького і Рівненського повітів Російської імперії, у 1921 р. відійшов до Поліського воєводства з центром у Бересті (Брест)⁸, а наприкінці 1930 р., згідно чергових адміністративних змін у Польщі, перейшов зі складу Поліського до Волинського воєводства з центром у Луцьку.

Феодосій (Геодосій) Молдованенко (Молдаваненко) народився 11 січня 1891 р. у середняцькій селянській родині Артамона Петровича і Уліти Григорівни. Після закінчення 5-ти класів початкової школи та двокласного училища, вчителював у рідному селі. Крім нього, у родині виховувалось ще троє доньок: Дарія, 1900 р. н., яка у міжвоєнний час жила в Одесі і працювала вихователькою дитячого садка; Феодосія (у заміжжі Чухрій), приблизно 1885 р. н., працювала у прибиральницею у школі с. Глодоси; та Глікерія (у заміжжі Березняк), 1895 р. н., колгоспниця. Після поразки Української революції, вся родина, окрім сина, жила у радянській Україні. Батько Артамон Петрович і мати Уліта Григорівна померли у приблизно у 1933-1934 рр. Висловимо припущення, що причиною став Голодомор в УСРР⁹.

У 1912 р. Феодосій Артамонович був покликаний до царської армії, служив писарем. У 1917 р. із розпадом монархічної Росії його служба у царській армії завершилась.

У період Української революції Ф. Молдованенко долучився до повстанського селянського руху, увійшовши до загону «Вільного козацтва», який організував його односелець Василь Недайкаша. Загін діяв на території Одещини, Кіровоградщини, Миколаївщини, згодом повстанці змушені були відступити до Кам'янка-Подільського. Феодосій вирішив повернутися додому, у Глодоси, але, оскільки у селі на той час перебували частини ЧА, то йому довелось переховуватись у родичів на хуторах. Після того, як війська Нестора Махна витіснили більшовиків із села, він повернувся додому, однак був арештований махновцями. Завдяки заступництву дружини Махна, яка вчилася разом із сестрою Феодосія у вчительській семінарії, чоловіка звільнили. Проте,

⁷ Галузевий державний архів Служби зовнішньої розвідки України (ГДА СЗРУ). Ф. 7246. Т. 2. Арк. 74.

⁸ Державний архів Волинської області (Держархів Волинської обл.). Ф. 46. Оп. 1. Спр. 639. Арк. 5.

⁹ Державний архів Рівненської області (Держархів Рівненської обл.). Ф. Р-2771. Оп. 2. Спр. 791. Арк. 5-6.

він відмовився вступати до армії Н. Махна і разом з групою односельчан виїхав у бік Вінниці, де 1919 р. вступив до Армії УНР. Разом з багатьма іншими потрапив до 14-го полку Низових Запорозжців 5-ї Селянської дивізії під керівництвом уродженця Глодосів Василя Недайкаші. На запитання чому він вступив в Армію УНР, Ф. Молдованенко згодом відповідав: «Я стояв на тому, що має існувати Україна як незалежна держава. Це у мене виникло тому, що я читав літературу колишніх керівників уряду УНР, зокрема Винниченка та інших. Це причини мого вступу у петлюрівську армію»¹⁰. У 14-му полку Низових Запорозжців Ф. Молдованенко служив писарем, військовим урядовцем. Згодом згаданий полк реорганізували у 5-й запасний полк, куди знову ж потрапило багато вихідців із Глодосів, а у 1920 р. – у курінь Низових Запорозжців 1-ої Запорізької дивізії Армії УНР, який складала три піших сотні, кулеметна сотня, кінна півсотня та господарська команда¹¹.

В умовах неможливості подальшої боротьби військові УНР емігрували до Польщі, як союзника згідно Варшавської угоди 1920 р., та були інтерновані у таборах. Ф. Молдованенко спочатку опинився у таборі інтернованих Пікулічі, що поблизу Перемишля, згодом переведений у табір Вадовиці. Фізичне і моральне становище інтернованих Армії УНР було надзвичайно важким: «Наші вояки терплять надзвичайну нужду, серед них сотки хорих – інвалідів і сотки хорих на сухоти... Багато є таких людей, які в день не можуть вийти на подвір'я, бо вони майже зовсім голі і босі»¹². Не дивно, що поширеним явищем стали втечі з таборів, ще до їх офіційного розформування у 1924 р. Феодосій також втік із табору і зміг добратися до Борислава, де влаштувався у слюсарну майстерню. Однак вільно перебувати на західноукраїнських землях колишні інтерновані не могли, позаяк згідно розпорядження Міністерства внутрішніх справ Другої Речі Посполитої від 8 червня 1921 р. для цього їм потрібен був спеціальний дозвіл відповідного староства. Навіть для тимчасового в'їзду до східних воєводств чи у прикордонну смугу вимагали спеціальну перепустку. Ф. Молдованенко після затримання польською поліцією змушений був виїжджати далі, на короткий час перебрався у с. Злинець поблизу м. Дубно. У пошуках роботи їздив різними селами і врешті 1922 р. опинився у Сарнах, де йому поталанило влаштуватись слюсарем на залізницю¹³. Постійно тримав контакт з побратимами, що залишились у таборах для інтернованих, листувався із двоюрідним братом, котрий все ще перебував у Вадовицях, повідомляв, як влаштувався на Волинському Поліссі.

Намагання консолідації, підтримка земляків характеризувала життя уенерівських емігрантів, особливо якщо вони були вихідцями з одного регіону. На

¹⁰ Ibid. Арк. 16.

¹¹ Руккас А. Він стояв на чолі військової розвідки УНР у міжвоєнний період: життя та діяльність сотника Василя Недайкаші. *Військово-історичний меридіан...* С. 86–96.

¹² Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (ЦДАВО України). Ф. 3508. Оп. 1. Спр. 2-а. Арк. 1-13в.

¹³ Держархів Рівненської обл. Ф. Р-2771. Оп. 2. Спр. 791. Арк. 20–203в.

початку 1920-х рр. багато вояків куреня Низових Запорожців, емігрувавши до Польщі, опинились на українських землях Волині та Полісся, зокрема перебравшись до Сарн, згодом розпорошившись територією повіту. Командир куреня Низових Запорожців Василь Недайкаша працював приватним вчителем у родині священника с. Кричильськ, готуючи його сина до вступу у технічне училище. Петро Лисенко, у минулому хорунжий Армії УНР, осів у с. Великі Цепцевичі Сарненського повіту, близько року служив у німецьких колоністів, а у 1930-х рр. проживав у Ковельському повіті¹⁴. Максим Сидоренко, керівник господарської частини куреня, влаштувався вчителем у Сарнах, потім працював у Сарненському повіті. Данило Лимаренко, сотник куреня став таксатором лісу, згодом виїхав на Пінщину. Василь Раєвський, сотник Армії УНР, також мешкав у Сарнах, згодом переїхав у с. Цепцевичі. У Сарненському повіті певний час працювали вояки Янафарів Назар, Качалай Гнат, Дем'ян Дигас та ін.¹⁵

Оселючись на Сарненщині, колишні односельчани часто збирались, на початках обговорювали можливість рееміграції до УСРР, однак на цей крок мало хто наважився¹⁶. Водночас, у всіх за радянському боці були батьки, брати, сестри, часто дружини та діти, доля яких не була їм байдужою. Феодосій, перебуваючи у Польщі, підтримував переписку з сестрою Дарією, через неї цікавився життям усієї родини. Згодом, в одній із розмов Василь Недайкаша сказав Феодосію Молдованенку, що «його сестра є агенткою більшовиків і доносить їм на петлюрівців»¹⁷. У документах більшовицьких спецслужб знаходимо інформацію про Дарію, яка допомагала В. Недайкаші, піклувалася про нього, коли той був в Україні та захворів¹⁸, ймовірно саме тоді вона й була завербована Одеським відділенням ГПУ під промовистим псевдо «Годось»¹⁹. Загалом більшовики широко залучали родичів колишніх діячів УНР, що жили в радянській Україні, до числа агентів або інформаторів, використовуючи тиск, шантаж або ж якісь обіцянки. Переписка з сестрою Дарією припинилась з початком Другої світової війни.

Ф. Молдованенко розумів переживання батьків за його долю, тому за зручної нагоди намагався повідомити про себе. Він попросив знайомого Клименка, котрий вирішив повернутись у радянську Україну, зайти до хати його батьків у с. Глодоси та повідомити, що він живий і перебуває у Польщі. Для підтвердження слів сфотографувався із Клименком і просив передати батькам цю фотографію²⁰. Як свідчив згодом на допиті Клименко, це прохання він виконав.

¹⁴ ГДА СБУ, м. Вінниця. Ф. П. Спр. 29041. Арк. 60зв.; Держархів Рівненської обл. Ф. Р-2771. Оп. 2. Спр. 791. Арк. 39, 41.

¹⁵ Держархів Рівненської обл. Ф. Р-2771. Оп. 2. Спр. 791. Арк. 15; Давидюк Р. В інтер'єрі міжвоєнної Волині: Біограми політичних емігрантів – учасників Української революції... С. 78, 104–105; 280.

¹⁶ Держархів Рівненської обл. Ф. Р-2771. Оп. 2. Спр. 791. Арк. 21–23.

¹⁷ Ibid. Арк. 37.

¹⁸ ГДА СЗРУ. Ф. 7246. Т. 2. Арк. 35–36.

¹⁹ Ibid. Арк. 85.

²⁰ Держархів Рівненської обл. Ф. Р-2771. Оп. 2. Спр. 791. Арк. 46.

Як і більшість колишніх учасників Української революції, Ф. Молдованенко, брав участь у розвідувальній діяльності, виконуючи завдання військового міністерства ДЦ УНР в екзилі. Окремі з колишніх військовиків неодноразово переходили кордон, вели інформаційну, пропагандистську та диверсійну роботу на радянському боці. Згаданий вище глососівець В. Недайкаша, вірогідно 1928 р., призначений начальником розвідувального сектора «Наступ» II секції Генштабу Міністерства військових справ екзильного уряду²¹. Під час одного з переходів кордону був заарештований радянськими прикордонниками та відпущений²², відтак, ймовірно завербований. В одній із останніх поїздки до Сарн 1933 р. В. Недайкаша зустрічався з Ф. Молдованенком і казав, що планує переїхати до Франції, де жили його брати²³. З 1935 р., ніби за завданням розвідки, він виїхав до Франції, жив на фермі в місцевості Ла-Постоль²⁴. У Франції більшовицькі спецслужби намагались завербувати (чи відновити попередню вербовку) В. Недайкаші (псевдо «Жук»), однак, зрештою, розірвали з ним відносини, як з «провокатором»²⁵.

Феодосій Молдованенко разом з іншими емігрантами Матвієм Мозговим, Олексієм Кмет-Кметиком, продовжував співпрацювати з розвідкою УНР, підтримуючи контакти з Андрієм Дідковським, відомим під псевдо Дорошенко. Останній певний час жив у нього на квартирі у Сарнах, а потому перебрався до Костополя²⁶. Розвідувальна робота була досить ризикованою. Зокрема, О. Кмет-Кметик для налагодження потрібних контактів мандрував селами як перукар, імовірно, виконуючи таким чином розвідувальні завдання. 1934 р. пішов на радянську сторону (ніби за завданням Дідковського) та не повернувся²⁷. Власне, сам Ф. Молдованенко не переходив кордон, але усіляко сприяв розвідникам УНР, надавав їм для перепочинку своє помешкання.

Феодосій Молдованенко налагодив добрі, приязні взаємини із сотником Василем Раєвським. Чоловіки мали багато спільного: служили в Армії УНР, пережили інтернування у таборі Вадовиці. У Сарнах В. Раєвський працював вчителем, згодом перебравсь у с. Малі Цепцевичі та зайнявся торгівлею. Обое колишніх вояків були серед засновників сарненської філії Українського центрального комітету (УЦК), центр якого перебував у Варшаві. Сотник В. Раєвський представляв цю філію на нараді представників української політичної еміграції у Варшаві (вересень 1927 р.)²⁸. Головним завданням УЦК у Варшаві і його філій була юридична, матеріальна, санітарна допомога, духовна опіка над емігрантами на території Польщі. Для цього

²¹ Сідак В.С., Вронська Т.В. Спецслужба держави без території: люди, події, факти... С. 142; Руккас А. Він стояв на чолі військової розвідки УНР у міжвоєнний період... С. 86-96.

²² ГДА СЗРУ. Ф. 7246. Т. 2. Арк. 102.

²³ Держархів Рівненської обл. Ф. Р-2771. Оп. 2. Спр. 791. Арк. 36.

²⁴ ГДА СЗРУ. Ф. 1. Спр. 12617. Т. 6. Арк. 176.

²⁵ Ibid. Ф. 7246. Т. 2. Арк. 115-118.

²⁶ Держархів Рівненської обл. Ф. Р-2771. Оп. 2. Спр. 791. Арк. 38, 46зв.

²⁷ Ibid. Арк. 38-38зв.

²⁸ Wiszka E. Emigracja ukraińska w Polsce 1920-1939. Toruń: Wydawnictwo MADO, 2004. S. 597.

планувалося відкривати інтернати, кооперативи, видавництва, бібліотеки, читальні, школи, шпиталі, юридичні бюро, різного роду товариства²⁹. Із листопада 1931 р. уповноваженим УЦК на Сарненський повіт, що на той час перебував у складі Волинського воєводства, став Володимир Савченко-Більський, колишній начальник Головної військово-морської управи УНР, який жив у с. Ромейки згаданого повіту, працював приватним учителем³⁰. Згодом філію УЦК у Сарнах очолив сотник В. Раєвський.

Будучи активним діячем сарненського відділу УЦК, Ф. Молдованенко займався просвітницькою, громадською роботою. Спільно з іншими емігрантами, що жили у повіті, опікувався збереженням пам'яті про українські визвольні змагання. У братській могилі на місцевому цвинтарі було поховано більше 245-ти українських юнаків, полеглих у боях із більшовиками 1919 р. за станцію Сарни. Якийсь час могила залишалася занедбаною, але у 1924 р. до дерев'яного хреста прикріпили відповідний напис, а поховання впорядкували за козацьким звичаєм, насипавши високий курган³¹.

Найпоширенішою формою культурно-освітнього життя в умовах Польщі був просвітянський рух. У 1920-х рр. у Поліському воєводстві діяло товариство «Просвіта на Поліссі», що організувало бібліотеки-читальні, хори, драматичні гуртки. Філії цього товариства очолили: у Сарнах Феодосій Молдованенко, у Малориті – Василь Рудицький, у Кобрині – Леонтій Квартирук. На Берестейщині активними просвіт'янами були Павло Артемюк, Микола Крижанівський, Олександр Базилевич, Віктор Соловій та ін.³². У 1929 р. товариство «Просвіта на Поліссі» налічувало 127 читалень і 1 754 учасники. Впливи ліворадикальних партій, політична боротьба всередині товариства, контакти з «Просвітою» у Галичині призводили до арештів, заборон організувати заходи, відкривати нові філії, врешті до заборони організації³³. Аналогічні процеси відбувалися у сусідньому Волинському воєводстві: з кінця 1920-х рр. і до середини 1930-х рр., у рамках «волинського експерименту» Генрика Юзевського, були заборонені всі повітові «Просвіти» з філіями та замінені проурядовими «Просвіт'янськими хатами». Зауважимо, що на початку 1930-х рр., після переходу Сарненського повіту з Поліського до Волинського воєводства, Ф. Молдованенко продовжував працювати у «Просвіті». Агенти ГПУ звітували, що «Сарненська «Просвіта» має петлюрівське спрямування»³⁴.

Не міг бути байдужим уродженець Глодосів до страшної трагедії у радянській

²⁹ Statut Stowarzyszenia p. n. «Український Комітет Центральний в Rzeczpospolitej Polskiej». Warszawa, 1930. S. 3.

³⁰ Государственный архив Брестской области (далі – ГАБО). Ф. 1. Оп. 9. Д. 33. Л. 20.

³¹ Давидюк Р. Українська революція 1917–1921 рр. у дискурсі національної пам'яті міжвоєнної Волині. *Науковий вісник Чернівецького університету імені Юрія Фредьковича: Історія*. 2018. № 2. С. 78.

³² Гнойовий І. До історії Товариства «Просвіта» в Берестю на Поліссі. *Літопис Волині*. Вінніпег. 1962. Рік VI. № 6. С. 100–102.

³³ Місіюк В. Просвіта на Поліссі (1923–1938 рр.). *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»*... С. 139, 141.

³⁴ ГДА СЗРУ. Ф. 1. Спр. 12617. Т. 8. Арк. 66.

Україні – Голодомору. До того ж, у районах, охоплених голодом проживали його рідні: батьки і сестри. На західноукраїнських землях виникали різного рівня (повітові, гмінні) комітети допомоги голодуючим в радянській Україні. Громадський комітет допомоги голодуючим в Україні (1933–1934) у Сарненському повіті утворився під час обговорення у місцевій читальні Сарненської повітової «Просвіти» реферату «про жахливий стан масового голоду в Україні»³⁵. Серед засновників комітету був Ф. Молдованенко разом із дружиною Ганною, а також А. Гурандо (очолив комітет), І. Доброніченко, Л. Хижняк, П. Шаламай, І. Добровольський та ін. Активісти комітету проводили збіркові, допомогові, протестанційні акції³⁶. У відозві до населення Сарненського повіту діячі комітету закликали: «Громадяни! Настала лиха година на Великій Україні. Наші брати гинуть від голодної смерті... Серце не витримує від жалю! Рятуйте наших братів! Рятуйте хто чим може! В ім'я любови до ближнього зложимо допомогу: хто хлібом, хто одежиною, хто грішми»³⁷. Зусиллями Сарненського повітового комітету допомоги голодуючим в Україні 9 грудня 1933 р. було зібрано 95 зл. і 56 кг. продуктів³⁸.

У неділю, 29 жовтня 1933 р., в церквах повіту відправляли Богослужіння, виголошувались проповіді про страхіття голоду в Україні. У пам'ять про заморених голодом українців повсюдно проводились панахиди. Рятункові комітети не могли досягти успіху, адже радянський уряд не визнавав факту голоду в Україні й не приймав будь-якої допомоги.

У 1933 р. Феодосій Молдованенко одружився з мешканкою м. Сарни, українкою Ганною (Анною) Ярославівною, і невдовзі родина виїхала у с. Берестовець сусіднього Костопільського повіту³⁹, що за 60 км від Сарн. Працювали у власному господарстві, маючи 3 гектари землі, коня і 2 корови⁴⁰. Жили новою великою родиною: з тещею Євдокією Степанівною Мельник та сином Ганни від першого шлюбу Володимиром Казнодієм, 1918 р. н. Феодосій став для прийомного сина старшим другом, мудрим наставником. Напередодні війни Володимир працював у місцевому у кар'єрі з видобутку каменю, одружився і разом з дружиною Марією жив у родинному будинку в Берестовці⁴¹.

Як вдумливий і розважливий господар Ф. Молдованенко здобув неабиякий авторитет серед селян Берестовця. Не дивно, що у вересні 1939 р. місцеві жителі обрали його секретарем сільської ради, сподіваючись, що він зможе представляти їхні інтереси перед новою владою. Однак для більшовиків, які анексували Західну

³⁵ Допомога голодуючому населенню на Україні. *Українська нива*. (Луцьк). 1933. 22 листопада. Ч. 40. С. 1, 3.

³⁶ Жив'юк А., Давидок Р. «Почутися одним нерозривним зі своїми братами і сестрами Великої України»: Відлуння Голодомору 1932–1933 років на Рівненщині. Рівне: ВАТ «Рівненська друкарня», 2008. С. 21–23.

³⁷ Бережнюк М. Сарни. *Українська нива* (Луцьк). 1933. 24 грудня. Ч. 44. С. 3.

³⁸ W Sarnach. *Wołyń* (Łuck). 1934. 28 stycznia. № 5. S. 9.

³⁹ Давидок Р. В інтер'єрі міжвоєнної Волині: Біограми політичних емігрантів – учасників Української революції... С. 162–163.

⁴⁰ Держархів Рівненської обл. Ф. Р-2771. Оп. 2. Спр. 791. Арк. 14, 17, 203в.

⁴¹ Ibid. Арк. 13, 25.

Україну і Західну Білорусію на першому етапі Другої світової війни, відчуття господаря, а тим більше служба в Армії УНР, були синонімами «ворогів народу», речами несумісними з радянською дійсністю. Дива не сталося. 27 лютого 1940 р. Феодосій Молдованенко арештований Костопільським РВ НКВД. Його утримували у Рівненській тюрмі, згодом в'язень разом зі справою, яка викликала особливий інтерес, були переведені до Києва. Рішенням позасудового органу Особого Совещания (ОСО) при НКВД СРСР 23 грудня 1940 р. Ф. Молдованенка ув'язнили на 8 років таборів. Після вироку відправили в Івдельлаг⁴², де він помер в ув'язненні. Точної дати встановити нам не вдалося. 29 жовтня 1989 р. прокуратура Рівненської області реабілітувала Феодосія Молдованенка⁴³. Лише через півстоліття кавалер Хреста Симона Петлюри за участь у збройній боротьбі за державність України 1917–1921 рр.⁴⁴ (№ 1268) був реабілітований.

Рис. 1. Феодосій Молдованенко після арешту. 1940 р.

⁴² Ibid. Арк. 67.

⁴³ Ibid. Арк. 68.

⁴⁴ Тинченко Я. Офіцерський корпус Армії Української Народної Республіки (1917–1921). Кн. 2... С. 306.

Непросто склалося життя дружини Ганни і прийомного сина Володимира. У 1940 р. Володимира Казнодія призвали до ЧА, де він став курсантом школи молодих авіаспеціалістів 45-ї авіадивізії. Однак 21 грудня 1940 р. його арештували. Військовий трибунал Одеського військового округу 19 березня 1941 р. засудив юнака на 10 років таборів і 5 років позбавлення прав⁴⁵. З початком німецько-радянської війни Володимиру, який перебував в Харківській тюрмі, вдалося звільнитись. Додому він повернувся 1942 р., будучи інвалідом: втратив ногу. З 1943 р. В. Казнодій перебував УПА (псевдо «Джміль») та працював у технічній ланці – друкував листівки, вів документацію. З 1946 р. жив у бункері (схроні). Здоров'я чоловіка постійно погіршувалось, тому його доглядала (прала, прибирала, готувала їсти), живучи разом у схроні, мати – Ганна Молдованенко. Вдруге В. Казнодія арештували 24 лютого 1950 р., 6 листопада 1951 р. його засудили до розстрілу, вирок виконано 30 грудня 1951 р.⁴⁶ Ганну Молдованенко арештували разом із сином. За постановою ОСО при МГБ СРСР від 25 жовтня 1950 р. її засуджено на 10 років таборів «за участь в антирадянській банді українських націоналістів». Покарання жінка відбувала в Озерлазі (Тайшет Іркутської області). 25 липня 1956 р. була звільнена, реабілітована 10 січня 1992 р.⁴⁷.

Висновки. На основі розсекречених документів спецслужб, як важливого складника сучасної «архівної революції», і верифікації матеріалів АКС з іншими джерелами, вдалося реконструювати військову, громадську, просвітницьку діяльність, з'ясувати долю і родинне життя уродженця м-ка Глодоси Єлисаветградського повіту Херсонської губернії Феодосія Молдованенка. Учасник повстанської боротьби, писар куреня Низових Запорожців 1-ої Запорізької дивізії Армії УНР, нагороджений згодом Хрестом Симона Петлюри, внаслідок поразки Української революції та інтернування у польських таборах став політичним емігрантом. Поселившись у Сарненському повіті (Поліського, а з кінця 1930 р. – Волинського воєводства), він не поривав зв'язків з своїми побратимами, долучився до діяльності розвідки військового міністерства ДЦ УНР в екзилі, що розгортала діяльність у прикордонні. Займався громадською діяльністю, був членом сарненської філії УЦК; просвітянством – очолював сарненський осередок товариства «Просвіта на Поліссі». Переживаючи гостро трагедію Голодомору 1933–1934 рр., став одним із організаторів Сарненського повітового Комітету допомоги голодуючим в Україні. З початком Другої світової війни і приходом на західноукраїнські землі більшовицької влади опинився у полі зору органів НКВД: був арештований і загинув у таборах. Окремого дослідження потребує життєпис його дружини і прийомного сина, які доєдналися до УПА.

⁴⁵ ГДА СБУ, м. Рівне. Ф. 5(Р). Спр. 16118; Реабілітовані історією. Рівненська область. Кн. 5 / упорядн.: О. Білоконь, Р. Давидок, А. Жив'юк (кер.) та ін. Рівне, 2014. С. 129–130.

⁴⁶ ГДА СБУ, м. Рівне. Ф. 4(Р). Спр. 3703. Арк. 57, 214, 270.

⁴⁷ Держархів Рівненської обл. Ф. Р-2771. Оп. 2. Спр. 4585–4587 (у 3 т.); Реабілітовані історією. Рівненська область. Кн. 6 / упорядн.: О. Білоконь, Р. Давидок, А. Жив'юк (кер.) та ін. Рівне, 2016. С. 475.

Доля Феодосія Молдованенка і його родини засвідчує, з одного боку, трагізм життя українських родин в умовах тоталітарного комуністичного режиму, а, з іншого, неперервність боротьби за незалежність Української держави.

REFERENCES

- Berezhniuk, M. (1933, 24 hrudnia). Sarny [Sarny]. *Ukrainska nyva*, 44, 3 [in Ukrainian].
- Davydiuk, R. (2018). Ukrainska revoliutsiia 1917–1921 rr. u dyskursi natsionalnoi pamiaty mizhvoiennoi Volyni [Ukrainian revolution of 1917–1921 in the discourse of the national memory of the interwar Volyn]. *Naukovyi visnyk Chernivets'koho universytetu imeni Yurii Fedkoviucha: Istorii*, 2, 75–81 [in Ukrainian].
- Davydiuk, R. (2023). V interieri mizhvoiennoi Volyni: Biohramy politychnykh emihrantiv – uchashnykiv Ukrainskoi revoliutsii [In the interior of interwar Volyn: Biographies of political emigrants – participants of the Ukrainian revolution.]. Rivne–Lviv: Prostir–M [in Ukrainian].
- Dopomoha (1933, 22 lystopada). Dopomoha holoduiuchomu naselenniu na Ukraini [Aid to the starving population in Ukraine]. *Ukrainska nyva*, 40, 1, 3 [in Ukrainian].
- Hnoiiovyi, I. (1962). Do istorii Tovarystva «Prosvita» v Berestiu na Polissi [To the history of «Prosvita» Society in Brest on Polissia]. *Litopys Volyni*. Vinnipeh, 6, 100–102 [in Ukrainian].
- Misiuk, V. (2013) Prosvita na Polissi (1923–1938 rr.) [«Prosvita» Society in Polissia (1923–1938)]. *Naukovi zapysky Natsionalnoho universytetu «Ostrozka akademiia»*, 21, 137–141 [in Ukrainian].
- Rukkas, A. (2013). Vin stoiav na choli viiskovoi rozvidky UNR u mizhvoiennyi period: zhyttia ta diialnist sotnyka Vasylia Nedaikashi [He was the head of military intelligence of the Ukrainian People's Republic in the interwar period: the life and activities of centurion Vasyl Nedaykashi]. *Viiskovo–istorychnyi merydian*, 2, 86–96. Retrieved from https://vim.gov.ua/pages/journal_files/09.07.2013/pdf/86-96.pdf [in Ukrainian].
- Sidak, V. & Vronska, T. (2003). Spetssluzhba derzhavy bez terytorii: liudy, podii, fakty (viiskova rozvidka ta kontrrozvidka DTs UNR v ekzylu 1926–1936 rr.) [Special service of the state without territory: people, events, facts: military intelligence and counter-intelligence of the UNR Central Committee in exile 1926–1936]. Kyiv: Tempora [in Ukrainian].
- Statut (1930). Statut Stowarzyszenia p.n. «Ukraiński Komitet Centralny w Rzeczpospolitej Polskiej». Warszawa, 31 s. [in Poland].
- Tynchenko, Ya. (2011). Ofiterskyi korpus Armii UNR (1917–1921). [Officer Corps of the Army of the Ukrainian People's Republic (1917–1921)]. Kn. 2. Kyiv: Tempora [in Ukrainian].
- W Sarnach (1934, 28 stycznia). *Wołyń* (Łuck), 5, 9. [in Poland].
- Wiszcza, E. (2004). Emigracja ukraińska w Polsce 1920–1939. Toruń: Wydawnictwo MADO [in Poland].
- Zhyviuk, A (Ed.) et al. (2014). *Reabilitovani istoriieiu. Rivnenska oblast* [Rehabilitated by history. Rivne region] Kn. 5. Rivne: Diatlyk M. [in Ukrainian].
- Zhyviuk, A. (Ed.) et al. (2016). *Reabilitovani istoriieiu. Rivnenska oblast*. [Rehabilitated by history. Rivne region]. Kn. 6. Rivne: Diatlyk M. [in Ukrainian].
- Zhyviuk, A. & Davydiuk, R. (2008). «Pochutysia odnym nerozryvnyim zi svoimy bratamy i sestramy Velykoi Ukrainy»: Vidlunnia Holodomoru 1932–1933 rokiv na Rivnenshchyni [«To feel one inseparable with one's brothers and sisters of Greater Ukraine»: Echoes of the Holodomor of 1932–1933 in the Rivne Region]. Rivne: VAT «Rivnenska drukarnia» [in Ukrainian].

DOI: 10.31110/consensus/2024-02/163-171

УДК (UDC) 929 : [377.8+378.4].091.113 (477.52)

YOSYP ROZHNOVSKYI: A BIOGRAPHICAL DOSSIER

Yaroslav Kushch*

Viacheslav Olitsky**

Abstract

The article, based on archival sources, highlights the biography of the educator, one of the first leaders of the Sumy State Pedagogical University named after A.S. Makarenko, Yosyp Rozhnovskiy. **The goal** of the article is to provide a comprehensive coverage of the biography of Y. Rozhnovskiy, a manager and teacher, and to identify promising areas for further research.

The scientific novelty of this article lies in the fact that the biography of Y. Rozhnovskiy became the object of a separate scientific study for the first time. Particular attention is focused on the ‘Sumy period’ of Y. Rozhnovskiy’s life (1925, 1933-1941), when he headed the Sumy Higher Three-Year Pedagogical Courses (early July 1925), Sumy Pedagogical College (July – October 1925), worked as a lecturer at the Sumy Pedagogical Institute (September 1933 – July 1934) and taught at the Sumy Machine-Building College (September 1937 – September 1941), the horizontal connections of the studied figure in the field of pedagogical education of the USSR of the 1920s – 1930s are revealed. The portrait photo of Y. Rozhnovskiy is published for the first time.

The methodological basis of the study is based on the biographical method, using the principles of scientific objectivism, historicism, and consistency using general scientific methods of synthesis, analysis, and generalization.

Conclusions: The analysis of the available source base allowed us to cover the life and activities of Y. Rozhnovskiy until September 1941. The pedagogical and managerial activities in the ‘Sumy period’ (1925, 1933-1941) are analyzed in detail. In the general context of the biography, the period of his work as the head of the Sumy Pedagogical College and teaching at the Sumy Pedagogical Institute is highlighted.

Keywords: Yosyp Rozhnovskiy, pedagogical worker, pedagogical education, Sumy Pedagogical College, Sumy Pedagogical Institute, Sumy Machine-Building College

* PhD student at the Department of History of Ukraine, Sumy State Pedagogical University named after A.S. Makarenko, Sumy, Ukraine. E-mail: yarobush@gmail.com. ORCID: <https://orcid.org/0009-0006-6474-5062>

** Candidate of Historical Sciences, Head of the Department of History of Ukraine, Sumy State Pedagogical University named after A.S. Makarenko, Sumy, Ukraine. E-mail: olitskyi@gmail.com. ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5518-5127>

Йосип Рожновський: біографічне досьє**Ярослав Куц*****В'ячеслав Оліцький******Анотація**

У статті на основі архівних джерел висвітлюється біографія педагога, одного з перших керівників Сумського державного педагогічного університету імені А.С. Макаренка, Йосипа Рожновського. **Мета статті** полягає у комплексному висвітленні біографії, управління та педагога Й. Рожновського та визначення перспективних напрямків подальших досліджень.

Наукова новизна даної статті полягає в тому що, біографія Й. Рожновського вперше стала об'єктом окремого наукового дослідження. Особлива увага сконцентрована на «сумському періоді» життя Й. Рожновського (1925–1941 рр.), коли він очолював Сумські вищі трирічні педагогічні курси (початок липня 1925 р.), Сумський педагогічний технікум (липень – жовтень 1925 р.), працював викладачем Сумського педагогічного інституту (вересень 1933 р. – липень 1934 р.) та викладав у Сумському машинобудівельному технікумі (вересень 1937 р. – вересень 1941 р.), розкрито горизонтальні зв'язки досліджуваної постаті у галузі педагогічної освіти УРСР 1920–х – 1930–х рр. Вперше публікується портретне фото Й. Рожновського.

Методологічна основа дослідження ґрунтується на біографічному методі, з використанням принципів наукового об'єктивізму, історизму та системності із застосуванням загальнонаукових методів синтезу, аналізу та узагальнення.

Висновки: Аналіз доступної джерельної бази, дозволили висвітлити життя та діяльність Й. Рожновського до вересня 1941 р. Докладно проаналізовано педагогічну та управлінську діяльність в «сумський період» (1925 р., 1933–1941 рр.). У загальному контексті біографії виокремлений період роботи на посаді керуючого Сумським педагогічним техніку та викладання у Сумському педагогічному інституті.

Ключові слова: Йосип Рожновський, педагогічний працівник, педагогічна освіта, Сумський педагогічний технікум, Сумський педагогічний інститут, Сумський машинобудівельний технікум

Цитування: Куц, Я. & Оліцький, В. (2024). Йосип Рожновський: біографічне досьє. *Консенсус*, 2, 163–171.

URL: <https://konsensus.net.ua/index.php/konsensus/article/view/111>

Постановка проблеми. Біографічні дослідження є одними із актуальних напрямків у вивченні локальної історії. Особливої уваги заслуговують представники освітньої галузі першої половини XX ст., на долю яких випало формування системи

* аспірант кафедри історії України, Сумського державного педагогічного університету імені А.С. Макаренка, Суми, Україна. E-mail: varobush@gmail.com. ORCID: <https://orcid.org/0009-0006-6474-5062>

** кандидат історичних наук, завідувач кафедри історії України Сумського державного педагогічного університету імені А.С. Макаренка, Суми, Україна. E-mail: olitskyi@gmail.com. ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5518-5127>

освіти УРСР у складних політичних умовах. Вагоме місце у цьому процесі займала постать Й. Рожновського. Його значення, як науковця, викладача педології, керівника новостворених Новомиргородських, Куп'янських, Сумських вищих трирічних педагогічних курсів, Сумського педагогічного технікуму важко переоцінити, зокрема в контексті історії освіти та краєзнавства. Зважаючи на недостатнє висвітлення його особистості в історіографії, дана проблема є актуальною.

Аналіз публікацій та джерельної бази. Питаннями діяльності Сумського педагогічного інституту 1920-х – 1930-х рр., через призму його колективу частково займалися науково-педагогічні представники університету Л. Корж-Усенко¹ та В. Бугрій². В їх напрацюваннях висвітлено основні етапи становлення та розвитку навчального закладу, окремо акцентовано увагу на студентському та викладацькому складі інституту та історичного факультету. У вузько направленому дослідженні В. Снагощенко та Е. Семешина³ розглянуто питання політичних репресій в освітній установі, зазначено безпосередню участь дирекції у цих процесах.

Окремі праці з обраної авторами проблематики відсутні та обмежується декількома науковими розвідками в яких опосередковано висвітлені окремі аспекти з біографії досліджуваної постаті. Зокрема, у праці Л. Корж подано стислу біографічну довідку про Й. Рожновського⁴. Необхідно зауважити на тому, що Л. Корж однією з перших торкнулася цієї проблеми, проте в її роботі допущені механічні хиби в написанні прізвища «Рожковський» та року народження «1898 р.», що вплинуло на майбутні дослідження та висвітлення цього діяча у суспільному просторі. У публікації М. Принь висвітлено короткий період роботи Й. Рожновського у Луганському інституті народної освіти⁵.

Основу джерельної бази дослідження складають матеріали Державного архіву Сумської області (ДАСО), а саме фонд (Р-2817 Сумський державний педагогічний інститут ім. А. С. Макаренка) де виявлено окремі документи особової справи (трудоий список, особовий лист листи, кадрові розпорядження, довідки тощо). Хронологічні рамки виявлених документів обмежуються 1925 р. та 1933 р., що ставить під сумнів достовірність деяких відомостей зазначених у них (особливо періоду життя до 1919 р., а саме: соціального походження, майнового стану, викривлення назв закладів освіти, де він навчався та працював, громадську діяльність тощо). Матеріали

¹ Корж-Усенко Л.В. Сумський державний педагогічний університет ім. А.С. Макаренка: досвід, реалії, перспективи. Суми: СумДПУ, 2009. 215 с.

² Бугрій В.С. Історична освіта і наука в Сумському державному педагогічному університеті імені А.С. Макаренка (1924–2019): монографія. Суми: ФОП Цьома С.П., 2023. 335 с.

³ Снагощенко В.В., Семешин Е.В. Репресії проти викладачів Сумського державного педагогічного інституту в 30-ті роки ХХ століття. *Великий терор 1937–1938 рр.: філософія й інструменталізація, жертви й виконавці, осмислення й історична пам'ять*: матеріали Міжнар. наук. конф. (м. Київ 21–22 червня 2018 р.). Київ, 2018. С. 235–245.

⁴ Корж Л.В. Історія становлення і розвитку Сумського державного педагогічного університету ім. А.С. Макаренка. Суми: Редакційно-видавничий відділ СДПУ, 1999. С. 36–37.

⁵ Принь М.О. Педагогічний музей Луганського інституту народної освіти (1925–1930 роки). *Збірник наукових праць «Праці Центру пам'яткознавства»*. Київ, 2012. Вип. 21. С. 121.

фонду (Р-3034 Сумський машинобудівний коледж) представлені у формі книг наказів по технікуму, серед яких локалізовано окремі відомості про його викладацьку роботу в цьому закладі.

Також відзначимо, що в матеріалах Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України) фонд (166 «Міністерство освіти і науки України, м. Київ»), в описі 12 (Особові справи працівників освіти 1919–1933 рр.) справа Й. Рожновського відсутня.

Виклад основного матеріалу. Рожновський Йосип Йосипович народився 17 вересня 1878 р. у безіменному сільці Постаवської волості Дісенського повіту Віленської губернії (нині Поставський р-н Вітебської області, Республіка Білорусь) у селянській родині. Відповідно до облікової анкети 1933 р. ідентифікував себе білорусом⁶.

Відомостей про дитинство та юність фактично не збереглося. Відомо що був старшим сином у родині. Освіту здобув у Вітебській духовній семінарії, після закінчення якої у 1900 р. вступив до Санкт-Петербурзької духовної академії. Після завершення навчання 11 червня 1904 р. отримав ступінь кандидата богослов'я з правом здобуття ступеня магістра богослов'я без нового усного випробування⁷. Одночасно з навчанням у духовній академії із 1900 р. до 1902 р. навчався в Імператорському Санкт-Петербурзькому археологічному інституті, проте не закінчив його, завершивши навчання на другому курсі⁸.

Із 5 жовтня 1905 р. розпочав трудову діяльність вчителем історії та російської мови у Бірській жіночій гімназії (повітове м. Бірськ Оренбурзької губернії, нині Республіка Башкортостан, суб'єкт рф). 4 лютого 1906 р. за сприяння Оренбурзького учбового округу отримав звання домашнього вчителя. Із 16 серпня 1907 р. викладав історію, російську мову та окремо педагогіку у восьмих класах Уфімської другої жіночої гімназії. Поряд з цим у 1907–1908 рр. керував психологічною секцією Уфімського педагогічного товариства, читав публічні лекції з історії XVIII ст. в Уфімському товаристві народних університетів. У 1907 р. близько місяця вивчав та ознайомлювався з організацією середніх жіночих навчальних закладів у Німеччині. У 1910 р. відвідував Швецію з тією ж метою. Як зазначав сам Й. Рожновський у обліковій анкеті 1933 р., у 1911 р. він зазнавав переслідування з боку опікунської ради Оренбурзького навчального округу «за лібералізм у викладанні історії». Із 16 серпня 1912 р. до 26 серпня 1914 р. надвірний радник Й. Рожновський виконував обов'язки директора Уфімського комерційного училища⁹.

Наприкінці серпня 1914 р. Йосип Рожновський переїжджає до м. Златопіль Єлисаветградського повіту Херсонської губернії (нині м. Новомиргород

⁶ Державний архів Сумської області (далі – ДАСО). Ф. Р-2817. Оп. 1. Спр. 232. Арк. 76, 91.

⁷ Выпускники Санкт-Петербургской духовной академии. Выпуск 1904. URL: <https://spbda.ru/about/graduates/vypuskniki-sankt-peterburgskoj-duhovnoj-akademii/1904>

⁸ ДАСО. Ф. Р-2817. Оп. 1, Спр. 232. Арк. 76, 91.

⁹ ДАСО. Ф. Р-2817. Оп. 1, Спр. 232. Арк. 80зв., 81, 85, 85зв.

Кіровоградської області), де викладав російську мову, історію та педагогіку у Златопільській жіночій гімназії. Деякий час працював головою педагогічної ради цього ж закладу. Із вересня 1919 р. очолював Номиргородські трирічні педагогічні курси¹⁰ та викладав психологію й педагогіку. У 1921 р. одночасно з викладацькою роботою керував лекторською комісією професійної спілки робітників освіти «Робос», членом якої був з 1918 р.

За розпорядженням Харківського губернського відділу народної освіти (ГубВНО) із 12 грудня 1924 р. до 1 липня 1925 р. виконував обов'язки завідуючого Куп'янськими трирічними педагогічними курсами. Наказом Харківсько ГубВНО № 11554 від 18 червня 1925 р. Й. Рожновського з 1 липня 1925 р. призначено завідувачем Сумських вищих трирічних педагогічних курсів¹¹ (нині Сумський державний педагогічний університет імені А. С. Макаренка). Невдовзі, відповідно до постанови Ради Народних Комісарів УСРР від 9 липня 1925 р. Сумські педкурси були реорганізовані у Сумський педагогічний технікум¹².

Варто звернути увагу на те, що за свій переїзд та членів сім'ї (дружина та син) з Куп'янська до Сум, Й. Рожновський виставив рахунок до закладу, в якому розпочав працювати, на загальну суму 217,22 крб. До цієї суми увійшли: разова допомога у розмірі місячного утримання попередньої служби (114,66 крб.), додаткова допомога на переїзд членів сім'ї (57,32 крб.), виплата добових (38,16 крб.), витрати на залізничні квитки (6,48 крб.) та візника від залізничної станції Суми до готелю ЦРК (0,6 крб.)¹³. Заробітна плата керуючого Сумського педтехнікуму становила 68 крб.¹⁴

Із серпня 1925 р. Й. Рожновський контролював ремонтні роботи в приміщенні навчального закладу, очолив приймальну комісію технікуму¹⁵, займався підбором висококваліфікованого викладацького складу. Так, 1 вересня 1925 р. на посаду завідувача навчальної частини технікуму та викладача математики й фізики Й. Рожновський запросив свого давнього товариша та колегу по спільній роботі у Новомиргороді М. Літінського¹⁶. В освітньому процесі, як викладач педагогічних дисциплін займався питаннями антропометрії, розвитку пам'яті у дітей та індивідуальності¹⁷.

Проте, невдовзі розпорядженням Народного Комісаріата Освіти УСРР № 73906 від 24 жовтня 1925 р. Й. Рожновського було звільнено з посади завідувача Сумського

¹⁰ У грудні 1924 р. Номиргородські трирічні педагогічні курси були об'єднані з Зінов'євськими вищими трирічними педагогічними курсами (нині - Центральноукраїнський державний педагогічний університет імені Володимира Винниченка).

¹¹ ДАСО. Ф. Р-2817. Оп. 1, Спр. 232. Арк. 66, 68.

¹² Бугрій В.С. Історична освіта і наука в Сумському державному педагогічному університеті імені А.С. Макаренка (1924-2019): монографія. Суми: ФОП Цьома С.П., 2023. С. 35.

¹³ ДАСО. Ф. Р-2817. Оп. 1, Спр. 232. Арк. 60.

¹⁴ ДАСО. Ф. Р-2817. Оп. 1, Спр. 232. Арк. 69.

¹⁵ Рожновський І. От Сумського педагогічного технікуму. *Плуг і молот*. 1925. 29 вересня. № 191. С. 8.

¹⁶ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. Ф. 166. Оп. 12. Спр. 4412. Арк. 3, 43в.

¹⁷ ДАСО. Ф. Р-2817. Оп. 1, Спр. 232. Арк. 59, 59зв.

педагогічного технікуму та залишено викладачем педагогічних дисциплін¹⁸. Причина звільнення достеменно невідома. Можна припустити, що головним приводом могла стати його позапартійність. 7 грудня 1925 р. він подав заяву на звільнення за власним бажанням з викладацької роботи. 21 грудня 1925 р. Й. Рожновського було звільнено з Сумського педагогічного технікуму¹⁹.

На запрошення завідувача педагогічного музею Донецького інституту народної освіти (нині – Луганський національний університет імені Тараса Шевченка, з 2022 р. розташовується у Лубнах, Миргороді та Полтаві) проф. Ф. Бельського, який свого часу (1913–1915 рр.) викладав у Златопільській чоловічій гімназії, Й. Рожновський з родиною переїжджає до Луганська. Спочатку він працював асистентом педагогічного музею та викладачем педагогічних дисциплін на робітничому факультеті Донецького інституту народної освіти (ДІНО), який знаходився у Луганську²⁰, а з 1 вересня 1926 р. штатним лектором першої групи педології ДІНО. У 1927 р. очолив новостворений кабінет педології та став секретарем Луганської секції наукових працівників. У грудні 1929 р. звільнився за власним бажанням з Донецького інституту народної освіти. Із 1 січня 1930 р. влаштувався штатним лектором педології до Уманського інституту соціального виховання (нині Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини). Одночасно завідував дошкільними курсами та курсами з підготовки вчителів молодших класів. Розпочав наукову роботу на тему: «Розвиток дітей колгоспників Київщини»²¹.

Ймовірно, за сприяння свого товариша М. Літінського, який на цей час був завідувачем навчальної частини Сумського педагогічного інституту, 17 вересня 1933 р. Й. Рожновського призначають на посаду доцента кафедри педагогіки та лектора педології даного навчального закладу²². Із 22 квітня 1934 р. одночасно обіймав посаду методиста заочного відділу інституту, з окладом у 150 крб.²³

Окрім викладацького навантаження Й. Рожновський виконував різні доручення дирекції навчального закладу. Зокрема, 24 січня 1934 р. під час проведення загальних зборів студентів педінституту та робітничого факультету, його призначено відповідальним за підготовку зали та організацію художньої частини концерту²⁴. У червні 1934 р. був членом іспитової комісії перевірки стану грамотності з української та російської мови студентів інституту, а також секретарем кваліфікаційної комісії із захисту дипломних робіт випускних курсів. До його обов'язків входило оформлення протоколів та ухвал підкомісії по факультетах та комісії в цілому, проведення інструктажу секретарів підкомісії²⁵.

¹⁸ ДАСО. Ф. Р-2817. Оп. 1. Спр. 232. Арк. 58.

¹⁹ ДАСО. Ф. Р-2817. Оп. 1. Спр. 232. Арк. 61.

²⁰ Принь М.О. Педагогічний музей Луганського інституту народної освіти (1925–1930 роки). *Збірник наукових праць «Праці Центру пам'яткознавства»*. Київ, 2012. Вип. 21. С. 121.

²¹ ДАСО. Ф. Р-2817. Оп. 1, Спр. 232. Арк. 82зв., 83, 86.

²² ДАСО. Ф. Р-2817. Оп. 1. Спр. 235. Арк. 26.

²³ ДАСО. Ф. Р-2817. Оп. 1. Спр. 235. Арк. 84.

²⁴ ДАСО. Ф. Р-2817. Оп. 1. Спр. 235. Арк. 57зв., 58.

²⁵ ДАСО. Ф. Р-2817. Оп. 1. Спр. 237. Арк. 3, 7.

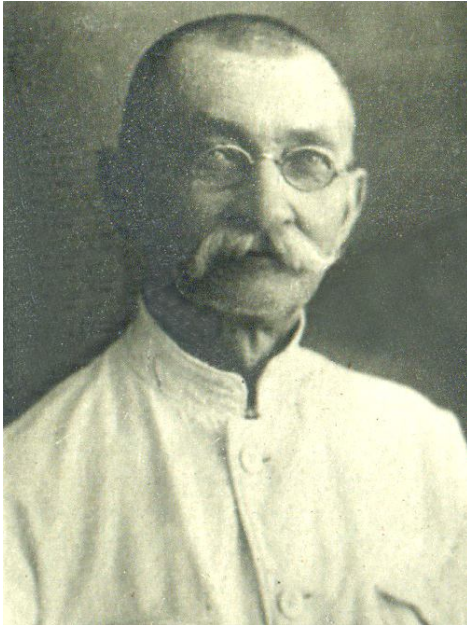

Рис. 1. Йосип Рожновський, 1940 р.
(фото із експозиції музею
Машинобудівного фахового коледжу
СумДУ, публікується вперше)

Із черговою хвилею політичних «чисток» в Сумському педагогічному інституті, Й. Рожновського було звільнено з роботи наказом директора інституту І. Семенова № 104 від 23 липня 1934 р. У наказі про звільнення зазначалося: «у той час, коли кафедра педагогіки вела рішучу боротьбу за очищення педагогічного фронту від контрреволюційного фашизму, – тов. Рожновський відмовився від пропозиції кафедри дати розгорнуту критику фашистських позицій Залужного²⁶ в його підручниках з педології (протокол кафедри від 25 січня 1934 р.). На тому ж засіданні кафедри, у своєму виступі по доповіді тов. Алмашиной «Про підсумки сесії УНДІП» (Український науко-дослідний інститут педагогіки) заявив, що «мені свою роботу переглядати критично не треба, оскільки я не орієнтувався на українських педологів, а виключно – на ленінградських учених», чим по суті відмовився від боротьби за очищення від

контрреволюційного фашизму на педагогічному фронті. Зважаючи на вищезазначені факти, рахую, що тов. Рожновський не може забезпечити викладання педології на основі марксизму-ленінізму – звільнити його з роботи в інституті з 1 липня 1934 р., надавши йому тарифну відпустку, згідно законоположень»²⁷.

Для кращого розуміння ситуації, варто зазначити, що сумський педагог Ю. Самброс охарактеризував А. Алмашину як «людину важку, агресивну, безталанну й неприємну. Для неї життя було безбарвним, якщо вона когось не їла поглядом»²⁸.

Період життя Й. Рожновського із серпня 1934 до серпня 1937 рр. авторами нез'ясований. Ймовірно, після цькування він не проводив активної діяльності, живучи на заощадження чи доходи членів сім'ї.

Із вересня 1937 р. влаштувався позаштатним викладачем російської мови та літератури до Сумського машинобудівельного технікуму, з навчальним навантаженням 490 годин на рік й оплатою 445,5 крб. на місяць та додатковою

²⁶ Залужний О.С. (9 грудня 1886 р. – 3 квітня 1941 р.) – учений-експериментатор, педолог, представник науково-педагогічної еліти УРСР 1920-х – 1930-х рр. Автор праць з проблем організації та функціонування колективу, виховання особистості в колективі, шкільної успішності, дисципліни тощо.

²⁷ ДАСО. Ф. Р-2817. Оп. 1. Спр. 232. Арк. 87.

²⁸ Самброс Ю.П. Шаблі. Мій шлях до комунізму. Торонто: «Сучасність», 1988. С. 227.

оплатою 27,68 крб. за перевірку письмових робіт студентів²⁹. 1 вересня 1938 р. переведений на посаду штатного викладача цих же дисциплін із річним навантаженням у 666 годин та викладача вечірнього робітничого факультету Сумського маштехнікуму із навантаженням – 215 годин, оплатою 445 крб. на місяць. Загальний його дохід на місяць за 1938/1939 навчальний рік становив 940,27 крб.³⁰

Педагогічна робота з «пролетарським» студентством інколи виливалась у конфліктні ситуації, що, наприклад, виразилось у грубому поводженні з Й. Рожновським із боку студента 4 курсу робітфаку К. Овчаренко³¹.

20 травня 1941 р. за запізнення на лекцію на одну годину, викладача Й. Рожновського було притягнуто до судової відповідальності, згідно Указу Президії Верховної Ради СРСР від 26 червня 1940 р. Санкції за порушення трудової дисципліни без поважної причини передбачали покарання у вигляді виправно-трудова робіт за місцем роботи терміном на 6 місяців та утримання від заробітної плати до 25%³².

З початком німецько-радянської війни, частина викладацького складу Сумського технікуму хімічного машинобудування була розподілена для нічного чергування при майстернях закладу. Згідно графіка черга Й. Рожновського припала із 17:00 2 липня 1941 р. до 8:30 3 липня 1941 р.³³ Наказом директора технікуму № 131 від 23 липня 1941 р. у зв'язку зі змінами навчальних планів і відсутністю навантаження, з 1 вересня 1941 р. Й. Рожновського звільнено з роботи³⁴.

Спроба з'ясувати подальшу долю Й. Рожновського не принесла результатів. Перевірка наявних матеріалів ДАСО періоду німецької окупації Сум³⁵, Книги скорботи України не виявила згадок про досліджувану особистість.

Разом із тим, можна припустити, що Й. Рожновський з родиною евакуювався до м. Чирчик (Республіка Узбекистан), куди планувалося вивезти майно та обладнання технікуму або іншого тилового міста.

Висновки. Дослідження біографії Йосипа Рожновського, здійснене на основі архівних джерел, дозволило реконструювати життєпис одного з перших керівників Сумського державного педагогічного університету імені А.С. Макаренка. Ця стаття є першою науковою працею, що детально висвітлює життєвий шлях Й. Рожновського, особливо його «сумський період» (1925 р., 1933–1941 рр.). Аналіз наявних джерел показав, що Й. Рожновський відіграв важливу роль у формуванні освітнього процесу та громадської свідомості у першій половині ХХ ст., спочатку на теренах імперської росії, а потім радянської України. У час масового створення педагогічних закладів УРСР він був безпосередньо втілювачем цієї програми на місцях (Новомиргород, Куп'янськ, Суми). За короткий час, маючи досвід та горизонтальні зв'язки забезпечив

²⁹ ДАСО. Ф. Р-3034. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 1118.

³⁰ ДАСО. Ф. Р-3034. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 198, 199, 235, 365.

³¹ ДАСО. Ф. Р-3034. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 590.

³² ДАСО. Ф. Р-3034. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 105.

³³ ДАСО. Ф. Р-3034. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 136.

³⁴ ДАСО. Ф. Р-3034. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 179.

³⁵ ДАСО. Ф. Р-1841. Оп. 1. Спр. 1, 2; Ф. Р-1841. Оп. 4. Спр. 347; Ф. Р-7720. Оп. 24. Спр. 373, 388, 389, 390.

висококваліфікованими кадрами Сумський педагогічний технікум, єдиний вищий навчальний заклад у Сумах на той час. Проте, як представник освіти «старої генерації», не зміг інтегруватися до особливостей політичного життя тоталітарної країни.

Перспективним для дослідження залишається період 1934–1937 рр., воєнного та після воєнного часу.

REFERENCES

- Buhrii, V. (2023). *Istorychna osvita i nauka v Sumskomu derzhavnomu pedahohichnomu universyteti imeni A.S. Makarenka (1924–2019)* [Historical education and science at Sumy State Pedagogical University named after A. S. Makarenko (1924–2019)]. Sumy: FOP Tsoma S. P. [in Ukrainian].
- Knyha skorboty Ukraïny: T. 1. Sumska oblast* [The Book of Sorrow of Ukraine: T. 1. Sumy region]. (2003). Sumy: «Mriia-1» LTD [in Ukrainian].
- Korzh, L. (1999). *Istoriia stanovlennia i rozvytku Sumskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu im. A. S. Makarenka* [History of formation and development of Sumy State Pedagogical University named after A.S. Makarenko]. Sumy: Redaktsiino-vydavnychiy viddil SDPU [in Ukrainian].
- Korzh-Usenko, L. (2009). *Sumskiy derzhavnyi pedahohichnyi universytet im. A.S. Makarenka: dosvid, realii, perspektivy* [Sumy State Pedagogical University named after A.S. Makarenko: experience, realities, prospects]. Sumy: SumDPU [in Ukrainian].
- Pryn, M. (2012). Pedahohichnyi muzei Luhanskoho instytutu narodnoi osvity (1925–1930 roky) [Pedagogical museum of the folk education Lugansk institute (1925–1930)]. *Pratsi Tsentru pamiatkoznavstva*, (21), 119–126. Retrieved from https://shron1.chtyvo.org.ua/Pryn_Maryna/Pedahohichnyi_muzei_Luhanskoho_instytutu_narodnoi_osvity_1925_1930_roky.pdf [in Ukrainian].
- Rozhnovskiy, I. (1925, 29 veresnia). Ot Sumskoho pedahohichnoho tekhnikumumu [From Sumy Pedagogical College]. *Pluh i molot*, (191), 8 [in Ukrainian].
- Sambros, Yu. (1988). *Shchabli. Mii shliakh do komunizmu. Memuarni narysy* [Stages of Life. My Journey Toward Communism]. Suchasnist [in Ukrainian].
- Snahoshchenko, V. & Semeshyn, E. (2018). Represii proty vykladachiv Sumskoho derzhavnoho pedahohichnoho instytutu v 30-ti roky XX stolittia [Repression against teachers of the Sumy State Pedagogical Institute in the 1930s]. *Velykyi teror 1937–1938 rr.: filosofiiya y instrumentalizatsiia, zhertvy y vykonavtsi, osmyslennia y istorychna pamiat* (235–245) [in Ukrainian].
- Vypusk 1904*. (N. d.). Vypuskniki Sankt–Peterburgskoi dukhovnoi akademii – Sankt–Peterburgskaia Dukhovnaia Akademiia [Graduates of St. Petersburg theological academy – St. Petersburg Theological Academy]. Retrieved from <https://spbda.ru/about/graduates/vypuskniki-sankt-peterburgskoj-duhovnoj-akademii/1904> [in Russian].

DOI: 10.31110/consensus/2024-02/172-182

УДК (UDC) 94 (477.73) "1907/1920"

MYKOLAIV CONCENTRATION PRISON: CREATION AND FUNCTIONING (1907-1920)

Lidiia Bilichenko*

Abstract

Goal of the study. On the basis of the funds of the State Archive of the Mykolaiv region, research the creation and functioning of the Mykolaiv penal prison during 1907-1920.

Methodology. The methodological basis of the study are the principles of historicism and scientific objectivity, which allow us to determine the place and role of the Mykolaiv concentration prison in the system of penitentiary policy of the Russian Empire, to show the history of the Mykolaiv concentration prison at the beginning of the 20th century. Various methods were used in the process of work. For example, the method of statistical analysis, which made it possible to trace the number and composition of both criminal and political prisoners.

Scientific novelty. This scientific article is one of the first comprehensive studies with the involvement of archival sources after 1991, which is dedicated to the creation and functioning of the Mykolaiv concentration prison. The author carried out a comprehensive study of the issue of punishment and its execution in this correctional institution. The article also defines for the first time the concepts of penal prison system in the narrow sense of the word and penal-prison deprivation of liberty.

Conclusions. The article, based on archival sources and with the involvement of memoir literature, investigated the creation and functioning of the Mykolaiv concentration prison during 1907-1920. It was established that both political and criminal prisoners were held in the prison. Prisoners' labor was actively used in the prison, and there were cloth-making, boot-making, carpentry, metalwork, basket-making, and blacksmithing workshops. Based on this, it was found that the reference to hard labor for particularly dangerous criminals (both political and criminal) implied strict isolation burdened with harsh conditions combined with excruciating forced labor. By creating such conditions, the government sought to intimidate and brutally punish political and criminal criminals, without trying to correct them. Because of the strict regime in the Mykolaiv concentration prison, riots, hunger strikes, escapes, and suicide attempts often occurred.

Keywords: Mykolaiv concentration prison, prisoners, Fedir Kolchenko, repression, forced labor, Russian Empire

* Master of History, Graduate of the Petro Mohyla Black Sea National University, Mykolaiv, Ukraine. E-mail: bilichenko.di@gmail.com. ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5547-9248>

**МИКОЛАЇВСЬКА КАТОРЖНА ТЮРМА:
СТВОРЕННЯ ТА ФУНКЦІОНУВАННЯ (1907–1920 РР.)**

Лідія Біліченко*

Анотація

Мета роботи. На основі фондів Державного архіву Миколаївської області дослідити створення та функціонування Миколаївської каторжної тюрми упродовж 1907–1920 рр.

Методологія. Методологічною основою дослідження є принципи історизму та наукової об'єктивності, які дозволяють визначити місце та роль Миколаївської каторжної тюрми у системі пенітенціарної політики Російської імперії, показати історію Миколаївської каторги початку ХХ ст. У процесі роботи застосовувалися різноманітні методи, зокрема, метод статистичного аналізу, що дозволив простежити чисельність і склад як кримінальних, так і політичних ув'язнених.

Наукова новизна. Дана наукова стаття є одним із перших після 1991 р. всебічних досліджень із залученням архівних джерел, яке присвячене створенню та функціонуванню Миколаївської каторжної тюрми. Автором здійснено комплексне вивчення питань призначення покарання та його виконання у даній виправній установі. У статті також вперше визначаються поняття каторжної тюремної системи у вузькому значенні слова та каторжно-тюремного позбавлення волі.

Висновки. У статті, на основі архівних джерел та із залученням мемуарної літератури, було досліджено створення та функціонування Миколаївської каторжної тюрми упродовж 1907–1920 рр. Встановлено, що в тюрмі утримувалися як політичні, так і кримінальні в'язні. У тюрмі активно використовувалася праця арештантів та діяли портяжна, чобіткова, столярна, слюсарна, кошикова та ковальська майстерні. На підставі цього було з'ясовано, що посилання на каторжні роботи особливо небезпечних злочинців (як політичних, так і кримінальних) передбачало сувору ізоляцію, обтяжену суворими умовами, що поєднувалися з непосильною примусовою працею. Створюючи такі умови, уряд прагнув налякати і жорстоко покарати політичних та кримінальних злочинців, не намагаючись їх виправити. Через суворий режим у Миколаївській каторжній тюрмі нерідко траплялися спроби бунтів, гололовок, втеч та самогубств.

Ключові слова: Миколаївська каторжна тюрма, ув'язнені, Федір Колченко, репресії, примусові роботи, Російська імперія

Цитування: Біліченко, Л. (2024). Миколаївська каторжна тюрма: створення та функціонування (1907–1920 рр.). *Консенсус*, 2, 172–182.

URL: <https://konsensus.net.ua/index.php/konsensus/article/view/112>

* магістр історії, випускниця Чорноморського національного університету імені Петра Могили, Миколаїв, Україна. E-mail: bilichenko.di@gmail.com. ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5547-9248>

Постановка проблеми. Каторга, каторжні роботи – підневільна праця, яка відбувається на користь держави найтяжчими злочинцями. Історія каторги у Російській імперії починається з кінця XVII ст. і тісно пов'язана з історією заслання як карального заходу. Ще до видання «Уложения» цар Олексій Михайлович помітно прагнув утилізувати особистість злочинця на користь держави. Колишня форма вигнання, або «вибивання з землі геть», що практикувалася ще в XVI ст., суттєво змінюється у XVII ст.

На теренах України каторжна праця активно почала практикуватися у другій половині XVIII ст. при будівництві Дніпровської оборонної лінії та м. Херсон. На початку XIX ст. на українських землях почали засновуватися Тюремні замки, у яких значна частина ув'язнених була з каторжного розряду і утримувалася там аж до етапування їх до основного місця призначення до Сибіру чи на о. Сахалін. Перші каторжні тюрми України були засновані за наказом імператора Олександра II у 1869 р. у Харківській губернії – Новобілгородський та Новоборисоглібський каторжні центри. Однак, у 1892 р. вони були ліквідовані. Після поразки Російської імперії у російсько-японській війні та втратою частини о. Сахалін, перед російським урядом виникло питання про відкриття каторжних тюрем у європейській частині Російської імперії, у тому числі і в Україні. Так, у 1907 р. була заснована Миколаївська каторжна тюрма, яка з поміж усіх інших тюрем славилася своїм відносно «м'яким» режимом щодо утримання каторжних ув'язнених, бо підпала під реформу каторги 1903 р. Серед ув'язнених утримувалися як арештанти, які були ув'язнені за політичними мотивами, так і ті які сиділи за вбивства та крадіжки.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. На сьогоднішній момент у вітчизняній історичній науці немає узагальнюючих праць з даної тематики у консолідованому вигляді, із широкою ретроспективою огляду інформації, в яких розкривається створення та функціонування Миколаївської каторжної тюрми упродовж 1907–1920 рр. Серед праць, які прямо чи опосередковано торкаються зазначеного питання, можна виділити дослідження Л. Біліченко¹, І. Міронової², Л. Левченко³, С. Гаврилова, Ю. Любарова⁴, Н. Христової⁵.

Мета статті. На основі матеріалів фондів Державного архіву Миколаївської

¹ Біліченко Л. Історія Миколаївської каторжної тюрми (1907–1920 рр.). *Старожитності Лукомор'я*. 2021. № 3. С. 50–59; Біліченко Л. Миколаївська каторжна тюрма у спогадах колишнього політв'язня Шейніса. *Proceedings of the 14th International Scientific and Practical Conference «Science and Practice: Implementation to Modern Society»*. 2023. С. 330–331.

² Міронова І. Реалізація реформи скасування тілесних покарань у каторжних тюрмах Харківської губернії (друга половина XIX – початок XX ст.). *Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського*. 2021. Том 32 (71), № 4. С. 69–76.

³ Левченко Л. Миколаївський піклувальний про тюрми комітет як орган управління тюремним господарством опіки над в'язнями. *Вісник Пенітенціарної асоціації України*. 2019. № 3. С. 44–58.

⁴ Гаврилов С., Любаров Ю. Николаев – 220 лет: очерки истории жизни города и горожан. Николаев, 2009. 208 с.

⁵ Христова Н. Тюремний маршрут: гауптвахта, острог, «бухтеевка», каторжная тюрьма. *Вечерний Николаев*. 2020. N 46. С. 6–7.

області дослідити створення та функціонування Миколаївської каторжної тюрми упродовж 1907–1920 рр.

Виклад основного матеріалу. У 1907 р. Головне управління тюрем при Міністерстві внутрішніх справ Російської імперії у відповідь на доповідну записку Миколаївського градоначальника, контр-адмірала Василя Максимовича Зацаренного видає спеціальний наказ про заснування у Миколаєві каторжної тюрми.

Поява нової пересилки в просторій будівлі колишнього Штурманського училища розвантажило на деякий час поліцейські околиці Херсона, Одеси та Миколаєва. На вікнах колишніх навчальних класів були встановлені ґрати, а територія Табірного поля огорожена глухою стіною⁶. Основне будівництво завершилося через два роки, однак будівельні роботи тут тривали аж до 1916 року під керівництвом архітектора Константина Петровича де ла Валетта⁷.

Начальником Миколаївської каторжної тюрми спочатку було призначено Ніколайчука, якого пізніше замінив на цій посаді Ф.Д. Колченко. Заступником начальника тюрми було призначено В.А. Вейнберга, а помічниками П.Є. Тимновського та І.А. Трегубова⁸.

Будівля за санітарними нормами тюремного управління Російської імперії була спочатку розрахована на одночасне утримання 750 осіб⁹. Встановлене нове обладнання значно полегшувало роботу обслуговуючого персоналу: тут були кухня з чотирма мідними котлами, три печі в пекарні, парова пральня з механічними пральними машинами; у дворі працював млин¹⁰. Уже станом на січень 1908 р. тут утримувалося 533 особи¹¹.

За розпорядженням начальника Миколаївського охоронного відділення від 19 лютого 1908 р., Миколаївська каторжна тюрма повинна була надати списки всіх новообраних наглядачів тюрми у яких зазначалося прізвище, ім'я, по батькові, звання, місце проживання, а також вік особи прийнятої на службу¹².

Відразу після прибуття до тюрми новоприбулих арештантів, за спогадами колишнього ув'язненого Шейніса: «...вишикували в коридорі по два в ряд – по-військовому. Наглядач командує: «Смирно!», начальство вітається: «Здорово, хлопці!». Поодинокі викликають у канцелярію начальника. Він запитує прізвище, термін покарання тощо, а потім у коротких, але ясних висловлюваннях знайомить новоприбулого з місцевими тюремними правилами. Арештант повинен знати, за що відбуває покарання, за що він позбавлений цивільних прав, що начальнику належить

⁶ Гаврилов С., Любаров Ю. Николаев – 220 лет... С. 122.

⁷ Христова Н. Тюремный маршрут: гауптвахта, острог, «бухтеевка», каторжная тюрьма. *Вечерний Николаев*. 2020. № 46. С. 6.

⁸ Адресная и справочная книга всего Николаева на 1912 год / изд. Д.А. Белый. Николаев: Типография «Трудовой Газеты», 1911. С. 58.

⁹ Гаврилов С., Любаров Ю. Николаев – 220 лет... С. 122.

¹⁰ Христова Н. Тюремный маршрут... С. 6.

¹¹ Державний архів Миколаївської області (далі – ДАМО). Ф. 250. Оп. 3. Спр. 1а. Арк. 1.

¹² ДАМО. Ф. 250. Оп. 3. Спр. 1. Арк. 1.

необмежена влада, що арештантові забороняється мати будь-які бажання (тобто – будь слухняний, поведься смирно, в іншому випадку – різки). Щоб у арештанта не було щодо цього жодних сумнівів, один з кутів кабінету начальника прикрашав пук рогів.

Закінчивши розмову, начальник наказує арештантові перейти до сусідньої кімнати, розпорядившись: «Приймай!». Здійснюється найсуворіший обшук, доглядач змушує роздягнутися, залишаючи арештанта в костюмі Адама, лише в кайданах; потім відбувається огляд, пов'язаний з різного роду знущаннями: змушує нагинатися, відкривати рота, розсувати руки. Після того арештанта передають (буквально передають, тому що на нього дивляться, як на річ, та ще й малоцінну) наступному наглядачеві, який видає арештантові нову сукню. Старий тюремний одяг та приватні речі, якщо такі у когось є, відбираються. Якщо у кого віросло волосся, стрижуть під машинку. Після всіх цих маніпуляцій ведуть у камеру...»¹³.

Щодо розпорядку дня та харчуванню ув'язнених Шейніс зазначав наступне: «...Лягаємо спати о 9 годині, і мимоволі лежи і не ворухнися. Трапляється, що якийсь старанний і не надто розумний наглядач, помітивши, що хтось не може заснути, кричить: «Наказано, так слухай!!!» Йй загрожує карцером, якщо не заснеш. Доводиться лежати тихо, щоб наглядач не міг навіть запідозрити, що ти не спиш. На світанку всіх будить дзвінок: потрібно негайно встати, заправити ліжко і приготуватися до ранкової перевірки. Коли лунає в коридорі команда наглядача: «Ставайте на перевірку!!!», – арештанти повинні вишикуватися в камері в дві шеренги і чекати своєї черги. З'являється старший наглядач із цілою зграєю помічників і знову лунає команда: «Смирно!». Оглядають камеру, чи не зроблено чогось недозволеного, а ми тим часом стоїмо, витягнувшись по-воєнному, гудзики застебнуті, ноги зсунуті, інакше в карцер за нешанування начальства. Одночасно кілька розкутих короткострокових арештантів під наглядом двох наглядачів роздають хліб по 2 фунти на особу. Окріп приносять з кухні, а посуд з коридору – тримати її в камері не дозволяється. О 12 годині дзвінок на обід; знову кілька людей розносять їжу в котлах і розливають її в миски (кожна на трьох), заздалегідь роздані в коридорі наглядачами. Потім по черзі випускають за мисками. О 4 годині дають окріп, іноді раніше чи пізніше, залежно від черги. Трапляється, що камера отримує окріп вже через годину після обіду, якщо опиниться на черзі першої. І тоді вона залишається без їжі до наступного ранку, якщо тільки хтось не сховає шматочка хліба, бо поза годинами, призначеними для їжі, в камері не повинно бути харчів...»¹⁴.

Поставки у каторжну тюрму борошна для випічки білого свіжого хліба, підтверджується Актом за № 84 Директора Миколаївського Тюремного Комітету, у кому йшлося, наступне: «...доставлено у каторжну тюрму, муку крупчату у кількості 150 пудів. Це борошно дуже гарної якості і відповідає своєму призначенню»¹⁵.

¹³ Біліченко Л. Миколаївська каторжна тюрма у спогадах колишнього політв'язня Шейніса... С. 330–331.

¹⁴ Шейніс. Каторга в Николаеве. По тюрьмам. Сборник воспоминаний. Москва: Мосполиграф. 1925. С. 167–172.

¹⁵ ДАМО. Ф. 250. Оп. 3. Спр. 27. Арк. 10.

Існувала у тюрмі і своя тюремна крамниця, де арештанти могли за свої гроші, які вони заробляли у майстернях або ж на будівництві тюремних об'єктів, купити продукти харчування. Звіт щодо операцій, які проводила тюремна крамниця з січня по лютий 1911 р. відображено у таблиці¹⁶.

Таблиця 1

Фінансові операції тюремної крамниці

Звіт щодо операцій тюремної крамниці з 1 січня по 1 лютого 1911 р.		
<i>Назва фінансових операцій</i>	Руб.	Коп.
Кількість товару у крамниці по цінам надходження	395	78
Поступило товарів по рахункам від різних фірм та осіб єврейського походження	1028	30
До 1 лютого було виручено від продажу товарів арештантам та наглядачам	987	84
Діловоду Івану Максименку за ведення документації сплачено	20	-

Для арештантів були розроблені спеціальні наручники, які представляли із себе пару сталевих браслетів, скріплених між собою ланцюгом. Кожний із браслетів складався із замка, у вигляді циліндру, декількох звужених один до одного основ та масивної шляпки. Об'єм замка у звуженої основи був у 2 дюйми. Ескіз наручників зображений на Рис. 1 і на Рис. 2¹⁷.

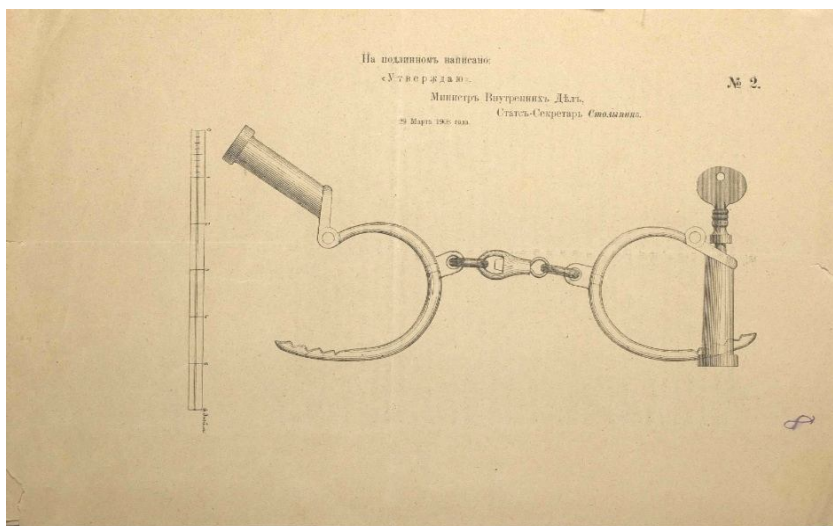

Рис. 1. Ескіз наручників

¹⁶ ДАМО. Ф. 250. Оп. 3. Спр. 18. Арк. 1.

¹⁷ ДАМО. Ф. 250. Оп. 3. Спр. 1. Арк. 8; ДАМО. Ф. 250. Оп. 3. Спр. 1. Арк. 9.

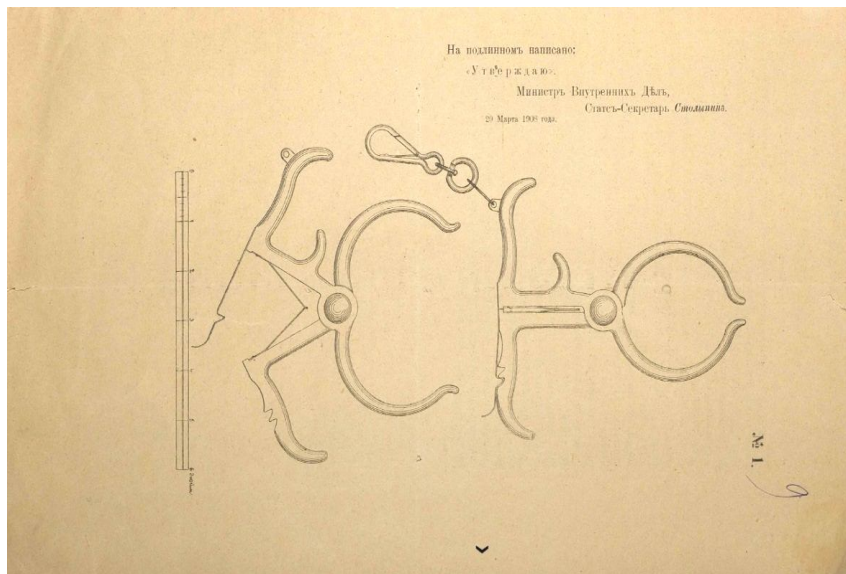

Рис. 2. Ескіз наручників

Задля виготовлення одягу для арештантів, начальство Миколаївської каторжної тюрми заключило договір з торгівельною фірмою «Д.І. Морозова»¹⁸. При цьому усім виготовленим речам був відкритий окремий рахунок та книга. Вислані матеріали для виготовлення запасу речей мали бути засвідчені та узгоджені спеціальною комісією. Якість матеріалів повинна була відповідати опису, викладеному у «Тюремному Вестнику» за 1900 р.¹⁹

Одним із видів трудової діяльності у Миколаївській каторжній тюрмі були виправні роботи – це один з основних видів кримінального покарання, який відбувався за місцем роботи засудженого. Так, 2 січня 1909 р. за розпорядженням Головного Тюремного Управління за № 36063 на примусові виправні роботи були відправлені такі арештанти: Микола Кабисов, Семен Олександренко, Семен Синявський, Василь Трайлін, Георгій Чуприн, Яків Головатенко, Ілля Михайлов, Абдала Латифа, Філіп Голенко, Павло Іванов, Хамид Максидов, Тута Назаров, Олександр Дуду, Радіон Уваров, Василь Уваров, Кирило Климкін, Іван Майсурадзе та Григорій Топчишвілі²⁰.

Нерідко працю арештантів використовували при будівництві майстерень у тюрмі. 23 серпня 1910 р. черговий помічник начальника каторжної тюрми колезький радник Вейнберг проводив дізнання щодо обставин, за яких арештант Сеїд Гусейн Хаджи під час переноски таврових балок отримав травму пальців. Було з'ясовано, що зазначену балку водночас переносили 18 осіб і коли її опускали на землю, то

¹⁸ ДАМО. Ф. 250. Оп. 3. Спр. 8. Арк. 1.

¹⁹ ДАМО. Ф. 250. Оп. 3. Спр. 8. Арк. 3.

²⁰ ДАМО. Ф. 250. Оп. 3. Спр. 2. Арк. 1.

арештант Сеїд Гусейн Хаджи через необережність не встиг прибрати руку і йому балкою перебило пальці²¹.

Згідно рапорту начальника тюрми та на основі ст. 36, яка була викладена в циркулярах Головного тюремного управління від 9 серпня 1908 р. за № 61 «Про тимчасові правила утримання в каторжних тюрмах арештантів», через належну поведінку деяким арештантам дозволялося згідно ст. 305 жити не на території тюрми²². У зазначений розряд були переведені на початку 1909 р. арештанти Мойсей Петров, Антон Гуринов, Бадзу Хахуєв, Федір Антоненко, Олексій Кривошея та Федір Ососків²³.

Хоча офіційно Миколаївська каторжна тюрма була заснована та почала функціонувати з 1907 р., будівельні роботи в ній велися аж до 1916 р. Так, у фондах Державного архіву Миколаївської області містяться листування з тюремним інспектором щодо будівельних матеріалів. Однак, коштів, які видала російська влада, не вистачало. Тому, адміністрація Миколаївської каторжної тюрми вдавалася до розпродажу арештантських речей та деяких господарських предметів²⁴. 28 квітня 1912 р. у телеграмі за № 5047 Тюремна інспекція дозволила Миколаївській каторжній тюрмі приступити до будівництва льоху для зберігання там продовольства та господарських речей²⁵.

У 1911 р. Миколаївська каторжна тюрма взяла участь у Царськосельській ювілейній виставці, серед якої були представлені й експонати зроблені каторжниками. Серед експонатів були представлені портрети імператора Миколи II з родиною, столовий стілець, черевики. Усе це було намальовано та виготовлено руками каторжників²⁶.

Серед документів Миколаївської каторжної тюрми, зберігаються свідчення жорстокого поводження тюремної адміністрації та наглядачів до арештантів. Перший задокументований випадок трапився у лютому 1908 р., коли старший наглядач Андрій Коробка наніс арештанту Вартану Оганесяну тяжкі тілесні ушкодження²⁷.

Однак, бувало й таке, що самі наглядачі вчиняли бійки та наносили тілесні ушкодження один одному. Так, 27 квітня 1912 р. колезький радник Вейнберг розслідував справу щодо нанесення ножом ран у ліву руку наглядачем Сергієм Земшею своєму колезі Андроніку Терещенку. У ході допиту Сергій Земшея пояснив, що зайшов у майстерню та узяв ніж, аби відрізати собі частину лимону. Коли він зустрів потерпілого Андроніка Терещенка, то в жарт сказав йому: «Я тебе зараз вдарю ножом!», і хотів вдарити його рукояткою ножа, однак Терещенко відмахнувся рукою і наштовхнувся на лезо ножа²⁸.

²¹ ДАМО. Ф. 250. Оп. 3. Спр. 5. Арк. 7.

²² ДАМО. Ф. 250. Оп. 3. Спр. 2. Арк. 2.

²³ ДАМО. Ф. 250. Оп. 3. Спр. 2. Арк. 12.

²⁴ ДАМО. Ф. 250. Оп. 3. Спр. 4. Арк. 3.

²⁵ ДАМО. Ф. 250. Оп. 3. Спр. 26. Арк. 3.

²⁶ ДАМО. Ф. 250. Оп. 3. Спр. 9. Арк. 9-11.

²⁷ ДАМО. Ф. 250. Оп. 3. Спр. 5. Арк. 5.

²⁸ ДАМО. Ф. 250. Оп. 3. Спр. 24. Арк. 1.

Через жорстоке поводження наглядачів, серед арештантів траплялися спроби голодовок та втеч із тюрми. Так, згідно рапорту тюремного інспектора від 1908 р.: «Ув'язнений каторжний арештант Фененко Іван Леонтєвич, 2 березня повідомив наглядачу, що арештанти планують оголосити голодовку, аби цим виразити протест проти діючого режиму тюрми, і що арештанти Литвинов Петро Іванович та Туренко Федір Іванович виразили намір вбити начальника тюрми Ніколайчука, і зброю для цього вбивства – ножі, їм начебто повинен був принести наглядач тюрми Федір Тушевський, який перебував у членах революційного комітету.

2 березня, наглядач тюрми Іван Кремінський звернув увагу на поведінку арештанта Афанасія Тарана, який під час обіду зайшов у вбиральню, на другому поверсі тюрми, і одразу звідти вийшов. Здійснивши, вслід за виходом Тарана, обшук у вбиральні, Кремінський знайшов на пічці декілька записок, у яких містився заклик до голодовки»²⁹.

18 липня 1911 р. з місця роботи по будівництву тюремного млина втік арештант Іван Федеев, який був засуджений Тимчасовим військовим судом у м. Севастополь на 10 років каторги за приналежність до антиурядової організації³⁰.

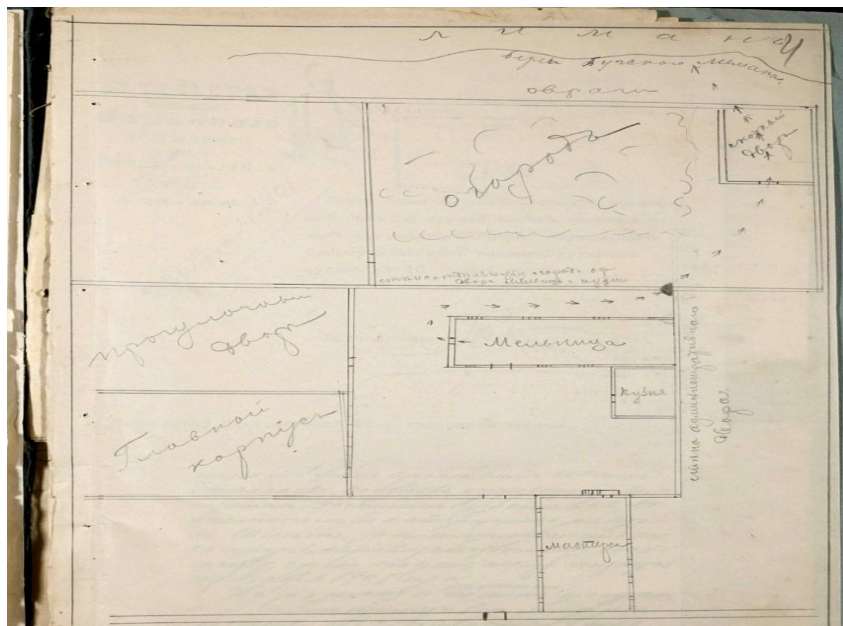

Рис. 3. План території Миколаївської каторжної тюрми, який намалював біглий арештант Іван Федеев³¹

²⁹ ДАМО. Ф. 250. Оп. 3. Спр. 1. Арк. 3.

³⁰ ДАМО. Ф. 250. Оп. 3. Спр. 7. Арк. 1.

³¹ ДАМО. Ф. 250. Оп. 3. Спр. 7. Арк. 4.

Бували й випадки самогубств серед арештантів каторжної тюрми. Так, 22 квітня 1910 р. старшим наглядачем Тимофієм Самоматниковим, увійшовши в одиночну камеру № 3, був знайдений повішений арештант Курбан Муса огли³². За свідченням тюремного лікаря Г. Уварова, ознак насильницької смерті виявлено не було³³.

Через надзвичайні події (втечі та бунти) Миколаївський тюремний інспектор у листі до начальника Миколаївської каторжної тюрми запропонував у найближчому майбутньому встановити сигналізацію. Тюремний інспектор запросив начальника тюрми надати йому генеральний план тюрми з позначками місця розташування зовнішніх постів та план окремих будівель³⁴.

3 січня 1912 р. Тюремна інспекція вимагала негайно надати їм списки каторжників, згідно по формі № 3 Циркуляру Головного Тюремного Управління від 18 листопада 1910 р., які повинні бути направлені на будівництво Амурської залізної дороги³⁵. На основі ст. 36 прописаної в Циркулярах Головного Тюремного Управління від 9 серпня 1908 р. за № 61 «Про тимчасові правила утримання у тюрмах загального улаштування та каторжних тюрмах», начальник Миколаївської каторжної тюрми надав тюремному інспектору зазначені списки арештантів³⁶.

Станом, на 3 грудня 1912 р. у Миколаївській каторжній тюрмі кількість ув'язнених становила до 554 особи. У лікарні знаходилося 40 осіб. Також при тюрмі діяли портяжна, чобіткова, столярна, слюсарна, кошикова та ковальська майстерні, на яких працювало 210 арештантів³⁷.

Страждали арештанти каторжної тюрми і від різних хвороб: запалення легенів та туберкульозу. Так, згідно листу помічника начальника тюрми до Бердянського повітового поліцейського управління Таврійської губернії, адміністрація каторжної тюрми просила поліцейських про розшук родичів арештанта Федора Никифоровича Шепелева, задля повідомлення їм інформації, що зазначений арештант помер у тюремній лікарні від пневмонії³⁸.

Існувала Миколаївська каторжна тюрма і під час Першої світової війни. Так, на початку 1915 р. у тюрмі перебував 501 арештант. Серед службовців тюрми рахувалися начальник тюрми, три його помічники, 50 наглядачів та один фельдшер³⁹. Функціонувала каторжна в'язниця і в період революційних подій 1917-1920-х рр.⁴⁰

Висновки. Таким чином, у 1907 р., через програш Російської імперії у російсько-японській війні та втратою частини о. Сахалін (де і відбували в основному

³² ДАМО. Ф. 250. Оп. 3. Спр. 5. Арк. 1.

³³ ДАМО. Ф. 250. Оп. 3. Спр. 5. Арк. 3.

³⁴ ДАМО. Ф. 250. Оп. 3. Спр. 15. Арк. 1.

³⁵ ДАМО. Ф. 250. Оп. 3. Спр. 20. Арк. 4.

³⁶ ДАМО. Ф. 250. Оп. 3. Спр. 20. Арк. 13.

³⁷ ДАМО. Ф. 250. Оп. 3. Спр. 34. Арк. 5.

³⁸ ДАМО. Ф. 250. Оп. 3. Спр. 39. Арк. 9.

³⁹ ДАМО. Ф. 250. Оп. 3. Спр. 44. Арк. 3.

⁴⁰ Біліченко Л. Історія Миколаївської каторжної тюрми (1907-1920 рр.)... С. 50-59.

покарання каторжні арештанти), за указом імператора Миколи II була заснована Миколаївська каторжна тюрма, яка функціонувала до 1920 р.

Режим Миколаївської каторги визначався законодавчо-нормативною базою, яка склалася у першій половині ХХ ст., а саме закону від 1903 р. «Про заборону тілесних покарань». Однак, не дивлячись на це, нерідко наглядачі вчиняли тілесні розправи над арештантами та грубо з ними поводитися. Через це серед арештантів нерідко відбувалися спроби голодовок, втеч та заколотів із тюрми, а також були зафіксовані самогубства у тюремних камерах. Страждали арештанти каторжної тюрми і від різних хвороб: запалення легенів та туберкульозу.

REFERENCES

- Bilichenko, L. (2021). Istoriiia Mykolaiivskoi katorzhnoi tiurny (1907-1920 rr.) [History of the Nikolaev convict prison (1907-1920)]. *Starozhytnosti Lukomoria*, 3, 50-59 [in Ukrainian].
- Bilichenko, L. (2023). Mykolaiivska katorzhna tiurma u spohadakh kolyshnoho politviania Sheinisa [Mykolaiv penal prison in the memories of former political prisoner Sheinis]. *Proceedings of the 14th International Scientific and Practical Conference «Science and Practice: Implementation to Modern Society»*, 330-331 [in Ukrainian].
- Gavrilov S. & Lyubarov, Yu. (2009). *Nikolaev – 220 let: ocherki istorii zhizni goroda i gorozhan* [Nikolaev – 220 years: essays on the history of the life of the city and citizens]. Nikolaev [in Russian].
- Levchenko, L. (2019). Mykolaiivskiy pikluvalnyi pro tiurny komitet yak orhan upravlinnia tiuremnyim hospodarstvom ta opiky nad viazniamy [Mykolayiv Prison Trusteeship Committee as a Prison Management and Guardianship Authority]. *Visnyk Penitentsiarnoi asotsiatsii Ukrainy*, 3, 44-58 [in Ukrainian].
- Mironova, I. (2021). Realizatsiia reformy skasuvannia tilesnykh pokaran u katorzhnykh tiurmakh Kharkivskoi hubernii (druha polovyna XIX – pochatok XX st.) [Implementation of the reform of the abolition of corporal punishment in penal prisons of Kharkiv province (second half of the XIX – early XX centuries)]. *Vcheni zapysky TNU imeni V.I. Vernadskoho*, 32 (71), 4, 69-76 [in Ukrainian].
- Hristova, N. (2020). Tyuremnyi marshrut: gauptvahta, ostrog, “buhteevka”, katorzhnaya tyurma [Prison route: guardhouse, jail, “buhteevka”, hard labor prison]. *Vecherniy Nikolaev*, 46, 6-7 [in Russian].
- Sheynis. (1925). Katorga v Nikolaeve [Hard labor in Nikolaev]. *Po tyurman. Sbornik vospominaniy* 167-172. [in Russian].

ТІЖНАРОДНІ ВІДНОСИНА

DOI: 10.31110/consensus/2024-02/183-193

УДК (UDC) 338.48

COOPERATION BETWEEN UKRAINE AND TURKEY IN THE SPHERE OF TOURISM: ACHIEVEMENTS AND PROSPECTS

Ihor Tanavskiy*

Abstract

The purpose of the article is an objective analysis of the content of interstate relations between Ukraine and the Republic of Turkey in the field of tourism in 1991–2021, the formation of a legislative framework and infrastructure development for the tourism business, and an outline of the achievements and prospects of joint investment projects in the tourism industry.

Over the studied period, efforts by Ankara and Kyiv to accelerate cooperation and European integration can be traced. During this time, the main agreements on the conditions of mutual travel, transport connections, and air transportation between the two countries were concluded.

Importantly, since the full-scale invasion of Ukraine by the Russian Federation, Turkey has begun to receive our defenders for rehabilitation, refugees, and children for rest.

The importance of such areas of cooperation between the two countries as medical and recreational, educational, scientific, cultural and educational, sports and religious tourist is outlined. Important interstate projects in the tourism industry were analyzed, which will further promote the exchange of experience and knowledge.

The methodological basis of the study are the principles of objectivity, historicism, and systematism with the application of general scientific research methods: analysis, synthesis, induction, comparison, analogy, periodization, and generalization of information.

The scientific novelty of the publication lies in a comprehensive analysis of the interstate relations between Ukraine and the Republic of Turkey in the field of tourism, in determining their economic, commercial, and cultural significance for both countries.

Therefore, having considered the chronology and specificity of cooperation between Ukraine and Turkey in the field of tourism, it can be concluded that over the last thirty years, much has been done to deepen relations in this profitable sector, and that tourism is a significant component of international cooperation between Ukraine and the Republic of Turkey.

Keywords: Ukraine, Republic of Turkey, tourism sector, cooperation, diplomatic relations, passenger flow, investment projects

* Graduate student of the World History and Religious Study Department Ternopil Volodymyr Hnatyuk National Pedagogical University, Ternopil, Ukraine. E-mail: tanavskijgoro95@gmail.com. ORCID: <https://orcid.org/0009-0005-4453-4316>

СПІВПРАЦЯ МІЖ УКРАЇНОЮ ТА ТУРЕЧЧИНОЮ У СФЕРІ ТУРИЗМУ: ЗДОБУТКИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ

Ігор Танавський*

Анотація

Метою статті є об'єктивний аналіз змісту міждержавних відносин між Україною та Турецькою Республікою у сфері туризму у 1991–2021 рр., формування законодавчої бази та розвитку інфраструктури для туристичного бізнесу, окреслення здобутків та перспектив спільних інвестиційних проектів у туристичній галузі.

За досліджуваній відрізок часу, можна прослідкувати зусилля, які доклали Анкара та Київ, аби посилити співпрацю у зазначеній сфері. У цей період були укладені основні договори про умови взаємних поїздок громадян, транспортне сполучення та авіап перевезення між двома країнами.

Важливо, що з часу повномасштабного вторгнення РФ в Україну, Туреччина почала приймати наших захисників на оздоровлення, біженців і дітей на відпочинок.

Окреслено важливість таких напрямків співпраці між обома країнами, як лікувально-оздоровчий, освітній, науковий, культурно-пізнавальний, спортивний та релігійний туризм. Проаналізовано важливі міждержавні проекти у туристичній галузі, що надалі сприятиме обміну досвідом та знаннями.

Методологічною основою дослідження стали принципи об'єктивності, історизму та системності із застосуванням загальнонаукових методів дослідження: аналізу, синтезу, індукції, порівняння, аналогії, періодизації та узагальнення інформації.

Наукова новизна публікації полягає в комплексному аналізі міждержавних відносин України та Турецької Республіки у сфері туризму, у визначенні їх економічного, комерційного та освітньо-культурного значення для обох країн.

Отже, розглянувши хронологію та специфіку співпраці України та Туреччини у сфері туризму, можна зробити висновок, що за останні тридцять років багато зроблено для поглиблення стосунків у цій прибутковій галузі, що туризм є вагомою складовою міжнародної співпраці між Україною та Турецькою Республікою.

Ключові слова: Україна, Турецька Республіка, сфера туризму, співпраця, дипломатичні відносини, пасажиропотік, інвестиційні проекти

Цитування: Танавський, І. (2024). Співпраця між Україною та Туреччиною у сфері туризму: здобутки та перспективи. *Консенсус*, 2, 183–193.

URL: <https://konsensus.net.ua/index.php/konsensus/article/view/113>

* аспірант кафедри всесвітньої історії та релігієзнавства Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка, Тернопіль, Україна. E-mail: tanavskijigor095@gmail.com. ORCID: <https://orcid.org/0009-0005-4453-4316>

Актуальність дослідження. В умовах багаторічної співпраці між Україною та Турецькою Республікою набуває особливої актуальності сфера туризму. У полі зору період від 1991 до 2021 рр. Здобуття Україною незалежності, зникнення «залізної завіси», політична та ринкова реформи надали можливість зростанню туристичної галузі.

На сучасному етапі розвитку України, коли можна підсумувати реформи та їх ефективність, відбувається переоцінка історії міждержавних взаємин всього періоду незалежності. В усі роки співпраці України та Турецької Республіки туризм відіграв особливу роль у житті суспільства цих держав. Предметом нашого дослідження передбачено проаналізувати взаємини у туристичній галузі у 1991–2021 рр. Саме в цей час сформувалася договірна база між Анкарою та Києвом, розвинувся курортний, лікувально-оздоровчий, пізнавально-культурний потенціал такої співпраці.

Історіографічний огляд. Доробок наукової літератури, яка прямо чи опосередковано стосується проблеми вивчення не є досить численним. Міжнародні відносини та дипломатичні стосунки між обома державами, зокрема й співпрацю у сфері туризму, вивчали такі науковці – А. Рубан¹, Г. Принц², М. Воротнюк³, Р. Енверов⁴, Н. Мхитарян⁵, П. Ігнат'єв⁶, Ю. Кочубей⁷, Озтюрк Ібрагім⁸, П. Варбанець⁹.

Спираючись на ґрунтовний фактологічний матеріал, історики роблять висновки, що в період з 1991 р. – по 2021 р. в Україні відбувався об'єктивний процес становлення та розвитку туристичної галузі, налагоджувалася співпраця в цій сфері з іноземними країнами, передусім із Турецькою Республікою.

Метою статті є об'єктивний аналіз змісту міждержавних відносин між Україною та Турецькою Республікою у сфері туризму, формування законодавчої бази та розвитку інфраструктури для туристичного бізнесу, окреслення здобутків та перспектив спільних інвестиційних проєктів у туристичній галузі.

¹ Рубан А. Участь України в міжнародних транспортних коридорах. *Економіка України*. Преса України. Київ, 2001. № 12. С. 44–48.

² Принц Г. ЧЕС це і чесність і партнерство. *Віче. ВРУ*. Київ, 2001. № 12.

³ Воротнюк М. Українсько-турецькі відносини: здобутки, проблеми, перспективи. *Зміцнення безпеки в Чорноморському регіоні і перспективи турецько-українського співробітництва: тези міжнародної конференції*, м. Стамбул, 13 травня 2011 р. Центр міжнародних та європейських досліджень Університету Кадір Хас і Центр Разумкова, 2011. С. 35–40.

⁴ Енверов Р.Р. Передумови еміграції кримськотатарського народу внаслідок анексії Криму Росією. *Проблеми зовнішньої міграції України та інших пострадянських держав: матеріали засідання круглого столу*. Члени редкол.: М.І. Флейчук, У.В. Щурко, Н.І. Черкас, О.Б. Василиця. Львів: Сполом, 2014. С. 49–51.

⁵ Мхитарян Н.І. Українсько-турецькі відносини (сучасний етап). *Східний світ*. Київ, 2011. № 1. С. 74–77. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/SkhS_2011_1_15

⁶ Ігнат'єв П.М. Країнознавство. Країни Азії: навчальний посібник. Книги – XXI. Чернівці, 2006. 424 с.

⁷ Кочубей Ю.М. Спільність стратегічних інтересів України і Туреччини. *Східний світ*. Київ, 2011. № 1. С. 61–65. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/SkhS_2011_1_12

⁸ Озтюрк Ю. Уроки для України з досвіду Туреччини. *Східний світ*. Київ, 2011. № 4. С. 74–77.

⁹ Варбанець П. Пріоритети нової зовнішньої політики Анкари: Туреччина на шляху до регіонального лідерства. *Східний світ*. Київ, 2011. № 1. С. 46–51. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/SkhS_2011_1_10

Виклад основного матеріалу. Станом на 1991 р. Україна мала велику кількість санаторіїв, центрів відпочинку, туристичних баз, культурних пам'яток та місць для паломництва. Проте наявною туристичною інфраструктурою могли користуватися лише громадяни нашої країни.

Першим кроком у розвитку співпраці в туристичній сфері між Україною та Туреччиною стає – Угода між урядами України та Турецької Республіки Про взаємну відмову від оформлення віз для власників дипломатичних, службових або спеціальних паспортів від 7 квітня 1994 р. Дана угода передбачала поглиблення дипломатичної та економічної співпраці між договірними сторонами, спрощення перетину кордону для громадян з обох країн. Документ дав змогу Україні та Туреччині посилити співпрацю та покращити ситуацію із збільшенням подорожей громадян¹⁰.

Зрозуміло, що для кожної держави важливою є освітня галузь, яку для розбудови країни потрібно постійно розвивати. Одним із надійних партнерів у реформуванні цієї галузі в Україні стає Туреччина. Починаючи з 1990-х рр., Анкара засновує в містах України Ісламські культурні центри з метою зацікавлення наших громадян турецькою культурою й історією мусульман та з освітньо-просвітницькою ціллю.

Водночас, наш уряд відкривав Українські культурно-освітні центри у Туреччині. Станом на 2020 р. на території Туреччини було зареєстровано 14 організацій української культури у таких містах, як Аланія (Українська Аланія – Асоціація солідарності), Анкара (Українська спілка), Анталія (Українська родина, Українське культурно-мистецьке об'єднання, Середземноморське об'єднання українців), Бурса (Товариство українців в Бурсі), Бодрум (Українці Егейського регіону), Кушадаси (Українська культурна спілка Кушадаси), Мугла (Спілка української культури і солідарності), Ізмір (Українська спілка солідарності в Ізмірі, Об'єднання українців Ізміра), Самсун (Чорноморська асоціація українців) та Стамбул (Українське культурне товариство, Українське товариство взаємодопомоги). У цих культурно-освітніх осередках громадяни Туреччини могли отримати цікаву інформацію про історію, традиції, культуру України, а найголовніше відкриття – це бальнеологічний (лікування мінеральними водами, грязями) та курортний ресурси України. Активно рекламувались найвідоміші бальнеологічні курорти України: Трускавець, Моршин, Східниця, Свалява, Шаян, Міжгір'я, Бердянськ, Сергіївка, Арабатська стрілка¹¹.

Після низки економічних реформ на поч. 2000-х рр., економіка України зміцнилась та почав зростати матеріальний достаток її громадян, що дало змогу

¹⁰ Про взаємну відмову від оформлення віз для власників дипломатичних, службових або спеціальних паспортів: Угода між Урядом України і Урядом Турецької Республіки. Документ 792_034, чинний, поточна редакція від 07.04.1994. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/792_034#Text

¹¹ Ткачук Л.М. Освітній туризм у світі й в Україні. *Науковий вісник Інституту міжнародних відносин НАУ. Серія: Економіка, право, політологія, туризм: зб. наук. статей*. К.: НАУ, 2010. № 2. С. 137-144.

набагато більше коштів витратити на відпочинок за кордоном. Дослідники туристичної сфери помітили, що у цей період наші громадяни віддавали перевагу відвідуванню країн Азії, зокрема, Туреччини. За даними статистики еміграційних служб обох сторін Анкара стала надійним партнером Києва в обміні туристичними послугами¹².

На думку сучасних дослідників, міжнародний туризм є одним із прибуткових напрямів міжнародного співробітництва та має великий вплив на зростання авторитету та популярності держав у світі. Саме такої важливості набули відносини України та Туреччини на офіційному державному рівні після створення Стратегічної ради високого рівня 25 січня 2011 р. Основними завданнями цієї ради було посилення туристичної співпраці та обмін освітніми і науковими досягненнями¹³.

За досліджуваний період приділено значну увагу розвитку туристичної інфраструктури в Україні та Туреччині для розширення співпраці у цій сфері. Туреччина допомагала нашій державі в підготовці до чемпіонату світу по футболу Євро-2012. Україні було надано будівельні матеріали, технології, фінанси, відповідних фахівців. За період травень–серпень 2012 р. Україну відвідало приблизно до 50000 шанувальників футболу з Туреччини, які поповнили бюджет нашої країни валютою. Загалом на Євро-2012 Україна заробила 1 млрд. доларів. Таким чином, було визначено ще один стратегічний напрямок туризму між Анкарою та Києвом – це спортивний туризм.

Важливо сказати, що спортивний туризм під час проведення змагань приносить значну кількість коштів, суттєво більше, ніж може принести звичайний туризм у той же період часу.

Як бачимо, стратегія розвитку міжнародної співпраці у сфері туризму між Україною та Туреччиною в сучасних умовах пов'язана також з розвитком освіти, спорту та науки. Ці фактори були взяті до уваги урядами обох країн та впливали на процес співпраці¹⁴.

Маємо констатувати, що супутниками туризму є торгівля та економіка, ці складові є одним цілим у фінансовій стабільності держави.

Якщо проаналізувати товарообіг між Туреччиною та Україною у 2000–2012 рр., то бачимо, що рекордного показника він сягнув у 2008 р. і становив 6.583 млрд. дол. На початку 2009 р. у зв'язку зі світовою фінансовою кризою він скоротився до 3.079 млрд. дол. Але уже наприкінці 2009 р. зріс до 4.324 млрд. дол., а в 2011 р. – до 5.23 млрд. дол.¹⁵ Це свідчить про досить міцні й сталі економічно-фінансові зв'язки

¹² Жиделева А., Пацюк В. Аналіз туристичних потоків між Україною та Туреччиною. *Теоретичні і прикладні напрямки розвитку туризму та рекреації в регіонах України: матеріали V міжнародної науково-практичної конференції*. (м. Кропивницький, 4–5 квітня 2019 р.). Кропивницький, 2019. С. 125–136.

¹³ Запорожченко А.С. Створення українсько-турецької Стратегічної ради високого рівня й еволюція відносин між країнами. *Політикус: наук. журнал*. Київ, 2020. № 4. С. 83–92.

¹⁴ Білецький М., Котик Л. Туризм як провідний напрям розвитку ринку послуг Туреччини. *Географія, економіка і туризм: національний та міжнародний досвід: матеріали ювілейної X міжнародної наукової конференції* (Львів, 7–9 жовтня 2016 р.). Львів, 2016. С. 56–61.

¹⁵ Гродський С. Міжнародна економіка в XXI столітті. *Наука молода*. Тернопіль, 2012. № 17. С. 45–48.

між країнами на той час, значну частку коштів забезпечувала туристична сфера. Таким чином, посилена співпраця в туристичній галузі та торгівлі між Туреччиною та Україною фінансово підтримала транзитний регіон у період економічної кризи 2008–2009 рр. Збільшилась кількість транзиту товарів та пасажироперевезень між нашими державами. Така ситуація допомогла зміцнити перехідну українську економіку, що знеболито падіння рівня промислового виробництва, адже громадяни, які були задіяні в промисловості до 1990-х рр., успішно перейшли в торгівлю та туристичний бізнес.

За роки незалежності Україна отримала від Туреччини велику кількість інвестицій в туристичну галузь, яка стала місцем працевлаштування для багатьох українців. Тобто, туристичний об'єкт став фінансово вигідним, тому що дає роботу та наповнює місцеві бюджети¹⁶.

Перспективними напрямками розвитку туризму між Україною і Туреччиною стали медичний та діловий. Вони заповнювали попит на різноманітні засоби з туристичної та медичної інфраструктури. Клієнти ділового туризму залишають у містах, куди здійснено відрядження, набагато більше грошей, ніж, скажімо, туристи, що приїхали відпочивати.

В Україні для проведення фестивалів та виставок мали відповідні ресурси та потенціал такі міста, як Київ, Львів, Одеса, Харків, Дніпро тощо. Однак, для проведення ділових заходів в інших містах, часто не вистачало підтримки міської влади та мережевих готелів. Створення або фінансування існуючого проекту ділового туризму має прибуткове майбутнє. Основними причинами неефективної реалізації конкурентних переваг унікального ресурсного потенціалу України стало те, що значна частина природних територій та об'єктів культурної спадщини були непристосовані для туристичних відвідувань, бо туристична інфраструктура в цілому не відповідала вимогам якісного обслуговування. На той час в Україні більше половини закладів, котрі приймали туристів, потребували модернізації та реконструкції відповідно до міжнародних стандартів.

На прикладі розвитку медичного туризму в Туреччині та перейнявши досвід впровадження такого сегменту, Україна стала конкурентоспроможним суб'єктом на ринку відповідних послуг. Санаторії Одещини, Скадовська, Трускавця, Морщина, Східниці, Закарпатської та Івано-Франківської областей мають підвищений попит іноземних туристів.

Крім того, враховуючи досвід Туреччини, Україна провела перебудову інфраструктури за світовими стандартами туризму. За роки реформ, плідної співпраці з Туреччиною наша держава змогла зробити себе привабливим та конкурентним гравцем на ринку послуг і туризму¹⁷.

¹⁶ Запорожченко А.С. Інструменти співпраці України і Туреччини в галузі економіки. *Соціально-економічні аспекти розвитку суспільства: матеріали міжнародної науково-практичної конференції*. (Одеса, 7 серпня 2020 р.). Одеса, 2020. С. 24–29.

¹⁷ Юрченко С.О. Державне регулювання розвитку туристичної діяльності в Туреччині: досвід для України. *Вісник ХНУ імені В.Н. Каразіна. Серія: Міжнародні відносини. Економіка. Країнознавство. Туризм*. Харків, 2018. № 8. С. 172–180.

Турецька Республіка є однією з найсучасніших туристичних держав. За даними Всесвітньої туристичної організації ООН на 2018 р. Туреччина зайняла 10 місце за популярністю в туристичних напрямках світу. Було визначено, що впродовж цього року Туреччину відвідало 39 мільйонів туристів, з яких 1,5 мільйона складають туристи з України. У 2019 р. динаміка росту туристичної галузі продовжує збільшуватись, кількість мандрівників з нашої держави в Туреччину досягла 2 мільйонів осіб, – що свідчить про невпинний ріст добробуту українців в умовах ринкової системи¹⁸.

Україна співпрацює з багатьма різними країнами за допомогою світових організацій та договорів. Однією з таких організацій, в яку з 1999 р. входить наша країна, є ОЧЕС (Організація чорноморського економічного співробітництва).

Фонди і механізми організації були створені з метою надання фінансової допомоги державам у розробці та реалізації міжнародних галузевих проєктів. Основною програмою, яку фінансує Фонд розвитку проєктів, є співпраця в туристичній галузі. Починаючи з 2004 р. на розвиток туризму та співпрацю в туристичній галузі України та Туреччини було виділено 50 млн. доларів. Ці кошти були витрачені на реконструкцію інфраструктурних об'єктів та на підвищення безпеки туристів під час подорожей. У наступні декілька років фонд виділив на спільні турецько-українські проєкти в туристичній галузі 150 млн. доларів, які використали на реконструкцію спільних історичних об'єктів. За роки функціонування ОЧЕС Україна та Туреччина поглибили міжнародну співпрацю та розвинули туристичну галузь як прибуткове джерело доходів¹⁹.

Україна час від часу переживає економічні кризи, які негативно впливають і на фінансово-міжнародну співпрацю. Криза 2008 р. майже зупинила торгівлю, загальмувала економіку, зменшила туристопотік. Туристична галузь, котра до кризи починала приносити великі прибутки власникам туристичного бізнесу, після кризи скоротилась на 50%, а подекуди зупинила своє існування. Подібною була ситуація в Туреччині. Спільно було складено план дій по боротьбі з кризовими явищами в економіці, торгівлі, туризмі. У 2009 р. у центрах культури та освіти було розроблено нові освітньо-культурні навчальні програми з метою зацікавити людей в мандрівках та активному відпочинку за кордоном. Також вклали велику кількість коштів у розвиток транспорту, щоб зробити його економічним та екологічно безпечним, підвищили фінансування на страхування життя та безпечне перебування туристів. Туреччина та Україна спільними силами подолали економічну кризу та не допустили припинення існування туристичної галузі²⁰.

¹⁸ Антоненко В.С., Григорчак І.М., Хуткий В.О. Сталій розвиток туристичної галузі Туреччини в умовах економічної рецесії: виклики та можливості. *Електронне фахове видання «Ефективна економіка»*. Київ, 2019. № 7. URL: <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=7180>

¹⁹ Про ОЧЕС: Міністерство закордонних справ від 25 жовтня 2019 року URL: <https://mfa.gov.ua/mizhnarodni-vidnosini/oches/pro-oches>

²⁰ Маркіна І.А. Антикризове управління туристичними організаціями і підприємствами як засіб формування їхніх конкурентних переваг. *Проблеми економіки*. Харків, 2014. № 2. С. 205–210. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pekon_2014_2_29

У травні 2016 р. відбулося десяте спільне засідання урядових комісій України та Туреччини в Києві з питань спільної безпеки. На засіданні вирішили, що Україна буде консультувати Туреччину з приводу безпеки на АЕС. Погодилися про стажування в Україні турецьких студентів і аспірантів, відпочинок працівників АЕС на курортах Туреччини та України. Також країни домовилися про співпрацю в авіабудуванні та розвитку космічної галузі. Спільно збудовані літаки мали вийти на рейси для обслуговування пасажирів та туристів, що мандрують до наших країн. Так було спільно виготовлено пасажирський літак TAN-158 на базі літака AN-158; транспортний літак для турецької сторони на базі літака AN-178; літак для турецької сторони на базі літака AN-70. Окремі домовленості стали новим витком співпраці в розвитку будівництва, збільшенні інфраструктурних проєктів, розвитку туристичної галузі та росту кількості туристів з обох сторін.

Туреччина і надалі продовжує активно підтримувати кримських татар, які втекли від окупації російською федерацією Криму, та допомагає їм адаптуватися на материковій Україні²¹. Важливим етапом у розвитку міжнародної співпраці стали Угоди між Кабінетом Міністрів України та Урядом Турецької Республіки про умови взаємних поїздок громадян. Дані документи впорядкували законодавчу базу туристичної співпраці між Україною та Туреччиною²².

На початку 2020 р. в Україні та Туреччині поширилася вірусна інфекція Covid-19 і введено локдаун. Вірус дуже сильно вплинув на суспільство двох країн та співпрацю в сфері туризму. Маємо констатувати, що відбувся стрімкий спад торгівлі та туристопотоку. Туреччина з 29 квітня 2020 р. посилила карантинні заходи щодо боротьби з епідемією, максимально намагаючись зберегти туристичну галузь. Стосовно туристичної співпраці з Україною, то відпочинок для туристів з нашої держави в Туреччині не був обмеженим. Про це повідомив тодішній міністр культури та інформаційної політики України Олександр Ткаченко за підсумками зустрічі з міністром туризму Туреччини Мехметом Нурі Ерсою.

Туристи, які під час епідемії відвідали Туреччину, були розселені в готелі, що пройшли відповідну підготовку та сертифікацію в тому, що перебування в них є безпечним в умовах пандемії. Крім того Україна та Туреччина домовились влітку 2020 р. розглянути нові маршрути та ввести нові рейси авіаперевезень туристів²³.

Висновки. Отже, розглянувши хронологію співпраці України та Туреччини в

²¹ Крук Н.І. Українсько-турецькі відносини в зовнішньополітичній стратегії України та Туреччини. *Актуальні проблеми політики*. Одеса, 2013. № 50. С. 103–110.

²² Про умови взаємних поїздок громадян: Угода між Кабінетом Міністрів України та Урядом Турецької Республіки від 1 серпня 2012 р. Затверджено Постановою КМ № 329. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/792_078/paran2; Про внесення змін до Угоди між Кабінетом Міністрів України та Урядом Турецької Республіки про умови взаємних поїздок громадян: угода між Кабінетом Міністрів України та Урядом Турецької Республіки від 17 травня 2017 р. Затверджено Постановою КМ № 338. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/792_001-17#Text

²³ Посилення карантину в Туреччині не вплине на українських туристів. *Суспільне. Новини*. URL: <https://suspilne.media/126056-posilenna-karantinu-v-tureccini-ne-vpline-na-ukrainskih-turistiv-tkacenko/>

сфері туризму, можна говорити про значний потенціал для зміцнення співпраці між обома державами у зазначеному секторі. Україна встановила дружні стосунки з Туреччиною, налагодила дипломатичні відносини, вдосконалила законодавчу базу до світового рівня юриспруденції, розвинула інфраструктуру для туристичного бізнесу. Україна та Турецька Республіка є важливими гравцями в туристичному бізнесі. Адже від їхньої співпраці залежить пасажиропотік в інші країни, громадяни яких хочуть провести відпустку з користю і без відриву від маршруту, відвідати якомога більше країн. Анкара та Київ вкладають великі кошти в інфраструктуру курортних та культурних закладів, транспорт та торгово-розважальні центри для зацікавленості туристів.

Спільні інвестиційні проекти в торгівлю, туризм, транспорт, освіту вивели туристичну галузь на новий рівень. Для інвестиційних проектів Туреччини в Україні пріоритетними напрямками є діловий, оздоровчий туризм в курортних зонах морів, медичний туризм на базі лікувальних курортів та провідних клінік країни. Крім того, перспективними різновидами туризму в Україні також є релігійний, культурно-пізнавальний, історичний, спортивний, екологічний, сільський та ін. Співпраця між Україною та Туреччиною у сфері туризму буде стимулювати туристичну діяльність як в Україні, так і в окремих регіонах, посилювати зв'язок туризму з іншими сферами соціально-економічного і культурного розвитку. Це буде сприяти поліпшенню іміджу України як туристичної держави на світовому ринку туристичних послуг, поповненню бюджету країни, створенню сучасної туристичної індустрії.

Підсумовуючи наше дослідження, можна зазначити, що сфера туризму є ваговою і перспективною складовою міжнародної співпраці між Україною та Туреччиною.

REFERENCES

- Antonenko, V., Hryhorchak, S. & Khutkyi, V. (2019). Stalyy rozvytok turystychnoyi haluzi Turechchyny v umovakh ekonomichnoyi retsesiyi: vyklyky ta mozhyvosti [Sustainable development of the tourism industry in Turkey in the conditions of economic recession: challenges and opportunities]. *Efektivna ekonomika*, 7 [in Ukrainian].
- Biletskyi, M. & Kotyk, L. (2016). Turyzm yak providnyy napryam rozvytku rynku posluh Turechchyny [Tourism as a leading direction of the development of the service market of Turkey]. *Heohrafiya, ekonomika i turyzm: natsionalnyy ta mizhnarodnyy dosvid: X yuvileyna mizhnarodna naukovoyi konferentsiya*. Lviv, 56-61 [in Ukrainian].
- Enverov, R. (2014). Peredumovy emihratsiyi krymskotatarskoho narodu vnaslidok aneksiyi Krymu Rosiyeyu [Prerequisites for the emigration of the Crimean Tatar people as a result of the annexation of Crimea by Russia]. *Problemy zovnishn'oyi mihratsiyi Ukrayiny ta inshykh postradyanskykh derzhav: zasidannya kruhloho stolu*. Lviv: Spolom, 49-51 [in Ukrainian].
- Hrodskiy, S. (2012). Mizhnarodna ekonomika v XXI stolitti [International economy in the XXI century]. *Nauka moloda [Science is young]*, 17, 45-48 [in Ukrainian].
- Ihnatiev, P. (2006). Krayinoznavstvo [Local studies]. *Krayiny Azii: navchalnyy posibnyk*. Chernivtsi: Knyhy – XXI [in Ukrainian].
- Kochybei, Y. (2011). Spilnist stratehichnykh interesiv Ukrayiny i Turechchyny [Common strategic

- interests of Ukraine and Turkey]. *Shhidnyy svit*, 1, 61–65 [in Ukrainian].
- Kruk, N. (2013). Ukrayinsko-turetski vidnosyny v zovnishnopolitychniy stratehiyi Ukrayiny ta Turechchyny [Ukrainian-Turkish relations in the foreign policy strategy of Ukraine and Turkey]. *Aktualni problemy polityky*, 50, 103–110 [in Ukrainian].
- Markina, I. (2013). Antykryzove upravlinnya turystychnymy orhanizatsiyamy i pidpryemstvamy yak zasib formuvannya yikhnikh konkurentnykh perevah [Anti-crisis management of tourist organizations and enterprises as a means of forming their competitive advantages]. *Problemy ekonomiky*, 2, 205–210 [in Ukrainian].
- Ministerstvo zakordonnykh sprav (2019, October 25). Pro OCHES [About BSEC] [in Ukrainian].
- Mkhytarian, N. (2001). Ukrayinsko-turetski vidnosyny (suchasnyy etap) [Ukrainian-Turkish relations (modern stage)]. *Shhidnyy svit*, 1, 74–77 [in Ukrainian].
- Oztiurk, Y. (2011). Uroky dlya Ukrayiny z dosvidu Turechchyny [Lessons for Ukraine from Turkey's experience]. *Shhidnyy svit*, 4, 74–77 [in Ukrainian].
- Prynts, H. (2001). CHES tse i chesnist' i partnerstvo [CHES is both honesty and partnership]. *Viche [Viche]*, 12 [in Ukrainian].
- Ruban, A. (2001). Uchast Ukrayiny v mizhnarodnykh transportnykh korydorakh [Participation of Ukraine in international transport corridors]. *Ekonomika Ukrayiny. Presa Ukrayiny*, 12, 44–48 [in Ukrainian].
- Suspilne. Novyny [Public. News.]. Posylennya karantynu v Turechchyni ne vplyne na ukrayinskykh turystiv [Strengthening of quarantine in Turkey will not affect Ukrainian tourists]. Retrieved from <https://suspilne/media/126056-posilenna-karantynu-v-tureccini-ne-vpline-na-ukrainskih-turistiv-tkacenko/> [in Ukrainian].
- Tkachuk, L. (2010). Osvitniy turizm u sviti y v Ukrayini [Educational tourism in the world and in Ukraine]. *Naukovyy visnyk Instytutu mizhnarodnykh vidnosyn NAU. Ekonomika, pravo, politolohiya, turizm*, 2, 137–144 [in Ukrainian].
- Uhoda mizh Uryadom Ukrayiny i Uryadom Turetskoyi Respubliki (1994, April 7). «Pro vzayemnu vidmovu vid oformlennya viz dlya vlasnykil dyplomatychnykh, sluzhbovykh abo spetsialnykh pasportiv» [About the mutual refusal to issue visas for owners diplomatic, service or special passports]. *Dokument*, 792–034 [in Ukrainian].
- Uhoda mizh Kabinetom Ministriv Ukrayiny ta Uryadom Turetskoyi Respubliki (2012, august 1). Pro umovy vzayemnykh poyizdok hromadyan [About the conditions of mutual trips of citizens]. *Postanova KM № 329* [in Ukrainian].
- Uhoda mizh Kabinetom Ministriv Ukrayiny ta Uryadom Turetskoyi Respubliki (2017, May 17). Pro vnesennya zmin do Uhody mizh Kabinetom Ministriv Ukrayiny ta Uryadom Turetskoyi Respubliki pro umovy vzayemnykh poyizdok hromadyan [On Amendments to the Agreement between the Cabinet of Ministers of Ukraine and the Government of the Republic of Turkey on the Conditions of Mutual Travel of Citizens]. *Postanova KM № 338* [in Ukrainian].
- Varbanets, P. (2011). Prioritytety novoyi zovnishnoyi polityky Ankary: Turechchyna na shlyakhu do rehionalnoho liderstva [Priorities of Ankara's new foreign policy: Turkey on the way to regional leadership]. *Shhidnyy svit*, 1, 46–51 [in Ukrainian].
- Vorotniuk, M. (2011). Ukpayinsko-turetski vidnosyny: zdobutky, problemy, perspektyvy [Ukrainian-Turkish relations: achievements, problems, prospects]. *Zmitsnennya bezpeky v Chornomorskomu rehioni i perspektyvy turetsko-ukrayinskoho spivrobotnytstva: mizhnarodna konferentsiya m. Stambul Tsentri mizhnarodnykh ta yevropeyskykh doslidzhen Universytetu Kadir Khas i Tsentri Razumkova*, 35–40 [in Ukrainian].

- Yurchenko, S. (2018). Derzhavne rehulyuvannya rozvytku turystychnoyi diyal'nosti v Turechchyni: dosvid dlya Ukrayiny [State regulation of tourism development in Turkey: experience for Ukraine]. *Visnyk KHNU imeni V.N. Karazina. Seriya «Mizhnarodni vidnosyny. Ekonomika. Krayinoznavstvo. Turyzm»*, 8, 172-180 [in Ukrainian].
- Zaporozhenko, A. (2020). Stvorennya ukrayinsko-turetskoyi Stratehichnoyi rady vysokoho rivnya y evolyutsiya vidnosyn mizh krayinamy [The creation of the high-level Ukrainian-Turkish Strategic Council and the evolution of relations between the countries]. *Politykus*, 4, 83-92 [in Ukrainian].
- Zaporozhenko, A. (2020). Instrumenty spivpratsi Ukrayiny i Turechchyny v haluzi ekonomiky [Instruments of cooperation between Ukraine and Turkey in the field of economy]. *Sotsialno-ekonomichni aspekty rozvytku suspil'stva: mizhnarodna naukovo-praktychna konferentsiya*. Odesa, 24-29 [in Ukrainian].
- Zhydelieva, A. & Patsiuk, V. (2019). Analiz turystychnykh potokiv mizh Ukrayinoyu ta Turechchynoyu [Analysis of tourist flows between Ukraine and Turkey]. *Teoretychni i prykladni napryamky rozvytku turyzmu ta rekreatsiyi v rehionakh Ukrayiny: V mizhnarodna naukovo-praktychna konferentsiya*. Kropyvnytsky, 125-136 [in Ukrainian].

DOI: 10.31110/consensus/2024-02/194-204

УДК (UDC) 327.36 : 355.357] (567) «2003/2011»

STABILIZATION MEASURES AND PEACEKEEPING MISSIONS IN IRAQ DURING THE OPERATION OF INTERNATIONAL COALITION FORCES (2003–2011)

Vladylena Sokyrska*

Yaroslav Petrychenko**

Abstract

The article is devoted to the study of the participation of foreign states in stabilization and peacekeeping missions in Iraq during the Coalition Forces Operation in 2003–2011. **The goal** of the article is to examine the objectives, effectiveness and impact of the stabilization and peacekeeping missions of foreign states during the Coalition Forces Operation in Iraq (2003–2011) with a view to assessing their contribution to the stabilization of the region and ensuring international peace.

The methodology of the study is based on the principles of scientificity, systematicity and objectivity with the use of general scientific methods: analysis and synthesis, systematic analysis and generalization.

The scientific novelty of the article lies in the fact that the authors, on the basis of government reports, international media materials and resolutions of world organizations, have attempted to analyze the role of foreign states in peacekeeping and stabilization activities in Iraq during the period of operation of the international coalition forces there in 2003–2011 for the first time.

Conclusions. The socio-economic and military-political situation in Iraq, complicated by the aggravation of domestic political and social challenges during the 2003–2011 military operation of the international coalition forces, required an immediate solution. However, there was no unanimity among the participants in the international coalition on the approach and scope of stabilization measures in the country. A number of foreign countries agreed to make their military units available to ensure stability and carry out peacekeeping activities. Some countries actively provided humanitarian and financial assistance to rebuild Iraq's infrastructure and promote its socio-economic development. Despite some differences in approach, all countries participating in the international coalition operation were actively involved in organizing the reconstruction program for Iraq, which contributed significantly to its stabilization during the period under study.

Keywords: stabilization, peacekeeping, anti-Iraqi coalition, military contingent, coalition operation

* Doctor of Historical Sciences, Professor of the Department of World History, International Relations and Methods of Teaching of Historical Disciplines Sumy State Pedagogical University named after A.S. Makarenko, Sumy, Ukraine. E-mail: vlada.sokirskaya@ukr.net. ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9983-3234>

** Master's student of the Educational and Scientific Institute of History, Law and International Relations Sumy State Pedagogical University named after A.S. Makarenko, Sumy, Ukraine.

E-mail: yaroslavpetrychenko789@gmail.com. ORCID: <https://orcid.org/0009-0004-3319-2712>

СТАБІЛІЗАЦІЙНІ ЗАХОДИ ТА МИРОТВОРЧІ МІСІЇ В ІРАКУ ПІД ЧАС ОПЕРАЦІЇ МІЖНАРОДНИХ КОАЛІЦІЙНИХ СИЛ (2003–2011 РР.)

Владилена Сокирська*
Ярослав Петриченко**

Анотація

Стаття присвячена дослідженню участі іноземних держав у стабілізаційних заходах і миротворчих місіях в Іраку під час проведення операції коаліційних сил в 2003–2011 рр. **Метою даної статті є** дослідження цілей, ефективності та впливу стабілізаційних і миротворчих місій іноземних держав під час операції коаліційних сил в Іраку (2003–2011) з метою оцінки їхнього внеску в стабілізацію регіону та забезпечення міжнародного миру.

Методологія дослідження ґрунтується на принципах науковості, системності та об'єктивності з використанням загальнонаукових методів: аналізу і синтезу, системного аналізу та узагальнення.

Наукова новизна статті полягає в тому, що на основі державних звітів, матеріалів міжнародних ЗМІ та резолюцій світових організацій авторами вперше поставлено завдання проаналізувати роль іноземних держав у миротворчих та стабілізаційних заходах на території Іраку у період проведення там у 2003–2011 рр. операції міжнародних коаліційних сил.

Висновки. Соціально-економічна та військово-політична ситуація в Іраку, що ускладнилася через загострення внутрішньополітичних та соціальних викликів у ході проведення міжнародними коаліційними силами військової операції 2003–2011 рр., потребувала негайного врегулювання. Однак, серед учасників операції міжнародних коаліційних сил не було однастайності у підходах та масштабах проведення стабілізаційних заходів на території цієї країни. Низка іноземних держав згодилися надати свої військові підрозділи для забезпечення стабільності та проведення тут миротворчих заходів. Окремі країни активно надавали гуманітарну та фінансову допомогу для відновлення іракської інфраструктури та сприяння його соціально-економічному розвитку. Незважаючи на певні розбіжності в підходах, усі країни-учасниці операції міжнародних коаліційних сил активно включилися до організації програми відновлення Іраку, що значно сприяло його стабілізації упродовж досліджуваного періоду.

Ключові слова: стабілізаційні заходи, миротворчі місії, антиіракська коаліція, військовий контингент, операція коаліційних сил

Цитування: Сокирська, В. & Петриченко, Я. (2024). Стабілізаційні заходи та миротворчі місії в Іраку під час операції міжнародних коаліційних сил (2003–2011 рр.). *Консенсус*, 2, 194–204.

URL: <https://konsensus.net.ua/index.php/konsensus/article/view/114>

* доктор історичних наук, професор кафедри всесвітньої історії, міжнародних відносин та методики навчання історичних дисциплін Сумського державного педагогічного університету імені А.С.Макаренка, Суми, Україна. Е-mail: vlada.sokirskaya@ukr.net, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9983-3234>

** магістрант Навчально-наукового інституту історії, права та міжнародних відносин Сумського державного педагогічного університету імені А.С.Макаренка, Суми, Україна.

Е-mail: yaroslavpetrychenko789@gmail.com, ORCID: <https://orcid.org/0009-0004-3319-2712>

Постановка проблеми. Участь різних країн у врегулюванні конфліктів, стабілізаційних та миротворчих місіях є обов'язковим елементом у забезпеченні мирного середовища у різних куточках світу, боротьбі з тероризмом, забезпечення справедливості та демократії. Одна з ключових подій початку XXI ст. – операція коаліційних сил у складі 38 держав на чолі з США та Великою Британією в Іраку – не залишилася поза увагою міжнародного співтовариства. Головною метою проведення операції міжнародних коаліційних сил була зміна політичного керівництва Іраку, а також превентивні заходи щодо виявлення та непоширення зброї масового знищення. І хоча дана акція не була підтримана ООН та мала осуд з боку окремих держав, рішення про направлення військових контингентів для встановлення миру та проведення стабілізаційних заходів в Іраку було прийнято низкою сторін.

Розподіл миротворчих заходів включав у себе безліч аспектів, таких як: фінансові внески, направлення військ, забезпечення зброєю, а також проведення заходів для дотримання порядку та стабільності. Низка окремих держав зробила свій внесок у процеси реконструкції та стабілізації в Іраку. Зокрема, наприклад, Велика Британія керувала південною частиною країни, де перебувало близько 12 тис. британських військових. У той же час Польща, за певної логістичної допомоги з боку НАТО, контролювала центрально-південний регіон і очолювала сили, що склалися з 9 200 військовослужбовців з Європи, Азії та Латинської Америки. Окремі країни, які не направляли в зону бойових дій війська, такі як, наприклад, Саудівська Аравія й Китай, запропонували фінансову підтримку й гуманітарну допомогу. Посилювалась міжнародна співпраця між США країнами, які виступали проти війни в Іраку під проводом США.

Упродовж 2003–2011 рр. Ірак став полем діяльності різних держав світу, які намагалися вплинути на внутрішньополітичну ситуацію та відновлення соціально-економічного розвитку країни. Проте ці місії стикалися з різними викликами та проблемами, що вимагають детального аналізу. Серед них – ефективність заходів стабілізації, роль міжнародних організацій та органів управління, взаємодія з місцевим населенням та інші фактори, які вплинули на результативність діяльності місії та загальний хід подій у Іраку.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Окреслена в цій статті наукова проблема не знайшла свого історіографічного вираження. Джерельну базу дослідження формують урядові звіти, офіційні заяви лідерів країн-учасниць операції коаліційних сил в Іраку, матеріали міжнародних ЗМІ та резолюції міжнародних організацій. Тому **метою даної статті є** дослідження цілей, ефективності та впливу стабілізаційних і миротворчих місій іноземних держав під час операції коаліційних сил в Іраку (2003–2011) з метою оцінки їхнього внеску в стабілізацію регіону та забезпечення міжнародного миру.

Формування цілей статті. Метою статті є аналіз участі іноземних держав у миротворчих та стабілізаційних заходах на території Республіки Ірак у період здійснення військової операції коаліційних сил 2003–2011 рр., вплив стабілізаційних і

миротворчих місій в Іраку на внутрішньополітичну ситуацію та міжнародну безпеку. Також необхідним є визначення ключових викликів та проблем, що виникали перед місіями стабілізації та миротворчості у Іраку під час вищезазначеного періоду.

Виклад основного матеріалу. Одним із пріоритетних завдань операції коаліційних сил з моменту початку операції «Іракська свобода» 17 березня 2003 р. була не тільки зміна політичного керівництва, а й поступова демократична відбудова та стабілізація Іраку¹. Міжнародна участь була спрямована на підтримку миротворчих операцій, допомоги в підготовці і оснащенні нових сил безпеки Іраку, а також надання фінансової підтримки для відновлювальних робіт. Після проведення військової операції в Іраку панувало беззаконня, насильство та масове мародерство, що призвело до критичних руйнувань інфраструктури та порушення надання основних послуг і розподілу продовольства. За словами чиновника з питань оборони Іраку: «Післявоєнний грабіж, насильство та партизанський стиль опору в Іраку був «до певної міри несподіваним»².

Окрім того, постійні напади та бомбардування пунктів дислокування коаліційних військ змусили союзників шукати допомоги та підтримки для стабілізації й відновлення Іраку. Ця дипломатія призвела до військових та миротворчих зобов'язань кількох країн. Уже в листопаді 2003 р. налічувалось понад 40 країн, які пообіцяли надати військові та миротворчі контингенти для підтримки безпеки, відновлення та надання гуманітарної допомоги іракцям. Серед них: Австралія, Албанія, Вірменія, Азербайджан, Болгарія, Хорватія, Чехія, Данія, Домініканська Республіка, Естонія, Сальвадор, Фіджі, Грузія, Гондурас, Угорщина, Італія, Японія, Казахстан, Латвія, Литва, Македонія, Монголія, Нідерланди, Нова Зеландія, Нікарагуа, Норвегія, Філіппіни, Польща, Японія, Португалія, Румунія, Сінгапур, Словаччина, Південна Корея, Іспанія, Таїланд, Туреччина, Філіппіни, Україна та Велика Британія.

Для багатьох країн, прийняття Радою Безпеки США Резолюції № 1511 «The situation between Iraq and Kuwait» від 16 жовтня 2003 р. стало важливим фактором у встановленні легітимності післявоєнної міжнародної присутності в Іраку³. Тим не менше, деякі країни були обережними в питанні розгортання або утримування військових контингентів в Іраку. Після того, як було прийнято Резолюцію № 1511 «The situation between Iraq and Kuwait», 23–24 жовтня 2003 р. в Мадриді відбулася міжнародна конференція донорів для Іраку. Світова спільнота, за винятком Сполучених Штатів Америки, пообіцяла через Організацію Об'єднаних Націй виділити приблизно від 16 до 20 мільярдів доларів на гуманітарну допомогу та

¹ Goole D. Agency, truth and meaning: junging the Hurton report. *British Journal of Political Science*. 2005. № 35. P. 468.

² Burns R. Pentagon officials says Iraq stabilization proves 'tougher and more complex' than expected. *The Associated Press*. 2003. June 10.

³ United Nations Security Council. Resolution 1511 (2003) adopted by the Security Council at its 4836th meeting, on 16 October 2003. Retrieved from [https://undocs.org/S/RES/1511\(2003\)](https://undocs.org/S/RES/1511(2003))

відновлення Іраку. Хоча оцінки загальної вартості, необхідної для відбудови Іраку, дуже різнилися⁴.

Зроблено було також небагато додаткових обіцянок щодо надання іноземних військ на додаток до збільшених зобов'язань існуючих контрибуторів, таких як Велика Британія. Зрештою, рішення урядів іноземних держав про направлення миротворчих сил до Іраку могло ґрунтуватися на низці факторів, включаючи загальну ситуацію з безпекою, внутрішньополітична правова ситуація в країні-донорі, правові обмеження, з якими стикаються ці країни при розгортанні військ в Іраку, потенціал для іноземних компаній інвестувати в економіку Іраку, а також конкретні двосторонні домовленості між Сполученими Штатами і можливими донорами. Сполучені Штати субсидували розгортання військових сил деяких партнерів по коаліції, зокрема, Польщі. У березні 2003 р. польські військові (початково чисельністю 200 осіб, а пізніше – 2500 осіб) долучилися до операції «Свобода Іраку» і здійснювали командування багатонаціональною дивізією «Центр-Південь»⁵.

Станом на червень 2007 р. контингент з понад 11 600 іноземних військовослужбовців з 25 країн підтримував зусилля з післявоєнної стабілізації в Іраку та безпосередньо на театрі військових дій. Адміністрація Джорджа Буша-молодшого також зараховувала Фіджі і сім країн НАТО, які не входили до складу багатонаціональних сил в Іраку та не докладали особливих зусиль для стабілізації регіону (Угорщина, Ісландію, Італію, Нідерланди, Португалію, Словенію). Якщо вдатися до короткої статистики, то Велика Британія мала найбільший контингент іноземних військових у Іраку (7 100 осіб), за нею йшла Південна Корея з 1 200 особами. Тому обидві країни планували значно зменшити свою присутність протягом 2007 року. Це було пов'язано з тактикою партизанської війни незаконних збройних формувань, які активно протистояли коаліційним силам за допомогою різноманітних і, часто, нетрадиційних методів, часто використовуючи населені пункти⁶.

На початку дій коаліційних сил в Іраку Організація Об'єднаних Націй активно намагалася запобігти та пом'якшити гуманітарну кризу в цій країні. 28 березня 2003 р., практично через кілька днів після початку військової операції, ООН розпочала міжнародну кампанію зі збору коштів для Іраку, закликаючи міжнародне співтовариство зібрати 2,2 мільярди доларів для задоволення гуманітарних потреб іракського населення. Упродовж трьох місяців міжнародне співтовариство внесло \$870 мільйонів на ці цілі. Ще \$1,1 мільярда було виділено в рамках програми «Нафта в обмін на продовольство».

⁴ Birger H., Wallenstein P. *Peacekeeping Operations: Global Patterns of Intervention and Success, 1948–2004*. Third Edition. Stockholm: Folke Bernadotte Academy Publications, 2007.

⁵ Буглай Н. Зовнішня політика Польщі після вступу до НАТО. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка*. Серія: Історія. 2016. Вип. 1, гл. 2. С. 137–141.

⁶ Леха А.Ю. Дії українських миротворчих підрозділів в Іраку (2003–2005 рр.). *Сумська старовина*. 2011. № XXXIII–XXXIV. С. 13–18.

24 червня 2003 р. Організація Об'єднаних Націй знову звернулася до міжнародної спільноти зібрати решту \$259 мільйонів. Гуманітарні кошти були використані на закупівлю продовольства, медикаментів та засобів для надзвичайних ситуацій. Агенції ООН також ремонтували лікарні, системи водопостачання та каналізації, розмінювали мінні поля та роздали 400 тис. дітей молодшого шкільного віку шкільні набори «Школа в коробці»⁷.

Велика Британія. Сполучене Королівство було найсильнішим прихильником зусиль США в Іраку. Прем'єр-міністр Ентоні Блер повністю підтримав Сполучені Штати Америки, незважаючи на розбіжності всередині власної лейбористської партії. Британський прем'єр-міністр вважав політику Іраку такою, що може нести загрозу міжнародному товариству і порушує резолюції ООН. Він вважав, що політичні проступки режиму Саддама Хусейна є справедливою причиною для військових дій⁸.

Велика Британія відігравала ключову роль у відновленні Іраку після завершення військових дій. Разом зі Сполученими Штатами та Іспанією, Велика Британія розробила проект Резолюції Ради Безпеки ООН «Стабілізація та відновлення Іраку», яка б проклала шлях до процесу відбудови в Іраку. 9 травня 2003 р. ці три країни представили Резолюцію РБ ООН № 1483, яка, серед іншого, поклала край міжнародним санкціям проти Іраку і розділила Ірак на три сектори. Відповідальність за них взяли на себе Сполучені Штати, Велика Британія і Польща. Сполучене Королівство здійснювало тимчасове командування південним Іраком, де його пріоритетами стало поліпшення безпеки й надання гуманітарної допомоги іракському народу. Станом на 20 листопада 2003 р. було відомо про 53 жертви серед британських військових, однак Тоні Блер відкинув пропозиції щодо виходу Великої Британії з Іраку, а після бомбардування італійської бази на півдні Іраку 12 листопада 2003 р. британські офіційні особи підтвердили, що вони готові відправити більше військ, якщо це буде необхідно⁹.

Австралія. Австралія надавала військову підтримку під час війни і продовжувала надавати фінансову та кадрову підтримку Іраку в післявоєнний час. Одним з головних успіхів під час війни в Іраку було те, що австралійські війська успішно захопили авіабазу Аль-Асад на захід від Багдада¹⁰. Хоча Австралія почала виводити свій 2000-тисячний військовий контингент у червні 2003 р., вона утримувала ще близько 900 військовослужбовців в Іраку і на театрі воєнних дій для надання матеріально-технічної допомоги. Офіційні особи зазначали, що австралійські сили можуть бути використані для підготовки місцевих сил безпеки з метою сприяння переходу до іракського самоврядування в майбутньому¹¹. Австралія почала виводити війська у червні 2003 р., однак близько 300 австралійців

⁷ United Nations agencies appeal for \$259 million in emergency assistance for Iraq. *M2 Presswire*. 2003. June 24.

⁸ Blair Stand Puts Strain on Coalition. *Guardian (London)*. 2003. January 22.

⁹ UK 'ready to send more troops to Iraq'. *The Guardian*. 2003. November 13.

¹⁰ Australians Release Details of Iraq Role. *AP Online*. 2003. May 9.

¹¹ Allard Tom. (November 17 2003). Australian Troops Switch to Get Iraqis Up to Speed. *Sydney Morning Herald*.

продовжували надавати інспекційну та моніторингову підтримку з корабля ВМС Австралії в затоці, в той час як інші австралійці беруть участь в управлінні повітряним рухом і логістиці в Іраку. Австралія також надавала фінансову та натуральну допомогу, зокрема, продовольчу та гуманітарну допомогу і допомагала у відбудові Іраку. Зокрема, на Мадридській міжнародній конференції з відновлення Іраку Австралія пообіцяла виділити ще \$14 мільйонів до вже раніше виділених її урядом \$70 мільйонів на допомогу у відбудові¹².

Німеччина. Німеччина послідовно і рішуче виступала проти превентивного удару по Іраку і односторонніх дій США в 2003 р. Німецький уряд вважав, що Саддам Хусейн не становив безпосередньої загрози міжнародній безпеці. Німеччина виключала свою участь у війні в Іраку, навіть якщо б вона була схвалена Радою Безпеки ООН¹³.

З точки зору післявоєнної відбудови, Німеччина взяла на себе обмежені зобов'язання щодо допомоги Іраку. Як обраний член Ради Безпеки ООН, Німеччина проголосувала за Резолюцію РБ ООН № 1483 «Безпека та стабільність в регіоні», яка зняла санкції з Іраку. Канцлер Шредер підкреслив своєчасність зняття санкцій і назвав це необхідним кроком на шляху до процвітаючого і самодостатнього Іраку¹⁴. У деяких політичних колах вважали, що голосування Німеччини символізувало жест, що демонстрував співпрацю зі Сполученими Штатами, незважаючи на різні погляди на війну. Німеччина також проголосувала за наступні резолюції РБ ООН № 1500 від 14.08.2003 «Укріплення ролі ООН у попередженні конфліктів і врегулюванні міжнародних спорів через миротворчі операції» і вищезгадана резолюція № 1511 «The situation between Iraq and Kuwait», які розширили сферу втручання ООН в Іраку. На думку німецького уряду, ці резолюції почали вирішувати важливі питання повоєнного порядку в Іраку¹⁵. Однак німецькі офіційні особи також зазначили, що вони хотіли б більш швидкої передачі суверенітету іракському народу і більш чітких вказівок щодо часових рамок створення нового уряду¹⁶.

Франція. Позиція Франції загострила відносини зі Сполученими Штатами Америки, які традиційно сприймалися як французький союзник зі спільними інтересами. Незважаючи на цей незручний і хиткий період в американсько-французьких відносинах, президенти США Дж. Буш і Франції Ж. Ширак домовилися на саміті «Великої вісімки» у червні 2003 р. подолати ці розбіжності і разом рухатися вперед у питанні відновлення Іраку. «Спільним баченням є вільний Ірак, здоровий Ірак, процвітаючий Ірак», – проголошував президент Дж. Буш¹⁷.

¹² Australia says commit another A\$20 million to Iraq. *Reuters News*. 2003. October 23.

¹³ Hildreth Steven A., et al. *Iraq: International Attitudes to Operation Iraqi Freedom and Reconstruction*. United States Congressional Research Service, 2003. 49 p.

¹⁴ Berlin contradicts EU's Solana on Iraq. *Deutsche Welle*. November 15, 2003.

¹⁵ Germany Restates Anti-war Stance on Iraq. *Agence France-Presse*. March 16, 2003.

¹⁶ Security Council action unanimously, calls for power to be returned to Iraqi people as soon as practical. *United Nations Press Release*. 2003. SC/798, October 10.

¹⁷ Bush G. Chirac 'in agreement'; Presidents meet, seem to patch up discord over Iraq. *The Washington Post*. 2003. June 3.

Щодо питання допомоги у відбудові Іраку, то Франція була учасницею цієї програми лише в рамках своєї частки зобов'язань Європейського Союзу. Офіційний Париж е розглядав ніякої іншої додаткової допомоги на тому етапі ні в плані фінансової допомоги, ні в плані співпраці у військовій сфері¹⁸. Крім того, 13 листопада 2003 р. міністр закордонних справ Франції де Вільпен заявив, що Франція готова допомогти у відбудові Іраку після того, як тимчасовий іракський уряд отримає суверенітет¹⁹. Він також сказав, що американська мета створення тимчасового іракського уряду є занадто далекою. Він також сказав, що американська мета створення тимчасового уряду до середини 2004 р. є надто віддаленою і що слід призначити представника ООН, який працюватиме разом з Полом Бремером з метою обрання представницької асамблеї Іраку до кінця 2003 р. Франція заявила, що вона готова значно списати борговий тягар Іраку через механізми Паризького клубу у спільній заяві з Німеччиною та Сполученими Штатами, опублікованій 16 грудня 2003 р.

Польща. Сполучені Штати розглядали Польщу як одного зі своїх «найвірніших союзників» у своїх зусиллях з роззброєння і відбудови Іраку²⁰. Під час візиту до Кракова у травні 2003 року президент Буш подякував Польщі за її непохитну підтримку війни під проводом США, заявивши, що «Америка не забуде, що Польща виявилася на висоті»²¹. Під час бойової фази війни Польща надала коаліції 200 військовослужбовців, як спецпризначенців, так і невійськового складу. На думку деяких політиків, які підтримували рішення про участь польських військовослужбовців в коаліційній операції в березні 2003 р., а потім у стабілізаційній місії, це втручання повинне було зміцнити міжнародну позицію Польщі та її союзні відносини зі США.

Туреччина. Туреччина – член НАТО та безпосередній сусід Іраку – не дозволила здійснити наземну частину операції через свою територію. Хоча відносини між Туреччиною і Сполученими Штатами постраждали внаслідок рішення турецького парламенту відмовити Сполученим Штатам у праві використовувати Туреччину як північний фронт у війні проти Іраку в березні, Туреччина продемонструвала підтримку коаліції на чолі з США, пообіцявши надати 10 000 миротворців для стабілізації ситуації в Іраку. Пізніше Туреччина відкликала свою пропозицію після того, як 5 листопада 2000 р. Урядова рада Іраку оголосила, що відхилить пропозицію Туреччини. Хоча деякі скептики припускають, що адміністрація Буша схвалила надання Туреччині кредитного пакету на суму 8,5 мільярдів доларів, щоб отримати підтримку в парламенті, американські офіційні особи заперечують, що кредити були послугою за обіцянку надати миротворців²². Один американський чиновник припустив, що кредити були пов'язані з обіцянкою

¹⁸ Officials gather in Madrid for Iraq donors conference. *Los Angeles Times*. 2003. October 23.

¹⁹ France urges policy shift on Iraq. *BBC News*. 2003. November 13.

²⁰ U.S.-Europe Spat Threatens to Isolate Britain. *The Times (London)*. 2003. January 25.

²¹ Polish PM rallies troops in Iraq. *BBC News*. 2003. November 13.

²² Entous A. US- Dollar diplomacy may have paid off in Turkey Vote. *Reuters News*. 2003. October, 2.

Туреччини утримуватися від односторонніх військових дій на півночі Іраку²³. У червні 2003 р. Туреччина оголосила про нову політику, спрямовану на зміцнення торговельних відносин та економічного співробітництва між Туреччиною та Іраком, а також на більш дружні відносини з курдами на півночі²⁴. Туреччина також розглядала запрошення курдських груп відкрити турецькі консульства в регіоні. 24 червня 2003 р. Туреччина також оголосила, що вона відкриє свої бази для гуманітарної допомоги на шляху до Іраку; на додаток до транспортування продовольства та інших вантажів, Туреччина дозволить транзит військовослужбовців.

Україна. Направлення контингенту радіаційного, хімічного та бактеріологічного (РХБ) захисту до Кувейту у березні 2003 р. та направлення військ до Іраку в серпні 2003 р. стали тими випадками в історії незалежної України, коли підрозділи українських Збройних Сил були відправлені до інших держав без відповідного мандату Ради Безпеки ООН. Такі дії України були в руслі політики США та суперечили підходам Росії, Франції та Німеччини щодо врегулювання іракського питання. Про це свідчать події, які відбувалися під час застосування українських миротворчих підрозділів в Іраку. Зокрема, починаючи з кінця 2003 р., рішенням Президента України в Ірак був направлений військовий контингент у кількості до 1800 осіб²⁵.

Безпосередніми завданнями українського миротворчого персоналу в Іраку були: тренування та підготовка особового складу іракської національної поліції; підготовка програм та навчання особового складу іракських сил безпеки у військових навчальних закладах Іраку, планування, організація та проведення підготовки офіцерського складу збройних сил Іраку; висвітлення діяльності Місії у засобах масової інформації, здійснення патрулювання, гарантування безпеки пересування місцевих жителів, несення служби на наглядових постах, надання гуманітарної допомоги, перевірка автомобільного транспорту і населення на предмет наявності зброї, вибухівки, наркотичних речовин і контрабанди²⁶. Одним з основних результатів діяльності українського контингенту в Іраку стала підготовка та сертифікація трьох батальйонів і командного персоналу нової іракської армії. Ці підрозділи стали першими самодостатніми підрозділами, які отримали відповідну сертифікацію. Крім цього, українські військові інженери утилізували небезпечне озброєння, провели очищення будинків, шкіл та доріг від мін, а також вилучили велику кількість зброї у місцевого населення²⁷.

²³ Bentley M. Turk loan linked to Iraq donations - U.S. Official. *Reuter News*. 2003. October 2.

²⁴ Turkey adjust policy regarding northern Iraq. *Xinhua News Agency*. 2003. June 5.

²⁵ Постанова про затвердження рішення Президента України про направлення миротворчого контингенту для участі України в міжнародній миротворчій операції в Республіці Ірак. Закон України. *Голос України*. 2003. № 108. 12 червня.

²⁶ Лисак Я.А. Міжнародно-правові основи дислокації Збройних Сил України за кордоном та виклики їх реалізації: приклади миротворчих операцій в Югославії та Іраку. *Правова доктрина*. 2014. № 31. С. 46-51.

²⁷ Петюр Р.К. Рішення про направлення українського контингенту до Іраку та його наслідки. *Військово-історичний журнал*. 2014. № 4. С. 58-76.

Висновки: Отже, через складні внутрішньополітичні та соціальні виклики військово-політична ситуація в Іраку у ході проведення операції коаліційними силами в Іраку в 2003–2011 рр. потребувала негайного врегулювання. Однак, серед учасників операції міжнародних коаліційних сил не було однастайності у підходах та масштабах проведення стабілізаційних заходів на території Іраку. Низка іноземних держав згодилися надати свої військові підрозділи для забезпечення стабільності та проведення тут миротворчих заходів. Окремі країни активно надавали гуманітарну та фінансову допомогу для відновлення іракської інфраструктури та сприяння його соціально-економічному розвитку. Незважаючи на певні розбіжності в підходах, усі країни-учасниці активно включилися до організації програми відновлення Іраку, що значно сприяло його стабілізації упродовж досліджуваного періоду.

REFERENCES

- Allard, Tom. (2003). Australian Troops Switch to Get Iraqis Up to Speed. *Sydney Morning Herald*. November 17 (in English).
- Australia (2003). Australia says commit another A\$20 million to Iraq. *Reuters News*. October, 23 (in English).
- Australians Release (2003). Australians Release Details of Iraq Role. *AP Online*. May 9 (in English).
- Bentley, M. (2003). Turk loan linked to Iraq donations - U.S. Official. *Reuter News*. October 2 (in English).
- Berlin (2003). Berlin contradicts EU's Solana on Iraq. *Deutsche Welle*. November 15 (in English).
- Blair Stand (2003). Blair Stand Puts Strain on Coalition. *Guardian (London)*. January 22 (in English).
- Buhlay, N. (2016). Zovnishnia polityka Polshchi pislia vstupu do NATO [Poland's foreign policy after joining NATO]. *Naukovi zapysky Ternopilskoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni Volodymyra Hnatiuka. Serii: Istorii, 1, 2*, 137–141 (in Ukrainian).
- Burns, R. (2003). Pentagon officials says Iraq stabilization proves 'tougher and more complex' than expected. *The Associated Press*. June 10 (in English).
- Bush, Chirac (2003). Bush, Chirac 'in agreement'; Presidents meet, seem to patch up discord over Iraq. *The Washington Post*. June 3 (in English).
- Entous, A.(2003.) US- Dollar diplomacy may have paid off in Turkey Vote. *Reuters News*. October 7 (in English).
- France (2003). France urges policy shift on Iraq. *BBC News*. November 13 (in English).
- Germany Restates (2003). Germany Restates Anti-war Stance on Iraq. *Agence France-Presse*. March 16 (in English).
- Goole, D. (2005). Agency, truth and meaning: junging the Hurton report. *British Journal of Political Science*, 35, 468 (in English).
- Heldt, Birger & Wallensteen, Peter. (2011). *Peacekeeping Operations: Global Patterns of Intervention and Success, 1948–2004*. Third Edition. Stockholm: Folke Bernadotte Academy Publications (in English).
- Hildreth, Steven A., et al. (2003). Iraq: International Attitudes to Operation Iraqi Freedom and Reconstruction. United States Congressional Research Service (in English).
- Leha, A.Yu. (2011). Diyi ukrainskykh mirotvorchykh pidrozdiliv v Iraku (2003–2005 rr.) [Actions of Ukrainian peacekeeping units in Iraq (2003–2005)]. *Sumska starovyna, XXXIII–XXXIV*, 13–18 (in Ukrainian).

- Lysak, Ya. (2014). A. International Legal Foundations for the Deployment of Ukrainian Armed Forces Abroad and Challenges in Their Implementation: Case Studies of Peacekeeping Operations in Yugoslavia and Iraq. *Pravova Doktryna*, 31, 46–51 (in English).
- Officials gather in Madrid. (2003). Officials gather in Madrid for Iraq donors conference. *Los Angeles Times*. October 23 (in English).
- Petiur, R.K. (2014). Rishennia pro napravlennia ukrainskoho kontynhentu do Iraku ta yoho naslidky [The decision to send the Ukrainian contingent to Iraq and its consequences]. *Viiskovo-istorychnyi zhurnal*, 4, 58–76 (in Ukrainian).
- Polish, P.M. (2003). Polish PM rallies troops in Iraq. *BBC News*. November 13 (in English).
- Postanova. (2003). Postanova pro zatverdzhennia rishennia Prezydenta Ukrainy pro napravlennia myrotvorchoho kontynhentu dlia uchasti Ukrainy v mizhnarodnii myrotvorchii operatsii v Respublitsi Irak [Resolution on the approval of the decision of the President of Ukraine to send a peacekeeping contingent for Ukraine's participation in the international peacekeeping operation in the Republic of Iraq]. *Zakon Ukrainy. Holos Ukrainy*, 108, 12 chervnia (in Ukrainian).
- Security Council. (2003). Security Council action unanimously, calls for power to be returned to Iraqi people as soon as practical. *United Nations Press Release SC/79*. October 10 (in English).
- Turkey adjust. (2003). Turkey adjust policy regarding northern Iraq. *Xinhua News Agency*. June 5 (in English).
- U.S.-Europe. (2003). U.S.-Europe Spat Threatens to Isolate Britain. *The Times (London)*. January 25 (in English).
- UK 'ready. (2003). UK 'ready to send more troops to Iraq. *The Guardian*, 13 Novemder 3 (in English).
- United Nations. (2003). United Nations agencies appeal for \$259 million in emergency assistance for Iraq. *M2 Presswire*. June 24 (in English).
- United Nations. (2003). United Nations Security Council. Resolution 1511 adopted by the Security Council at its 4836th meeting, on 16 October. Retrieved from <https://undocs.org/S/RES/1511>

DOI: 10.31110/consensus/2024-02/205-218

УДК (UDC) 327 : 341.7] : 355.01

**THE REACTION OF THE DIPLOMATIC MISSIONS OF EUROPEAN STATES IN UKRAINE
TO THE EVENTS OF THE RUSSIAN-UKRAINIAN WAR
(BASED ON MATERIALS FROM OFFICIAL WEB RESOURCES)**

Olena Pistrakevych*
Myroslava Lisovska**

Abstract

The goal of the article is to study the reaction of the diplomatic representations of European states in Ukraine to the events of the Russian-Ukrainian war that covered the period of 2014-2022. The analysis is based on materials from their official web resources which now can be considered as one more tool of modern diplomacy. It is determined that the main events that received a response from diplomatic missions were: The Revolution of Dignity, Russia's armed invasion of Crimea, the war in Donbas, and Russia's full-scale invasion of Ukraine since February 24, 2022.

The scientific novelty of the research is to examine the reaction of European states to the Russo-Ukrainian war by highlighting the position of their diplomatic missions in Ukraine on official web resources.

The conclusions emphasize that the events of the Russian-Ukrainian war were reflected on the web-resources of the diplomatic representations in the messages of different content: warnings to citizens about the difficult security situation in Ukraine and recommendations to refrain from travelling in the country, news about visits of heads of diplomatic missions of European states to the territories that were destroyed and temporarily occupied, interviews with ambassadors about the specifics of the work of diplomatic missions in conditions of war, participation in events on the occasion of memorable dates, artistic events dedicated to the commemoration of the events of the Russian-Ukrainian war. It is determined that the events of the Revolution of Dignity and the Russian occupation of Crimea didn't receive a proper reaction and coverage on the official web resources of diplomatic missions. However, the reaction to Russia's full-scale invasion of Ukraine was immediate. It is proven that the intensification of attention and publishing activities of diplomatic missions regarding the events of the Russo-Ukrainian war took place from the moment of the beginning of active hostilities, especially when the events directly affected the interests of certain countries and their citizens.

Keywords: diplomatic mission, embassy, European states, Russian-Ukrainian war

* PhD in Public Administration, Associate Professor of the Department of International Relations Borys Grinchenko Kyiv Metropolitan University, Kyiv, Ukraine. E-mail: o.pistrakevych@kubg.edu.ua. ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0457-1954>

** PhD in Political Sciences, Associate Professor of the Department of International Relations Borys Grinchenko Kyiv Metropolitan University, Kyiv, Ukraine. E-mail: m.lisovska@kubg.edu.ua. ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3534-9945>

**РЕАКЦІЯ ДИПЛОМАТИЧНИХ ПРЕДСТАВНИЦТВ ЄВРОПЕЙСЬКИХ ДЕРЖАВ В УКРАЇНІ
НА ПОДІЇ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ
(ЗА МАТЕРІАЛАМИ ОФІЦІЙНИХ ВЕБ-РЕСУРСІВ)**

Олена Пістракевич*
Мирослава Лісовська**

Анотація

У рамках поданої публікації **метою** дослідження є вивчення реакції дипломатичних представництв європейських держав в Україні на події російсько-української війни, які охопили 2014–2022 рр. Аналіз здійснено на основі матеріалів їх офіційних веб-ресурсів, які презентують один із сучасних вимірів дипломатії. Визначено, що основними подіями, на які зреагували дипломатичні представництва держав Європи, стали: Революція Гідності, збройне вторгнення РФ у Крим, війна на сході України та повномасштабне вторгнення РФ на територію України з 24 лютого 2022 року.

Наукова новизна дослідження полягає у вивченні реакції європейських держав на російсько-українську війну через висвітлення позиції їхніх дипломатичних представництв в Україні на офіційних веб-ресурсах.

У **висновках** підкреслено, що події російсько-української війни були відображені різними за змістом повідомленнями – про попередження громадян про складну безпекову ситуацію в Україні та рекомендації щодо утримання від подорожей країною, про візити очільників дипломатичних установ європейських держав на території, які зазнали руйнувань та були тимчасово окуповані, про інтерв'ю послів щодо специфіки роботи дипломатичних представництв в умовах війни, про участь у заходах з нагоди пам'ятних дат, мистецьких заходах, присвячених подіям російсько-української війни, про реалізацію програм підтримки постраждалих від російської збройної агресії. Виявлено, що події Революції Гідності та російської окупації Криму не отримали належної реакції та поточного висвітлення їх на офіційних веб-ресурсах дипломатичних представництв. Натомість, реакція на повномасштабне вторгнення РФ в Україну була миттєвою. Доведено, що активізація уваги та публікаційної діяльності дипломатичних представництв щодо подій російсько-української війни відбувалася з моменту початку активних бойових дій, особливо коли події стосувалися безпосередньо інтересів окремих країн та їх громадян.

Ключові слова: дипломатичне представництво, посольство, європейські держави, російсько-українська війна

Цитування: Пістракевич, О. & Лісовська, М. (2024). Реакція дипломатичних представництв європейських держав в Україні на події російсько-української війни (за матеріалами офіційних веб-ресурсів). Консенсус, 2, 205–218.

URL: <https://konsensus.net.ua/index.php/konsensus/article/view/115>

* кандидат наук з державного управління, доцент кафедри міжнародних відносин Київського столичного університету імені Бориса Грінченка, Київ, Україна. Е-mail: o.pistrakevych@kubg.edu.ua. ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0457-1954>

** кандидат політичних наук, доцент кафедри міжнародних відносин Київського столичного університету імені Бориса Грінченка, Київ, Україна. Е-mail: m.lisovska@kubg.edu.ua. ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3534-9945>

Постановка проблеми. Події російсько-української війни стали серйозним викликом для роботи дипломатичних представництв іноземних країн, які покликані підтримувати офіційні міждержавні відносини, здійснювати представництво своїх держав за кордоном, захищати національні інтереси та права своїх громадян. Згідно з Віденською конвенцією про дипломатичні зносини 1961 року однією із основних функцій дипломатичних представництв є збір інформації про умови й події у державі перебування та повідомлення про них уряду акредитуючої держави. Такі екстраординарні події як збройні конфлікти, а тим більше військове вторгнення на територію суверенної держави заслуговують на особливу увагу. Дипломатичні представництва іноземних держав в разі початку воєнних дій в країні перебування мають першими реагувати на такі події та забезпечувати інформування не тільки владних структур своєї держави, а й її громадян, які перебувають в іноземній країні в якій розпочався конфлікт або війна.

Тому, реконструкція того як висвітлювалася проблематика російсько-української війни, як реагували на окремі її етапи дипломатичні представництва європейських держав в Україні, є важливою з огляду на необхідність кращого розуміння позиції європейських держав щодо війни, особливостей сприйняття зарубіжною громадськістю подій, що відбуваються в Україні, а також ймовірності подальшої підтримки та надання допомоги. Для українців найбільш важливим для складання цілісної картини світової реакції на російську агресію є саме позиція європейських країн, оскільки саме євроінтеграційні прагнення України стали одним з приводів, які Росія використала як обґрунтування причин своєї агресії та інтервенції. Крім того, гібридний характер війни Росії проти України потребує детального розгляду і аналізу усіх вимірів не тільки дипломатичної, політичної, безпекової, економічної, а й інформаційної складової. Тож врахування специфіки поширення різного виду інформації в умовах війни, а особливо реакція дипломатичних представництв іноземних держав зберігає свою актуальність та потребує ретельного вивчення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Попри те, що російсько-українська війна ще триває, вона вже стала об'єктом аналізу та вивчення. З 2014 р. основний масив перших публікацій це публіцистичні матеріали та оцінки експертів, які накопичили великий масив фактичних даних та здійснювали перші спроби аналізу ситуації, причин та перебігу війни. Тема російсько-української війни та дослідження усіх її аспектів, залишається актуальною через серйозний вплив на політичну, економічну, гуманітарну та безпекову ситуацію, який поширюється на регіональний та міжнародний рівні. Серед вітчизняних науковців, праці яких присвячені окремим аспектам російсько-української війни, варто зазначити І. Процюка, Д. Бойчука¹. Їхні дослідження торкаються теми допомоги міжнародного співтовариства Україні у

¹Процюк І.В., Бойчук Д.С. Допомога Європейського Союзу Україні під час війни як втілення ідеї соціальної державності. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 6. С. 42-45. URL: http://lsej.org.ua/6_2023/7.pdf

протистоянні російській агресії. Питання позиції окремих держав щодо російсько-української війни висвітлені у працях О. Гільченко та Д. Верютіної², які аналізують участь та роль Німеччини у вирішенні питання української кризи 2013–2015 років; І. Сидоренко, яка розглядає риторику світових лідерів як показник ставлення до війни³; І. Вовканича та І. Шніцера⁴, М. Лісовської, О. Пістракевич і М. Бессонової⁵, які аналізують реакцію та позиції країн Вишеградської четвірки на повномасштабне вторгнення. Також варто згадати, що у низці публікацій лише побіжно окреслюється реакція саме дипломатів на події російсько-української війни (наприклад у роботі В. Паздрій і П. Антонока⁶). Тож, тема реакції дипломатичних представництв європейських держав в Україні на події російсько-української війни, починаючи з 2014 р., не була предметом окремого дослідження як вітчизняних, так і зарубіжних науковців.

Метою дослідження, результати якого висвітлені у даній публікації, є аналіз реакції дипломатичних представництв європейських держав в Україні на події російсько-української війни на прикладі матеріалів їхніх офіційних веб-ресурсів. Така постановка мети дослідження обумовлена тим, що в умовах гібридної війни та інформаційного суспільства офіційні сайти та соціальні мережі стали, з одного боку, додатковим майданчиком обміну інформацією, та, водночас, одним із засобів впливу на офіційну позицію держав і мас-медіа, на формування громадської думки тощо. Тож вивчення реакції європейських держав на російсько-українську війну саме через віддзеркалення позиції їхніх дипломатичних представництв в Україні на офіційних веб-ресурсах становить важливим складником формування повної картини сучасного протистояння.

Відповідно, джерельною базою дослідження стали матеріали з офіційних веб-ресурсів дипломатичних представництв європейських держав в Україні, а саме: офіційні сайти зовнішньополітичних відомств та сторінки дипломатичних представництв у мережі Фейсбук.

Виклад основного матеріалу. Перш, ніж презентувати аналіз зібраного емпіричного матеріалу, варто зазначити що події, які стали проявами початку російсько-української війни, увійшли до переліку подій, які були визнані як ключові в історії України. Так, у 2021 р., до 30-річчя незалежності України, було проведене

² Гільченко О.Л., Верютіна Д.М. Роль Німеччини в урегулюванні української кризи. *Грані*. 2016. № 3 (131). С. 84–90. URL: <https://grani.org.ua/index.php/journal/>

³ Sydorenko S.I. World leaders' rhetoric as a marker of their stance on Ukraine war. *Нова філологія*. 2022. № 86. Р. 162–169. URL: <https://doi.org/10.26661/2414-1135-2022-86-24>

⁴ Вовканич І., Шніцер І. Реакція країн Вишеградської четвірки на повномасштабне воєнне вторгнення Росії в Україну. *Геополітика України: історія і сучасність: збірник наукових праць*. 2022. № 2 (29). С. 7–19. URL: <http://geopolitics-of-ukraine.uzhnu.edu.ua/article/view/271543>

⁵ Лісовська М.М., Пістракевич О.В., Бессонова М.М. Позиції країн Вишеградської групи щодо російсько-української війни: публічний вимір. *Міжнародні відносини, суспільні комунікації та регіональні студії*. 2023. № 3 (17). С. 125–149. DOI: <https://doi.org/10.29038/2524-2670-2023-03-125-149>

⁶ Паздрій В., Антонок П. Оленівський теракт як акт свідомого нищення української яфетичної еліти. *Консенсус*. 2023. № 4. С. 62–70. DOI: <https://doi.org/10.3110/consensus/2023-04/062-070>

дослідження, в рамках якого експерти визначили перелік 100 важливих подій в історії України, з якого шляхом опитування понад 30 тисяч українців склали сімку знакових історичних подій. Серед них, крім Хрещення Київської Русі, заснування Запорізької Січі, Голодомору, проголошення незалежності України та ухвалення конституції, стали Революція Гідності та війна на сході України⁷. Саме з цих подій і відстежувалася реакція дипломатичних представництв іноземних держав в Україні в рамках даного дослідження.

Основними подіями російсько-української війни, на які з різною активністю в інформаційному середовищі реагували дипломатичні представництва європейських держав в Україні, крім Революції Гідності та війни на сході України були: збройне вторгнення РФ у Крим та повномасштабне вторгнення рф на територію України з 24 лютого 2022 року.

Початок Євромайдану 21 листопада 2014 року, який вважається нижньою хронологічною межею Революції Гідності, майже не коментувався дипломатичними представництвами європейських держав в Україні. Події в Україні характеризувалися як складна політична та соціальна ситуація, реакцією на яку стали рекомендації іноземним громадянам уникати місць скупчення українських протестувальників. Лише в кінці січня, коли протистояння на Майдані з мирної фази перейшло в силу і були вбиті з мітингувальники, на офіційних веб-ресурсах деяких дипломатичних представництв з'явилися попередження про небезпеку подорожей та рекомендації для іноземних громадян, які подорожують і проживають в Україні, а також висловлювання занепокоєння, засудження застосування насильства та заклики до використання діалогу. Так, на офіційних веб-сайтах посольств Болгарії⁸, Румунії⁹, Іспанії¹⁰ з'явилися заяви про засудження застосування насильства і заклики до влади, політичної опозиції та протестувальників утримуватися від вживання заходів, які могли б збільшити напругу між сторонами, розпочати діалог і переговори, рекомендації для своїх громадян повідомляти заздалегідь про ситуацію в містах проживання, уникати місць великого скупчення людей, акцій протесту.

Реакція на трагічні людневі події 2014 року на офіційних вебсайтах посольств країн Європи з'явилася у вигляді публікацій з висловлюваннями співчуття родинам загиблих та про проекти допомоги. Наприклад, Посольство Республіки Болгарія в Києві організувало відправку 11 українських дітей загиблих під час Майдану у

⁷ Знакові події в історії України. 24 серпня 2021 р. *Факти ICTV*. URL: <https://fakty.com.ua/ua/znakovi-podiyi-v-istoriyi-ukrayiny/>

⁸ Препоръки за българските граждани, пътуващи до Украйна. *Република България Министерството на външните работи*. 10.01.2014. URL: <https://www.mfa.bg/embassies/ukraine/news/6174>

⁹ MAE exprimă preocupare profundă față de escaladarea violenței în Ucraina. *AMBASADA ROMÂNIEI în Ucraina*. 24.01.2014. URL: <https://kiev.mae.ro/local-news/832>

¹⁰ Condena violencia en Ucrania. *Ministerio de Asuntos Exteriores, Unión Europea y Cooperación*. 19.02.2014. URL: https://www.exteriores.gob.es/es/Comunicacion/Comunicados/Paginas/2014_COMUNICADOS/20140219_COMU051.aspx

супроводі матерів на тижневий відпочинок до міста Созополь¹¹, а Посольство Італії опублікувало повідомлення із закликом фінансувати проєкт українського психіатра професора Семена Глузмана і його нідерландського колеги, лікаря Ван Дорена, на національному рівні, який мав на меті допомогти громадянам України, які зазнали серйозної психологічної травми під час подій на Майдані¹².

Утім, у 2014 р. офіційні сайти та соціальні мережі дипломатичних представництв європейських держав приділяли мало уваги подіям Революції Гідності. Відсутність оперативного висвітлення тих подій скоріше за все свідчила про сприйняття протестів як суто внутрішньої справи та відсутності необхідності висвітлювати це на своїх офіційних веб-ресурсах. Натомість, у наступні роки спостерігалося значне зростання кількості публікацій, присвячених відзначенню річниць Революції Гідності, що може свідчити про поглиблення інтересу та розуміння важливості цих подій для міжнародної спільноти.

Так, у публікаціях на офіційній сторінці посольства Німеччини у мережі «Фейсбук» події 2014 р. згадуються як «героїчний поступ українців на Майдані», а загиблі як ті, хто «віддали свої життя за свободу та демократію», тому Німеччина й надалі підтримуватиме Україну у відстоюванні її свободи та права самостійно обирати шлях свого розвитку¹³. Посольство Австрії в Україні, вшановуючи пам'ять «Небесної сотні», що загинула на Майдані в боротьбі за демократичну та вільну Україну під час Революції Гідності, наголошувало на потребі в підтримці з боку міжнародного співтовариства реформ, боротьби з корупцією та встановлення реального верховенства права в Україні¹⁴. Посол Франції в Україні згадував рішуче бажання українців стати членом європейської сім'ї, яке вони висловили під час Євромайдану, наголошуючи на підтримці Франції євроінтеграційного курсу України¹⁵. У повідомленні на сторінці посольства Естонії про відзначення Дня Гідності та Свободи, Революція гідності була визначена знаком, що попри корумповане державне керівництво старого зразка, в Україні є сильне громадянське

¹¹ Първата група деца на загиналите по време на протестите на „Майдана“ замина на почивка в България. *Република България Министерство на външните работи*. 16.06.2014. URL: <https://www.mfa.bg/embassies/ukraine/news/7405>

¹² Progetto assistenza psicologica ai traumatizzati di Maidan. *Ambasciata d'Italia a Kiev*. 11.04.2014. URL: https://ambkiev.esteri.it/it/news/dall_ambasciata/2014/04/assistenzapsicologica-2/

¹³ Посольство Німеччини в Києві / Deutsche Botschaft Kyjiv. Посол Анка Фельдгузен згадує про події на Майдані шість років тому. *Facebook*. 20.02.2020. URL: https://www.facebook.com/photo/?fbid=2491317527646926&_amp;set=a.228092227302812

¹⁴ Österreichische Botschaft Kyjiv / Austrian Embassy in Kyiv. Die Österreichische Botschaft in Kiew gedenkt heute der „Himmlischen Hundert“. *Facebook*. (20.02.2017) URL: https://www.facebook.com/botschaftkyjiv/posts/pfbidoSfnpFdRc2uoT_NvePMba4hzRAYWmOHMHDDuNPZCL7xrXFmbbjGkyEFdDj3UVProYZyl

¹⁵ Ukraine - Dixième anniversaire du déclenchement de la «Révolution de la dignité» (Euromaïdan) en Ukraine (21 novembre 2023). *Ambassade de France en Ukraine*. URL: <https://ua.ambafrance.org/Ukraine-Dixieme-anniversaire-du-declenchement-de-la-Revolution-de-la-dignite>

суспільство, а люди, які віддали своє життя на Майдані, створили можливість для того, щоб країна розвивалась у напрямку західної культури¹⁶.

Наступною подією російсько-української війни, яка привернула увагу та була відображена офіційними вебресурсами посольств європейських держав в Україні, стала окупація РФ Криму. Верховна Рада України офіційно оголосила датою початку тимчасової окупації Криму і Севастополя Росією 20 лютого 2014 р.¹⁷ Європейські дипломати зайняли чітку позицію у питанні окупованого півострова. Разом із міжнародною спільнотою вони стали на цивілізований бік і не підтримали анексію Криму.

Публікації, які стосуються питання окупації Криму, на сторінках посольств європейських країн у мережі «Фейсбук», почали з'являтися з 2015 року. Так, окремі повідомлення, щодо позиції країн, були опубліковані на сайтах посольств та профільних міністерств. Велика Британія, Франція висловили глибоку стурбованість щодо ескалації напруженості та військової інтервенції РФ на територію Криму¹⁸. Німеччина, Болгарія, країни Балтії рішуче засудили порушення суверенітету та територіальної цілісності України¹⁹. Посольства Португалії та Італії обмежилися повідомленнями для своїх громадян про обмеження поїздок до Донецької та Луганської областей та до Криму, оскільки неможливо гарантувати консульську підтримку території, незаконно анексованій Російською Федерацією²⁰. А посольство Іспанії в Україні рекомендувало уникати коментування питання анексії Криму²¹.

Окупація Криму не була темою частих публікацій на сторінках посольств країн Європи у мережі «Фейсбук». Як правило пости присвячувалися роковинам окупації, тобто після того, як минув рік після тих подій. Це переважно пости-нагадування про грубе порушення РФ міжнародного права; про стрімке погіршення ситуації із правами людини на Кримському півострові, яка стосувалася прав кримських татар, переслідувань лідерів Меджлісу; заяви про підтримку суверенітету, незалежності та територіальної цілісності України.

Цікавий досвід щодо привернення уваги до проблеми окупації Криму

¹⁶ Estonian Embassy in Kyiv. Вісім років тому цими днями в Україні почали розгортатися без перебільшення історичні події. (22.11.2021) URL: https://www.facebook.com/photo/?fbid=3092391367715946&_amp;set=a.167893777527986&_amp;locale=ru_RU

¹⁷ Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України: Закон України від 15.04.2014 р. № 1207-VII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1207-18#Text>

¹⁸ Crimea and separatist-occupied areas of Ukraine. *British Embassy Kyiv*. URL: <https://www.gov.uk/government/case-studies/crimea-and-separatist-occupied-areas-of-ukraine>

¹⁹ European Union in Ukraine. Illegal annexation of Crimea and Sevastopol: EU extends sanctions by one year. *Facebook*. URL: <https://www.facebook.com/EUDelegationUkraine/posts/1160717013972925>

²⁰ Informação importante para turistas e visitantes na Ucrânia. *Embaixada de Portugal ma Ucrânia*. URL: <https://kiev.embaixadaportugal.mne.gov.pt/pt/sobre-a-ucrania/dados-gerais>

²¹ Embajada de España en Ucrania. El conflicto armado en el este de Ucrania, así como, la anexión de Crimea por parte de Rusia son temas. *Facebook*. 23.05.2018 URL: <https://www.facebook.com/emb.kiev.spain/posts/pfbido2pLaXEEjebk6jdp5hFAL4eMqfNr6RHsgoS1Ma2PuoHuy9eiLx6z5GXqJrMsgnSrbQl>

продемонстрували посольства Латвійської та Литовської Республік в Україні. У грудні 2015 р. в Києві, в Дипломатичній Академії презентували фотоальбом «Крим. Спогади, реалії та візії». Фотоальбом виданий за сприяння Посольства Латвійської Республіки в Україні, Посольства Литовської Республіки в Україні та ДП «Генеральна дирекція з обслуговування іноземних представництв». У цьому виданні висвітлено фотографії Посла Литви в Україні Пятраса Вайтекунаса (січень 2010 р. – грудень 2014 р.) та Посла Латвії в Україні Аргіти Даудзе (листопад 2011 р. – листопад 2015 р.), які перебували як особливі представники послів країн-членів ЄС в Україні в Автономній Республіці Крим в березні 2014 р., саме тоді, коли почалася його окупація. Світлини демонструють те, що побачили послы в Сімферополі та Бахчисарайі, передають ту атмосферу – на перший погляд спокійну, але насправді дуже напружену. Метою альбому була демонстрація фотофактів окупації та анексії півострова. У такий спосіб автори прагнули підтвердити солідарність з Україною та наголосити, що світ не має права мовчати про несправедливість щодо частини України – Криму та його народів²².

Наведемо ще кілька прикладів. За участі іноземних дипломатів відбувалися різноманітні зустрічі, конференції, круглі столи, провідною темою яких була окупація Криму. Так, Посол Румунії в Україні Крістіан-Леон Цуркану 9 березня 2017 р. мав зустріч із лідерами кримськотатарської громади, під час якої обговорювалися питання складної ситуації, яку переживає кримськотатарська громада, ситуація на сході України, незаконна анексія Криму²³. На думку Крістіана-Леона Цуркану питання кримських татар є важливим і для Румунії, з огляду на існування етнічної меншини кримських татар в Румунії. Також Посол запевнив, що Румунія залишається прихильником незалежності, суверенітету та територіальної цілісності України.

26 лютого 2021 р. у День спротиву протиправній окупації Криму посольство Великої Британії за участі німецьких, естонських, чеських дипломатів організувало акцію на підтримку політв'язнів, яких утримують у в'язницях у Криму та РФ. Дипломати писали їм листівки зі словами підтримки та закликами щодо негайного звільнення усіх політв'язнів²⁴. У свою чергу за підтримки Посольства Німеччини в Україні Кримськотатарський Ресурсний Центр у листопаді 2021 р. в Києві представив

²² Embassy of Latvia in Ukraine / Посольство Латвійської Республіки в Україні. 18 грудня в Києві, в Дипломатичній Академії презентували фотоальбом «Крим. Спогади, реалії та візії». *Facebook*. 21.12.2015. URL:

<https://www.facebook.com/EmbassyOfLatviaInUkraine/posts/pfbidof9k8s7ZcC9UZ5zaEADPTBSd22PBFMMCX2fhWX7wWh2CDfZhPGrVc1spNLDmTfA6nl>

²³ Întrevedere cu liderii comunității tătarilor din Crimeea. *AMBASADA ROMÂNIEI în Ucraina*. 10.03.2017. URL: <https://kiev.mae.ro/local-news/924>

²⁴ British Embassy Kyiv. As Ukraine **ua** marks the Day of Resistance Against Occupation of Crimea and Sevastopol. *Facebook*. (25.02.2021) URL: https://www.facebook.com/ukinukraine/posts/pfbidofXp8edgjazRkn47pwUg5JenidsS8RyNfumPTNL54jwd6VvkB5QpeszN8RYoevMz?locale=uk_UA

документальний фільм «Поверніть мого тата!», де зібрано історії дітей, чиїх батьків ув'язнили або насильницько викрали після окупації Криму²⁵.

Наступною подією, яка привернула увагу, отримала реакцію європейських держав, та тією чи іншою мірою була висвітлена на офіційних веб-ресурсах їхніх дипломатичних представництв, стала війна на сході України. Згідно з Указом Президента України Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 13 квітня 2014 р. «Про невідкладні заходи щодо подолання терористичної загрози і збереження територіальної цілісності України» було розпочато Антитерористичну операцію²⁶. Уже наступного дня, 14 квітня 2014 р. країни Європейського Союзу у висновках Ради ЄС підтримали єдність, суверенітет, незалежність і територіальну цілісність України, а також невизнання незаконних нелегітимних «референдумів»²⁷. Як зазначалося у вищезгаданому документі, ЄС стурбований діями проросійських сепаратистів з дестабілізації ситуації у східній та південній Україні. Захоплення адміністративних будівель, викрадення людей, вбивства та порушення права на свободу ЗМІ незаконними озброєними угрупованнями є неприйнятними і мають припинитися²⁸.

Однак, присутність на сході України контингенту російських збройних сил, починаючи з квітня 2014 р., тимчасова окупація Донецької та Луганської областей, незаконні референдуми, проведені на території терористичних утворень «ДНР», «ЛНР» не відображені достатньою мірою на офіційних вебсайтах і фейсбук сторінках дипломатичних представництв європейських держав в Україні.

Окремі публікації на офіційних вебсайтах дипломатичних представництв Австрії, Болгарії, Греції, Іспанії, Румунії, Німеччини, Польщі, Франції, країн Балтії присвячені заявам міністерств закордонних справ щодо стурбованості ескалацією ситуації на сході України; закликам щодо зменшення напруженості та відновлення миру і порядку, щодо якнайшвидшого виконання Женевських домовленостей від 17 квітня 2014 р., позитивної оцінки Нормандського формату у вирішенні конфлікту.

Посилення уваги до подій на сході України та поява відповідних публікацій активізувалася з моменту початку активних бойових дій, особливо коли події стосувалися інтересів окремих країн. Наприклад, після серії обстрілів житлових кварталів міста Маріуполь у січні 2015 р. міністр закордонних справ Греції виступив із

²⁵ Посольство Німеччини в Києві / Deutsche Botschaft Kyjiw. Що означають політичні переслідування в Криму для сімей. *Facebook*. (23.11.2021) URL: <https://www.facebook.com/deutschebotschaftkyjiw/posts/pfbido2GSn6igg7iNeuvZRURJRyvt2tzA63FyjZQuYix6rmVehTi8Jje7VGCzCAr4MCH>

²⁶ Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 13 квітня 2014 року «Про невідкладні заходи щодо подолання терористичної загрози і збереження територіальної цілісності України»: Указ Президента України від 14.04.2014 р. № 405/2014. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/4052014-16886>.

²⁷ Council conclusions on Ukraine 12/05/2014. *Mission of Ukraine to the European Union*. (12.05.2014) URL: <https://ukraine-eu.mfa.gov.ua/en/news/22790-visnovki-radi-jes-shhodo-ukrajini-zasidannya-radi-jes-u-zakordonnih-spravah-brvussely-12-travnva-2014-roku>

²⁸ Ibidem.

заявою про необхідність захисту громадян України грецького походження, більшість з яких проживає в районі Маріуполя²⁹. Посольство Греції в Києві та Генеральні консульства в Маріуполі та Одесі перебували у постійному контакті з Федерацією грецьких клубів області та її членами, щоб, у разі необхідності, надати всю необхідну допомогу населенню грецького походження³⁰.

Висвітлення ситуації на сході України мало, як правило, спорадичний характер. Так, причиною появи низки публікацій, присвячених складній ситуації на сході України, могла стати якась екстраординарна подія, така як загибель спостерігача місії ОБСЄ на Донбасі у квітні 2017 р.³¹

У період проведення футбольних матчів Ліги Чемпіонів у 2018 р. у Києві та Харкові, на сторінках посольств Італії, Іспанії, Великої Британії з'явилися публікації, які стосувалися попередження вболівальників про безпекову ситуацію, пов'язану з подіями на сході України³².

Аналіз публікацій, які стосуються реакції європейських держав на конфлікт на сході України показав, що частою практикою діяльності дипломатичних представництв іноземних держав в Україні було здійснення візитів на Донбас. Так, 12 жовтня 2017 р., в рамках робочого візиту на схід України Посол Естонії Герт Антсу зустрівся з Головою Донецької обласної державної адміністрації Павлом Жебрівським. Серед основних питань, які обговорили сторони під час зустрічі були гуманітарна ситуація на лінії розмежування, захист прав людини, виплата пенсій на непідконтрольній українському уряду території, допомога внутрішньо переміщеним особам³³.

У листопаді 2017 р. Посол Франції в Україні Ізабель Дюмон зустрілася з родичами військовополонених, які перебували на тимчасово окупованих територіях³⁴. З 2-го по 5-те червня 2018 р. відбувся візит на Донбас Посла Франції в Україні Ізабель Дюмон. Під час цієї місії, Посол Франції поспілкувалася з генералом Сергієм Наєвим, Командувачем Об'єднаними силами, іншими підрозділами,

²⁹ Δήλωση Αντιπροέδρου της Κυβέρνησης και ΥΠΕΕ Ευ. Βενιζέλου σχετικά με τον σημερινό βομβαρδισμό και τον θάνατο αμάχων στη Μαριούπολη. *ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ Η Ελλάδα στην Ουκρανία*. (24.01.2015) URL: <https://www.mfa.gr/missionsabroad/ukraine/news/delose-antiproedrou-tes-kuberneses-kai-upeks-eu-benizelou-skhetika-me-ton-semerino-bombardismo-kai-ton-thanato-amakhon-ste-marioupole.html>

³⁰ Ibidem.

³¹ Österreichische Botschaft Kyjiw / Austrian Embassy in Kyiv. Ein großer Schock für uns alle. *Facebook*. 23.04.2017.

³² Embajada de España en Ucrania. Es Kiev un lugar seguro? *Facebook*. 25.05.2018. URL: https://www.facebook.com/photo/?fbid=818132618386507&set=a.419490594917380&locale=ru_RU

³³ Estonian Embassy in Kyiv. 12 жовтня, в рамках робочого візиту на схід України Посол Естонії Герт Антсу зустрівся з Головою Донецької обласної державної адміністрації. *Facebook*. 13.10.2017 URL: https://www.facebook.com/estemb.kyiv/posts/pfbid02tmXFgq30UpMHgRwAEX4mLvQkWt76ACivjiFEnubTgq_nwxKnbn116Utkdb4Av5Kl

³⁴ L'Ambassadrice a reçu les proches de prisonniers de guerre en zone séparatiste. *Ambassade de France en Ukraine*. 21.11.2017. URL: <https://ua.ambafrance.org/L-Ambassadrice-a-recu-les-proches-de-prisonniers-de-guerre-en-zone-separatiste>

залученими до оборони території, а також з представниками місцевої влади у відвіданих містах³⁵. Французька делегація змогла побачити значні лиха цивільного населення та зусилля направлені Україною та міжнародними організаціями йому на допомогу.

Наведемо ще кілька прикладів. Так, 12-13 червня 2017 р. відбувся візит Посла Румунії до м. Маріуполя Донецької області. Глава місії зустрівся з румунськими членами Спеціальної моніторингової місії (СММ) ОБСЄ в Україні, що дислокувалася в районі Маріуполя та міста Донецька. Обговорювалися питання, пов'язані з роботою СММ ОБСЄ з метою підтримки виконання Мінських домовленостей³⁶. Австрійська делегація на чолі з Послом Австрії Герміне Поппеллер відвідала 6 листопада 2018 р. Слов'янськ та Краматорськ і зустрілася з Командувачем операції Об'єднаних сил (ООС) на Донбасі генералом Сергієм Наєвим, який розповів про нову структуру проведення операції та безпекову ситуацію в районі проведення ООС³⁷.

Окрім здійснення візитів, дипломати долучалися до участі у різноманітних заходах, спрямованих на розв'язання ситуації, спричиненої російською агресією на сході України. Наприклад, німецькі та французькі дипломати взяли участь у Міжнародному форумі Східної Європи «Join in Berlin», який відбувся у Києві³⁸. Одним із важливих питань була необхідність поживлення переговорного процесу у рамках Нормандського формату, який вважався найкращою існуючою основою на шляху до врегулювання збройного конфлікту на сході України.

Крім того, на своїх офіційних акаунтах у мережі «Фейсбук» дипломатичні представництва висвітлювали ті заходи, ініціаторами яких виступали вони самі. Так, 5 грудня 2016 р. в Дніпрі за сприяння Посольства Латвії відбувся показ документальної стрічки латвійського режисера Яніса Вінгріса «Волонтери». На цьому заході заступниця посла Латвії в Україні звернулася до глядачів із запевненням, що Латвія і надалі надаватиме підтримку Україні в межах своїх можливостей³⁹. 15 лютого

³⁵ Visite de Son Excellence Mme Isabelle DUMONT dans le Donbass. *Ambassade de France en Ukraine*. 14.06.2018. URL: <https://ua.ambafrance.org/Visite-de-Son-Excellence-Mme-Isabelle-DUMONT-dans-le-Donbass>

³⁶ Vizita ambasadorului României la Mariupol. *AMBASADA ROMÂNIEI în Ucraina*. 14.06.2017. URL: <https://kiev.mae.ro/local-news/942>

³⁷ Österreichische Botschaft Kyjiw / Austrian Embassy in Kyiv. Австрійська делегація на чолі з Послом Австрії Герміне Поппеллер відвідала 6 листопада Слов'янськ та Краматорськ. *Facebook*. 08.11.2018. URL: <https://www.facebook.com/botschaftkyjiw/posts/pfbido2nqDCRLb3jtyo4UmRLjqJrHAL57bc4eySJMtqa8f74YPKNymQufyoaB7FaPjKaff>

³⁸ Ambassade de France en Ukraine. Aujourd'hui, le Premier conseiller de l'ambassade de France en Ukraine, Bruno Caussanel, a participé au forum international Join in Berlin: International Forum on Eastern Ukraine à Kiev. *Facebook*. 25.11.2021. URL: https://www.facebook.com/FranceenUkraine/posts/pfbido2Z934yF5GAAUJtwWfpEk333hDK7aXby6eSEyxYoKvfi075vSx5uRtaBLhFFjoHsvl?locale=uk_UA

³⁹ Embassy of Latvia in Ukraine/ Посольство Латвійської Республіки в Україні. 5.decembri Ukrainas pilsētā Dņipro notika Latvijas režisora Jāņa Vingra dokumentālās filmas "Voluntieri" prezentācija. *Facebook*. 06.12.2016. URL: <https://www.facebook.com/EmbassyOfLatviaInUkraine/posts/pfbido274UWpb5Nimu39ismCOoeSsPxH8SYRGky m5PLXGvGOcGYB4syRuyUtsfuxKqK2HZnl>

2022 р., за кілька днів до початку повномасштабного вторгнення, в Посольстві Латвії в Україні пройшла зустріч з представницями української громадської організації «Берегиня» – матерями, чії сини та чоловіки зникли безвісти або перебувають в полоні на тимчасово окупованих територіях України, Донеччині та Луганщині⁴⁰.

Також послы європейських країн традиційно брали участь у заходах вшанування пам'яті загиблих на Донбасі. Такі дії та спільні зусилля європейської дипломатії надавали змогу залишати питання збройної агресії РФ проти України на порядку денному міжнародної спільноти.

Загроза початку повномасштабного вторгнення російської федерації в Україну стала провідною темою публікацій на офіційних сайтах та сторінках у соціальних мережах дипломатичних представництв країн Європи. З кінця січня – на початку лютого 2022 р. з'явилися попередження про безпекову ситуацію в Україні. 12 лютого на офіційних сайтах та сторінках більшості посольств країн Європи з'явилися звернення до своїх громадян з приводу зростання небезпеки. На сторінці посольства ФРН було опубліковано попередження МЗС про поїздки до України та заклик до громадян Німеччини, які залишаються в Україні, подумати про виїзд з України⁴¹. Посольство Португалії опублікувало оголошення про посилення військової напруженості вздовж кордонів України та погіршення безпекової ситуації, а також надавало рекомендації не відвідувати Україну без суворої необхідності, а в разі необхідності у присутності розглянути можливість тимчасового виїзду з України⁴². Громадянам Литви МЗС рекомендувало відмовитися від поїздок до України, а тим, які вже перебувають в країні, закликала оцінити необхідність подальшого перебування⁴³. Іспанцям рекомендували серйозно подумати про тимчасову відмову від перебування в Україні, а на офіційних сайтах посольств Естонії та Латвії з'явилися рекомендації МЗС країн громадянам, які перебувають в Україні зареєструватися для встановлення зв'язку у разі необхідності та повідомлення про можливі перебої роботи авіакомпаній⁴⁴. Посольство Італії організувало позачергову

⁴⁰ Embassy of Latvia in Ukraine/ Посольство Латвійської Республіки в Україні. 2022. gada 15. februārī LV Latvijas vēstniecība Ukrainā notika sirsnīga un aizkustinoša tikšanās ar UA Ukrainas sabiedriskās organizācijas "Берегиня". *Facebook*. 15.02.2022. URL: <https://www.facebook.com/EmbassyOfLatviaInUkraine/posts/pfbid0zRoSNfDfJf6sVk4DF3X2UWM4qN2jC8iZAvPYrsuhk14SvxLgb28B1oZ24jRGk0tu6l>

⁴¹ Посольство Німеччини в Києві / Deutsche Botschaft Kyjiw. Das Auswärtige Amt verstärkt die Maßnahmen zur Krisenvorsorge in der Ukraine. Es hat am 12. *Facebook*. 12.02.2022. URL: https://www.facebook.com/photo/?fbid=4521335634645095&_amp;set=a.607792265999471

⁴² AVISO. *Embaixada de Portugal na Ucrânia*. (12/02/2022) URL: <https://kiev.embaixadaportugal.mne.gov.pt/pt/a-embaxada/noticias/aviso>

⁴³ Užsienio reikalų ministerija. Svarbi informacija Atsižvelgdama į kintančią saugumo situaciją Ukrainoje. *Facebook*. 12.02.2022. URL: https://www.facebook.com/photo/?fbid=330950979074998&_amp;set=a.228987919271305&_amp;locale=br_FR

⁴⁴ Ārlietu ministrija aicina Latvijas valstspiederīgos pēc iespējas ātrāk izceļot no Ukrainas. Embassy of the Republic of Latvia in Ukraine. 15.02.2022. URL: <https://www2.mfa.gov.lv/ukraine/aktualitates/68861-arlietu-ministrija-aicina-latvijas-valstspiederigos-pec-iespejas-atrak-izcelot-no-ukrainas>

роботу у вихідні дні для надання консульських послуг на користь італійців та шляхом масового надсилання SMS на мобільні пристрої італійців, які перебувають в Україні повідомляло про будь-які оновлення в режимі реального часу щодо умов безпеки⁴⁵.

Застереження про погіршення безпекової ситуації в Україні масово з'явилися на сайтах та сторінках посольств 19 лютого 2022 р. і до закликів негайно залишити Україну додалися рекомендації не їхати до Білорусі, а скористатися напрямками Польщі, Словаччини, Угорщини та Румунії. Співвітчизникам, які все ж таки вирішать не залишати Україну, рекомендувалося бути максимально обережними, переконатися, що вони мають дійсні документи, що посвідчують особу, і підготувати достатні запаси води, їжі, теплого одягу та паливо для автомобілів.

Напад Росії на Україну 24 лютого 2022 р. був однозначно засуджений всіма країнами Європи, визначений як грубе порушення міжнародного права, світових цінностей та підривом європейського миру та безпеки. На офіційних сайтах та сторінках дипломатичних представництв країн Європи в основному публікувалися заклики до РФ негайно припинити бойові дії, а також рекомендації для евакуації, безпечні маршрути, режими роботи прикордонних пунктів. Протягом першого місяця війни майже всі посольства країн Європи в Києві були переведені до Львова для продовження виконання своїх функцій і їх основна діяльність була зосереджена на проведенні операцій з евакуації громадян своїх держав – створенню евакуаційних коридорів, організації автомобільних конвоїв, наданні і розподілу гуманітарної допомоги.

Від початку повномасштабного російського вторгнення країни Європи засудили російську агресію та переконано підтримали Україну в усіх сферах: політико-дипломатичній, економічній, фінансовій, гуманітарній тощо. Посли країн Європи активно відвідували міста, звільнені від окупантів та міста, які знаходяться ще й досі під постійними обстрілами для того, щоб на власні очі побачити масштаби війни і розповсюдити правдиву інформацію. Так, офіційні сайти і фейсбук сторінки дипломатичних представництв містять чисельні публікації з фотозвітами про відвідування представниками дипломатичних установ Бучі, Ірпєня, Ізюму, Харкова, Сум, Одеси, Дніпра, Чернігова та інших постраждалих від російських військових злочинів міст. Посольства усіх європейських країн продовжують моніторити безпекову ситуацію в Україні і складають плани щодо відновлення роботи своїх представництв з новими підходами та інструментами, які потребує воєнна та повоєнна дипломатія.

Висновки. Зібраний емпіричний матеріал дозволяє зробити перші узагальнення щодо реакції дипломатичних представництв європейських держав в Україні на російсько-українську війну. Огляд офіційних акаунтів навіть однієї соціальної мережі, а саме «Фейсбук», дозволив виокремити ті основні сюжети та події, які привернули увагу іноземних держав та були висвітлені на офіційних

⁴⁵ Apertura straordinaria degli uffici della cancelleria consolare, 13 Febbraio 2022. *Ambasciata d'Italia a Kiev*. URL: https://ambkiev.esteri.it/it/news/dall_ambasciata/2022/02/apertura-straordinaria-degli-uffici/

вебресурсах. Так, з-поміж інформації, яка публікувалася можна використати три основних її види: офіційна позиція своєї держави щодо подій в Україні; попередження своїх громадян про безпекову ситуацію; своєрідні звіти про діяльність в Україні (надання допомоги своїм громадянам та громадянам України чи відзначення певних подій, які стосуються трагічних сторінок сучасної історії України). Також було виокремлено різну інтенсивність реагування на події. Так, аналіз акаунтів дипломатичних представництв європейських держав в Україні показав, що з 2014 р. найбільш інтенсивною була реакція напередодні повномасштабного вторгнення, а саме наприкінці січня – на початку лютого 2022 р. Тим не менш, і події Революції Гідності, і окупація Криму, і перші збройні зіткнення на сході України були відображені у соціальних мережах.

У цій публікації окреслено лише первісні узагальнення щодо відображення реакції дипломатичних представництв європейських держав в Україні на події російсько-української війни. Подальшого дослідження потребує аналіз висвітлення на офіційних вебресурсах країн Європи реакції на хід війни, позиція щодо надання зброї та інших форм військової допомоги, питання тимчасових мігрантів та пропозиції щодо потенційних сценаріїв завершення війни та повоєнної відбудови тощо на офіційних вебресурсах, розширити коло соціальних мереж. Для більш повної картини варто також дослідити реакцію дипломатичних представництв й інших країн світу, як тих, які є партнерами України, та тих, які зайняли вичікувально-нейтральну позицію.

REFERENCES

- Hilchenko, O.L. & Vieriutina, D.M. (2016). Rol Nimechchyny v urehuluvanni ukrainskoi kryzy [The role of Germany in resolving the Ukrainian crisis]. *Naukovo-teoretuchnyi almanakh «Hrani»* [The scientific and theoretical almanac «Grani»], 3 (131), 84-90 (in Ukrainian).
- Lisovska, M.M., Pistrakevych, O.V. & Bessonova, M.M. (2023). Pozytysiy krayin Vyshehradskoyi hrupy shchodo rosiysko-ukrayinskoyi viiny: publichnyy vymir [The positions of the Visegrad Group countries regarding the Russian-Ukrainian war: the public dimension]. *Mizhnarodni vidnosyny, suspilni komunikatsiyi ta rehionalni studiyi*, 3 (17), 125-149 (in Ukrainian).
- Pazdrii, V. & Antonyuk, P. (2023). Olenivskiyi terakt yak akt svidomoho nyschennya ukrayinskoyi yafetychnoyi elity [The Oleniv terrorist attack as an act of deliberate destruction of the Ukrainian elite]. *Konsensus*, 4, 62-70 (in Ukrainian).
- Protsiuk, I.V. & Boichuk, D.S. (2023). Dopomoha Yevropeiskoho Soiuzu Ukraini pid chas viiny yak vtilennia idei sotsialnoi derzhavnosti [The EU's assistance to Ukraine during the war as an embodiment of the idea of social statehood]. *Yurydychni naukovyi elektronni zhurnal*, 6, 42-45 (in Ukrainian).
- Sydorenko, S.I. (2022). World leaders' rhetoric as a marker of their stance on ukraine war. *Zbirnyk naukovykh prats «Nova filologiya»*, 86, 162-169 [in English].
- Vovkanych, I. & Shnicer, I. (2022). Reaktsiya krayin Vyshehradsk'koyi chetvirky na povnomasshtabne voyenne vtorhennya Rosiyi v Ukrainu [The reaction of the Visegrad Four countries to Russia's full-scale military invasion of Ukraine]. *Heopolityka Ukrainy: istoriya i suchasnist: zbirnyk naukovykh prats*, 2 (29), 7-19 (in Ukrainian).

DOI: 10.31110/consensus/2024-02/219-233

УДК (UDC) 314.7 : 327 (4+497.4/5) ЄС

THE ROLE OF SLOVENIA AND CROATIA IN EU POLITICS REGARDING THE RESOLUTION OF THE MIGRATION CRISIS: ISSUES AND PERSPECTIVES

Nikita Poskrypko*

Abstract

The **goal of the research** is to analyze the role of Slovenia and Croatia in the EU's politics regarding the resolution of the migration crisis, focusing on the issues that arose during this process and the prospects for these countries in the event of a new wave of crisis.

The **scientific novelty of the research** lies in studying the specific experiences of Slovenia and Croatia in the context of the European Union's migration crisis policy in 2015-2016. The study focuses on analyzing the implementation peculiarities of EU policy by these countries, with an emphasis on existing problems and shortcomings in national and European regulation. Based on this, the article outlines the prospects for Slovenia and Croatia in the event of a new crisis wave. This aspect carries significant scientific and practical value as it not only provides a basis for further research in this direction but also establishes a foundation for forecasting and assessing the risks these countries may face in the event of a new migration crisis.

The **conclusions of the research** indicate that the migration crisis has posed a serious challenge for Slovenia and Croatia. Limited capabilities in managing large influxes of people have turned these countries into transit hubs, that directed migrants and refugees towards Central and Western European countries. It is identified that the main problem for Slovenia and Croatia in crisis regulation lies in the EU's inability to ensure coordination of efforts among all member states, as well as the difficulty to harmonize national interests with supranational ones. Analysis of recent years' statistics shows a significantly increased likelihood of a new migration crisis. Based on this, the research suggests that Slovenia and Croatia's role in the event of a new crisis wave is unlikely to change substantially, and the effectiveness of crisis management will depend on the EU's ability to formulate a clear, consistent, and coordinated strategy.

Keywords: Slovenia, Croatia, European Union, Western Balkans, migration crisis

* PhD student of the Department of History, Law, and Teaching Methods, Oleksandr Dovzhenko Hlukhiv National Pedagogical University, Hlukhiv, Ukraine. E-mail: nikita.poskrypko@gmail.com. ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8232-6044>

МІСЦЕ СЛОВЕНІЇ ТА ХОРВАТІЇ В ПОЛІТИЦІ ЄС ЩОДО ВРЕГУЛЮВАННЯ МІГРАЦІЙНОЇ КРИЗИ: ПРОБЛЕМИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ

Нікіта Поскрипко*

Анотація

Мета дослідження – аналіз місця Словенії та Хорватії в політиці ЄС щодо врегулювання міграційної кризи, з акцентом на проблеми, які виникли в ході цього процесу та перспективи цих країн у разі початку нової хвилі кризи.

Наукова новизна дослідження полягає у вивченні специфічного досвіду Словенії та Хорватії в контексті політики Європейського Союзу щодо врегулювання міграційної кризи 2015-2016 рр. Дослідження зосереджується на аналізі особливостей імплементації означеними країнами відповідної політики ЄС, з акцентом на наявні проблеми та недоліки національного та європейського регулювання. З опорою на це, в статті окреслено перспективи Словенії та Хорватії у випадку нової хвилі кризи. Цей аспект несе вагому наукову та практичну цінність, оскільки він не лише надасть підґрунтя для подальших досліджень у цьому напрямі, але й створює базу для прогнозування та оцінки ризиків, з якими можуть зіткнутись означені країни у випадку нової міграційної кризи.

Висновки дослідження вказують на те, що для Словенії та Хорватії міграційна криза стала серйозним викликом. Слабкі можливості щодо управління великими масами людей зумовили те, що ці країни стали транзитними вузлами, які переправляли мігрантів та біженців до країн Центральної та Західної Європи. Визначено, що головною проблемою для Словенії та Хорватії в контексті регулювання кризи стала нездатність Європейського Союзу забезпечити координацію зусиль всіх держав-членів, а також складність гармонізувати національні інтереси з наднаціональними. Аналіз статистики останніх років показує, що вірогідність нової міграційної кризи значно зросла. З огляду на це, дослідження вказує на те, що, становище Словенії та Хорватії в разі початку нової хвилі кризи майже не зміниться, а ефективність антикризового регулювання буде залежати від здатності ЄС сформулювати чітку, послідовну та скоординовану стратегію.

Ключові слова: Словенія, Хорватія, Європейський Союз, Західні Балкани, міграційна криза

Цитування: Поскрипко, Н. (2024). Місце Словенії та Хорватії в політиці ЄС щодо врегулювання міграційної кризи: проблеми та перспективи. *Консенсус*, 2, 219-233.

URL: <https://konsensus.net.ua/index.php/konsensus/article/view/116>

Постановка проблеми. У 2015-2016 рр. регіон Західних Балкан опинився в центрі нової кризи, пов'язаною з масовими переміщеннями біженців із Близького Сходу та Центральної Азії до Європи. У контексті заходів Європейського Союзу щодо

*аспірант кафедри історії, правознавства та методики навчання Глухівського національного педагогічного університету імені О.Довженка, Глухів, Україна. E-mail: nikita.poskripko@gmail.com. ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8232-6044>

врегулювання кризи в особливому положенні опинилися Словенія та Хорватія, які стали південно-східним фронтиром ЄС. На сьогоднішній день спостерігається подальше зростання кількості мігрантів та біженців, що прибувають через Західні Балкани до Європи та, відповідно до цього, висока вірогідність нової кризи. У цих умовах важливим є оцінка здатності прикордонних країн ЄС, таких як Словенія та Хорватія, справитися з цим новим викликом.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вказана проблематика знаходила своє висвітлення в працях західних та балканських дослідників. А. Грайдер¹, Е. Кокко², Д. Мандіч³, С. Шело Шабіч і С. Боріч⁴ досліджували загальні особливості міграційної кризи 2015-2016 рр. у Західних Балканах та проблеми антикризової політики Європейського Союзу в регіоні. Б. Безнеч і Ю. Гомбач⁵, Д. Луша⁶, Т. Сісгорео⁷, Д. Р'явеч, А. Штамбук та П. Певчін⁸ детально звертали увагу на Словенію та Хорватію в умовах кризи, висвітлюючи особливості відповідної національної політики та проблеми взаємодії з ЄС.

Метою даної статті є аналіз місяця Словенії та Хорватії в політиці ЄС щодо врегулювання міграційної кризи, з акцентом на проблеми, які виникли в ході цього процесу та перспективи цих країн у разі початку нової хвилі кризи.

Виклад основного матеріалу. Досліджувані країни в контексті міграційної кризи займають особливе місце. Географічне положення та динаміка

¹ Greider A. Outsourcing Migration Management: The Role of the Western Balkans in the European Refugee Crisis. *Migration Policy Institute*. URL: <https://www.migrationpolicy.org/article/outsourcing-migration-management-western-balkans-europes-refugee-crisis>

² Cocco E. Where is the European Frontier? The Balkan Migration Crisis and its Impact on Relations between the EU and the Western Balkans. *European View*. 2017. Vol. 16, Issue 2. P. 293-302. URL: <https://journals.sagepub.com/doi/epub/10.1007/s12290-017-0471-5>

³ Mandić D. Anatomy of a Refugee Wave: Forced Migration on the Balkan Route as Two Processes. *Europe Now*. URL: <https://www.europenowjournal.org/2017/01/04/anatomy-of-a-refugee-wave-forced-migration-on-the-balkan-route-as-two-processes/>

⁴ Šelo Šabić S., Borić S. At the Gate of Europe: A Report on Refugees on the Western Balkan Route. Friedrich Ebert Stiftung. Dialog Sudosteuroopa. URL: https://www.irmo.hr/wp-content/uploads/2016/05/At-the-Gate-of-Europe_WEB.pdf

⁵ Beznec B., Gombač J. New migration policies and innovative practices. Slovenia between bordering and inclusion. *Innovation: The European Journal of Social Science Research*. 2023. Vol. 36, No. 2. P. 250-265. URL: <https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/13511610.2022.2071240>

⁶ Luša Đ. Small States: «The Gatekeepers» of EU Borders During the Migration Crisis. Small States and the European Migrant Crisis. / Edited by Joensen T., Taylor L. P. 215-241. URL: https://www.academia.edu/66860692/Small_States_The_Gatekeepers_of_EU_Borders_During_the_Migration_Crisis

⁷ Sisgoreo T. Refugee crisis in Croatia – report. Borderline Europe. URL: <https://www.borderline-europe.de/sites/default/files/background/Refugee%20Crisis%20in%20Croatia%20Report.pdf>

⁸ Rijavec D., Štambuk A., Pevcin P. Evidence-Based Assessment of Readiness to Solve Wicked Problems: The Case of Migration Crisis in Croatia and Slovenia. *Social Sciences*. 2021. № 10 (6). URL: https://www.researchgate.net/publication/351819875_Evidence-Based_Assessment_of_Readiness_to_Solve_Wicked_Problems_The_Case_of_Migration_Crisis_in_Croatia_and_Slovenia

евроінтеграційних процесів у регіоні Західних Балкан перетворила їх на своєрідний південно-східний фронтір Європейського Союзу. Словенія на момент кризи знаходилась на кордоні Шенгенської зони, а Хорватія була зовнішнім кордоном ЄС. Для цих країн, як і для всього регіону Західних Балкан притаманні слабо розвинені система соціального забезпечення та економіка, а також обмежена інституційна спроможність⁹. З огляду на це, різкий наплив мігрантів зумовив значний тиск, із яким вони зіткнулися у 2015-2016 рр.

Словенія та Хорватія знаходяться на західнобалканському міграційному шляху. Він проходить через такі країни: Туреччина, Греція, Північна Македонія, Сербія, Хорватія та Словенія. Більший ступінь безпеки переміщення, дешевизна транзитних «послуг» контрабандистів людьми та низька ймовірність бути спійманими на кордоні зробили його привабливим для мігрантів. «Арабська весна» 2010 р. і військові конфлікти в Сирії, Іраку та Афганістані зумовили масові міграції людей з Близького Сходу та Центральної Азії в напрямку до Європи. Наприкінці літа 2015 р. кількість біженців, що прибували західнобалканським маршрутом, різко зросла і досягла свого піку восени того ж року. За весь 2015 р. через маршрут пройшло майже 880 000 людей¹⁰.

І Словенія, і Хорватія виявилися неготовими до різкого та неочікуваного напливу мігрантів. З початком кризи Хорватія дотримувалася політики відкритих кордонів, а також гуманітарного та солідарного підходів¹¹. Це збільшило кількість мігрантів, що прибували до країни, у порівнянні з минулими роками, однак потоки залишались контрольованими. Для мігрантів були створені кризові центри в Товарнику, Ллоку, Строщинаці та Бабській, а також тимчасовий притулок в Опатоваці¹². Ситуація змінилася, коли Угорщина 16 вересня 2015 р. спорудила на кордоні з Сербією подвійний паркан. Це перенаправило основний потік мігрантів до Хорватії. У період з 16 вересня по 10 листопада 354 446 мігрантів і біженців прибуло до країни. За перші два тижні листопада середня кількість прибуттів становила 6 853 людей щодня¹³. Якщо у 2014 р. кількість нелегальних перетинів кордону Хорватії становила 3 914, то за 2015 р. вона різко зросла до 559 510. Переважною мірою до країни прибували громадяни Афганістану, Сирії, Іраку та Ірану¹⁴. Для Хорватії найбільш

⁹ The Western Balkans: Frontline of the migrant crisis. *European Parliament*. URL: [https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/BRIE/2016/573949/EPRS_BRI\(2016\)573949_EN.pdf](https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/BRIE/2016/573949/EPRS_BRI(2016)573949_EN.pdf). P. 1.

¹⁰ Implementing the European Agenda on Migration: Commission reports on progress in Greece, Italy and the Western Balkans. *European Commission*. URL: https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/IP_16_269

¹¹ Rijavec D., Štambuk A., Pevcin P. Evidence-Based Assessment of Readiness to Solve Wicked Problems: The Case of Migration Crisis in Croatia and Slovenia. *Social Sciences*. 2021. № 10 (6). P. 8.

¹² Sisgoreo T. Refugee crisis in Croatia – report. *Borderline Europe*. 2016. 12 p. URL: <https://www.borderline-europe.de/sites/default/files/background/Refugee%20Crisis%20in%20Croatia%20Report.pdf>

¹³ The Balkans – Asylum Seekers, Migrants, and Refugees in Transit. *Operation Data Portal*. URL: <https://data.unhcr.org/en/documents/details/46437> P. 4.

¹⁴ The Western Balkan Migration Route (2015-2019): Analytical Report. Prague Process. URL: <https://www.pragueprocess.eu/en/migration-observatory/publications/33-reports/289-the-western-balkan-migration-route-2015-2019> P. 10.

гостро встала проблема пропускної здатності кордону та реєстрації мігрантів. З різким ростом кількості людей прикордонні центри та пункти прийому виявилися перенапруженими. Так, хорватська прикордонна служба не могла взяти відбитки пальців у всіх прибуваючих, що означало, що частина міграційного потоку виявилась незареєстрованою та незадокументованою¹⁵.

Дії Угорщини стали проблемою для Хорватії не лише з точки зору збільшення кількості мігрантів, що прибували до країни, але й з точки зору погіршення відносин із сусідами. Особливо серйозними стали розбіжності із Сербією. Різке зростання напливу мігрантів змусило Хорватію через два дні після цього закрити більшість з восьми своїх пунктів пропуску. 20 вересня Хорватія закрила останній із них, зупинивши таким чином весь вантажний рух. Це запровадження хорватським урядом прикордонних обмежень вилось у торгову війну з Белградом. Сербія закрила свої кордони для всіх хорватських товарів, а Хорватія у відповідь закрила свої кордони для всіх пасажирських перевезень із Сербії. Хорватія також попередила, що може побудувати паркан на кордоні з Сербією¹⁶. Прем'єр-міністр Хорватії З. Міланович заявив: «Доки я не побачу, що вісь Будапешт-Белград перестане обтяжувати Хорватію біженцями, я залишатимуся переконаним, що [Сербія] щось робить за нашою спиною»¹⁷.

Двостороння напруга знизилась у листопаді 2015 р., коли уряди обох країн зрозуміли необхідність співпраці для подолання кризи. Відповідно до угоди, укладеною між Хорватією та Сербією 30 жовтня, сторони погодилися надавати залізничні послуги через свої кордони, щоб полегшити подорожі регіоном і зобов'язались збільшити свої транзитні можливості до шести-семи поїздів щодня, достатніх для перевезення 7000 осіб¹⁸. З листопада перший потяг почав доставляти біженців із сербського прикордонного міста Сід до нового хорватського транзитного центру в Славонському Броді.

16 жовтня Угорщина також закрила свої кордони з Хорватією для мігрантів і біженців, змушуючи їх рухатися далі до Словенії. Кількість прибуваючих до країни людей відразу стала серйозним випробуванням її логістичних можливостей. За даними уряду Словенії в період з 16 жовтня по 13 листопада через пункт пропуску у Добовій пройшло близько 200 тис. людей¹⁹. Середня кількість прибулих за перші два

¹⁵ Rijavec D., Štambuk A., Pevcin P. Evidence-Based Assessment of Readiness to Solve Wicked Problems: The Case of Migration Crisis in Croatia and Slovenia. *Social Sciences*. 2021. № 10 (6). P. 10.

¹⁶ The Western Balkans: Frontline of the migrant crisis. *European Parliament*. URL: [https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/BRIE/2016/573949/EPRS_BRI\(2016\)573949_EN.pdf](https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/BRIE/2016/573949/EPRS_BRI(2016)573949_EN.pdf). P. 7.

¹⁷ Greider A. Outsourcing Migration Management: The Role of the Western Balkans in the European Refugee Crisis. *Migration Policy Institute*. URL: <https://www.migrationpolicy.org/article/outsourcing-migration-management-western-balkans-europes-refugee-crisis>

¹⁸ Serbia and Croatia, in Rare Cooperation, Provide Trains for Migrants. *The New York Times*. URL: https://www.nytimes.com/2015/11/04/world/europe/serbia-croatia-trains-migrants-refugees.html?_r=0

¹⁹ Slovenia has received 200,000 refugees to date. Government of the Republic of Slovenia. URL: http://vlada.arhiv-spletisc.gov.si/en/media_room/government_press_releases/press_release/article/slovenia_has_received_200000_refugees_to_date_56070/

тижні листопада становила 6 685 осіб на день²⁰. За один день до Словенії прибуло понад 12 600 людей. На кінець листопада середня кількість мігрантів, що прибували до країни дещо зменшилась і становила близько 2–3 тис. осіб на день²¹. Головною проблемою для Словенії стала нестача поліцейських для повного контролю над кордоном. 20 жовтня уряд для протидії неконтрольованим потокам мігрантів залучив свою армію²². Також, на допомогу обмеженим силам поліції були направлені пожежники, допоміжні та спеціальні підрозділи поліції, Асоціація військових офіцерів та Асоціація ветеранів війни в Словенії²³.

Обмежені можливості для надання притулку зумовили те, що досліджувані країни зосередились на забезпеченні подальшого транспортування біженців далі на північ вздовж західнобалканського шляху. На це вплинула також заява А. Меркель «Ми можемо це зробити» 31 серпня 2015 р., яка була сприйнята як заклик мігрантам прямувати до Німеччини²⁴. Для Словенії та Хорватії це означало з одного боку збільшення кількості мігрантів, а з іншого — можливість перекласти відповідальність за надання притулку цим людям на інших членів ЄС. Як влучно зазначили Ш. Шабіч і С. Борич ані мігранти не бажали залишатися в Хорватії, ані сама Хорватія не виявляла бажання їх залишити²⁵. Аналогічною була ситуація у випадку зі Словенією. Таким чином вони стали транзитними країнами, на що офіційні представники активно наголошували. Так, мер прикордонного словенського міста заявив: «Очікується, що ми забезпечимо цих людей у ті години, коли вони будуть з нами, перш ніж вони відправляться в кінцевий пункт призначення, який не є Словенією»²⁶. Як відмічає Д. Мандіч, уряди Словенії та Хорватії, а також органи місцевого самоврядування фактично замінили нелегальних постачальників транспортних послуг для мігрантів²⁷.

²⁰ The Balkans – Asylum Seekers, Migrants, and Refugees in Transit. *Operation Data Portal*. URL: <https://data.unhcr.org/en/documents/details/46437> P. 4.

²¹ The Western Balkans: Frontline of the migrant crisis. *European Parliament*. URL: [https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/BRIE/2016/573949/EPRS_BRI\(2016\)573949_EN.pdf](https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/BRIE/2016/573949/EPRS_BRI(2016)573949_EN.pdf) P. 2.

²² The Balkans – Asylum Seekers, Migrants, and Refugees in Transit. *Operation Data Portal*. URL: <https://data.unhcr.org/en/documents/details/46437> P. 9.

²³ Rijavec D., Štambuk A., Pevcin P.. Evidence-Based Assessment of Readiness to Solve Wicked Problems: The Case of Migration Crisis in Croatia and Slovenia. *Social Sciences*. № 10(6). 2021. P. 11.

²⁴ Cocco E. Where is the European Frontier? The Balkan Migration Crisis and its Impact on Relations between the EU and the Western Balkans. *European View*. 2017. Vol. 16, Issue 2. P. 293–302. URL: <https://journals.sagepub.com/doi/epub/10.1007/s12290-017-0471-5>

²⁵ Šelo Šabić S., Borić S. At the Gate of Europe: A Report on Refugees on the Western Balkan Route. Friedrich Ebert Stiftung. Dialog Sudosteuropa. 21 p. URL: https://www.irmo.hr/wp-content/uploads/2016/05/At-the-Gate-of-Europe_WEB.pdf

²⁶ Greider A. Outsourcing Migration Management: The Role of the Western Balkans in the European Refugee Crisis. *Migration Policy Institute*. URL: <https://www.migrationpolicy.org/article/outsourcing-migration-management-western-balkans-europes-refugee-crisis>

²⁷ Mandić D. Anatomy of a Refugee Wave: Forced Migration on the Balkan Route as Two Processes. *Europe Now*. 2017. URL: <https://www.europenowjournal.org/2017/01/04/anatomy-of-a-refugee-wave-forced-migration-on-the-balkan-route-as-two-processes/> P. 6.

Європейський Союз відразу кваліфікував ці безпрецедентні за розміром та швидкістю переміщення мігрантів як одну з найсерйозніших загроз, з якими зіштовхувалась об'єднана Європа. Жорстка прикордонна політика Угорщини, торгова війна між Хорватією та Сербією, а також занепокоєння, що країни на західнобалканському шляху просто передають людей сусідам далі по маршруту виявили брак співпраці, солідарності та комунікації в процесі врегулювання кризи. Явно виступила потреба координації національних зусиль на європейському рівні. З огляду на це, ЄС активізував комунікації з лідерами постраждалих країн, у тому числі Словенії та Хорватії, з метою вироблення спільної стратегії. Президент Європейської Комісії Ж. К. Юнгер ініціював дві зустрічі на високому рівні. Перша, за участю представників від Західних Балкан, Туреччини, Лівану та Йорданії, відбулася 8 жовтня. Учасники висловили розуміння необхідності кооперації для подолання кризи і дійшли висновку, що «колективна відповідальність має бути перетворена на колективні дії»²⁸.

На наступній зустрічі 25 жовтня, яку називають Балканським міні-самітом, були присутні лідери Австрії, Болгарії, Хорватії, Німеччини, Греції, Угорщини, Румунії, Словенії, Албанії, Сербії, Македонії, президенти Єврокомісії та Європейської Ради, президіум Ради ЄС, верховний комісар ООН у справах біженців, а також представники EASO та Frontex. Ними був ухвалений План дій з 17 пунктів (далі – План-17) – єдиний офіційний документ, який залучав Словенію та Хорватію, разом із іншими країнами Західних Балкан, до спільного механізму врегулювання кризи. Учасники погодились із тим, що криза може бути урегульована лише за «колективного транскордонного підходу, заснованого на співпраці». Ухвалений план перш за все був присвячений забезпеченню постійного обміну інформацією, а також спільному управлінню потоками та кордонами. Відповідно до цього, було погоджено створити контактні пункти для координації постійного обміну інформацією з метою забезпечення «поступового, контрольованого та впорядкованого переміщення осіб уздовж західнобалканського маршруту». Країни Західних Балкан та Греція також взяли на себе зобов'язання підвищити свої можливості прийняття біженців до 50 000 на місяць. Для постійного моніторингу виконання плану Європейська Комісія передбачила проведення щотижневих зустрічей у форматі відеоконференцій²⁹.

З одного боку ці заходи позитивно вплинули на координацію зусиль країн-членів ЄС, яка, згідно з оцінкою Європейської Комісії, «мала вирішальне значення для зменшення ризику того, що несподівані кроки, вжиті в одній країні, можуть вплинути на іншу»³⁰. Створення єдиної системи обміну інформацією та співпраці

²⁸ The Western Balkans: Frontline of the migrant crisis. *European Parliament*. URL: [https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/BRIE/2016/573949/EPRS_BRI\(2016\)573949_EN.pdf](https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/BRIE/2016/573949/EPRS_BRI(2016)573949_EN.pdf). P. 9.

²⁹ Meeting on the Western Balkans Migration Route: Leaders Agree on 17-point plan of action. *European Commission*. URL: https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/IP_15_5904

³⁰ Implementing the European Agenda on Migration: Commission reports on progress in Greece, Italy and the Western Balkans. *European Commission*. URL: https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/IP_16_269

представників поліції та прикордонних органів безумовно було необхідною умовою для ефективного управління міграційними потоками. Міні-саміт сприяв також активізації контактів всередині Західних Балкан. Наприклад, 16-17 листопада Словенія скликала зустріч з представниками Сербії, Північної Македонії та Греції задля покращення обміну інформацією щодо кількості перетинів кордонів мігрантами та наявності можливостей щодо їх прийому. 3-4 грудня в Словенії відбулася зустріч представників регіональної поліції, на якій обговорювалися оперативна ситуація та можливі спільні підходи щодо економічних мігрантів³¹. Хорватія, однак, не брала участі в цих зустрічах.

Головною проблемою антикризового планування Європейського Союзу було те, що він виявився нездатним забезпечити скоординовану співпрацю країн на західнобалканському маршруті. Зазнавши значного тиску через наплив мігрантів та біженців, вони надавали перевагу власним національним інтересам, а не інтересам всього Союзу. З огляду на це, імплементація Плану-17 стала вкрай складним завданням із самого початку. Так, 28 жовтня Австрія оголосила про будівництво паркану на кордоні зі Словенією, для контролю за потоками біженців. Це викликало протест з боку Любляни, яка попередила, що закриє кордон, якщо ЄС не буде дотримуватися Плану-17³². Схожа ситуація сталася, коли Австрія запровадила квоту на щоденний прийом не більше 6000 людей на день. До подібних обмежень вдалась і Німеччина. Це знову викликало протест Словенії, оскільки такі заходи північних сусідів загрожували тим, що тисячі мігрантів застрягнуть на території країни³³. 11 листопада, Словенія оголосила, що зводить огорожу з колючого дроту довжиною понад 4,5 км на кордоні з Хорватією, яка є членом ЄС³⁴. Загалом, криза стала значним ударом по відкритості кордонів та регіональному співробітництву в Західних Балканах. Спорудження Угорщиною стіни на кордоні з Сербією спричинило появу аналогічних парканів між Угорщиною та Словенією, Угорщиною та Хорватією, Словенією та Хорватією, а також Словенією та Австрією. Поступовий тренд на сек'юритизацію міграції спонукав ці країни також і до закриття своїх кордонів.

Зрештою, як країни на західнобалканському маршруті, так й інші члени ЄС були перевантажені тиском кризи. Національні інтереси стояли вище за наднаціональні, в результаті чого замість спільної європейської політики прийшла «спеціальна», індивідуальна для кожної окремої країни політика. Словенія та Хорватія вважали себе транзитними країнами, а тому були зацікавлені в тому, щоб транспортувати мігрантів далі на північ, перекладаючи таким чином відповідальність за цих людей на інші країни. З огляду на це, їх політика під час кризи

³¹ Report from the Commission to the European Parliament and the Council on the follow-up to the leaders' meeting on refugee flows along the Western Balkans Route. *Eur-Lex*. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A52015DC0676>

³² The Balkans – Asylum Seekers, Migrants, and Refugees in Transit. *Operation Data Portal*. URL: <https://data.unhcr.org/en/documents/details/46437> P. 10.

³³ Ibid. P. 5.

³⁴ Ibid. P. 10.

була зосереджена на спрощенні транзиту, посиленні контролю за кордонами та надання лише тимчасового притулку для мігрантів. У звіті Європейської Комісії за 2016 р. відмічалось, що випадки одностороннього прийняття рішень в процесі регулювання кризи залишаються регулярними, що викликає ефект доміно у всіх країнах протягом західнобалканського маршруту. Комісія закликала держави-члени покласти край транзиту та застосувати правила ЄС щодо надання притулку та управління кордонами³⁵.

Ще однією проблемою стало те, що в Плані-17 було мало прописано конкретних зобов'язань чи кроків, окрім положення про створення контактних пунктів обміну інформацією, деяких заходів щодо охорони кордонів та підвищення можливості прийняття біженців до 50 000. Якщо інформаційну взаємодію вдалося налагодити успішно, то створення додаткових місць для прийому людей виявилось більш складним завданням. Так, Хорватія станом на кінець 2015 р. мала лише 5 000 тимчасових місць. Словенія могла стабільно підтримувати лише близько 7 000 тимчасових і 2 000 довгострокових місць³⁶. Європейська Комісія зазначала, що в країнах на західнобалканському шляху відсутня політична воля створити можливості для перебування понад 24 години і що вони проявляють «обмежену зацікавленість у уповільненні потоків»³⁷. Частково з цим можна погодитись. Підвищенню потужностей для прийняття біженців та мігрантів заважала не лише слабка матеріально технічна база, але й небажання ані Словенії, ані Хорватії бути «кишеньковими країнами»³⁸. У звіті за 2016 р. Європейська Комісія зазначала, що можливості прийняття біженців підвищені лише до половини від необхідних³⁹.

Однак, помилково буде вважати, що ЄС залишив досліджувані країни один-на-один перед обличчям кризи. Відповідь ЄС класифікують як «ad hoc» із сильним акцентом на безпеці⁴⁰. З огляду на це Словенія та Хорватія змогли скористатися ресурсами Союзу задля покращення контролю за своїми кордонами. Відповідно до Плану-17 Frontex розгорнув місію спостереження на зовнішніх кордонах ЄС, у тому числі на сербо-хорватському кордоні. Завдяки технічним можливостям організації, такими як літаки та безпілотні апарати вдалося забезпечити моніторинг пунктів пропуску в режимі реального часу. У Плані-17 передбачалося також розміщення 400 поліцейських у Словенії, а також розгортання груп швидкого втручання на кордоні

³⁵ Implementing the European Agenda on Migration: Commission reports on progress in Greece, Italy and the Western Balkans. *European Commission*. URL: https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/IP_16_269

³⁶ Report from the Commission to the European Parliament and the Council on the follow-up to the leaders' meeting on refugee flows along the Western Balkans Route. *Eur-Lex*. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A52015DC0676>

³⁷ Ibid.

³⁸ Rijavec D., Štambuk A., Pevcin P. Evidence-Based Assessment of Readiness to Solve Wicked Problems: The Case of Migration Crisis in Croatia and Slovenia. *Social Sciences*. 2021. № 10 (6). P. 11.

³⁹ Implementing the European Agenda on Migration: Commission reports on progress in Greece, Italy and the Western Balkans. *European Commission*. URL: https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/IP_16_269

⁴⁰ The Western Balkans: Frontline of the migrant crisis. *European Parliament*. URL: [https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/BRIE/2016/573949/EPRS_BRI\(2016\)573949_EN.pdf](https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/BRIE/2016/573949/EPRS_BRI(2016)573949_EN.pdf). P. 7.

(RABIT)⁴¹. Досліджувані країни також стали бенефіціарами фінансової допомоги від ЄС. У 2015 р. Хорватія отримала 16,4 мільйона євро екстреного фінансування для підтримки можливостей прийому біженців, покращення умов їх утримання та розширення можливостей поліції. Словенія також отримала екстрене фінансування в розмірі 10,2 мільйона євро для підтримки пропускну здатності та охорони кордону⁴². Обидві держави запросили допомогу від ЄС в рамках Механізму цивільного захисту. Словенія зробила це 22 жовтня, а Хорватія – 26 жовтня. 12 держав-членів Європейського Союзу запропонували матеріальну допомогу насамперед у наметах, спальних місцях, засобів індивідуального захисту, опаленні, електроенергії та освітленні⁴³. Однак, як відмічала сама Європейська Комісія, більшість запитів про допомогу не було задоволено, і залишалися значні потреби⁴⁴.

Словенія та Хорватія, як і інші країни, що постраждали від кризи, спочатку намагалися спростити транзит мігрантів по західнобалканському маршруту. У той же час інші члени ЄС, побоюючись негативних політичних наслідків кризи, наполягали на посиленні контролю за зовнішніми кордонами Союзу та обмеженню міграційних потоків. Зрештою, тиск з їхнього боку спровокував тренд на більш жорстку політику по відношенню до мігрантів. Заходи типу закриття кордонів та посилення обмежень щодо їх перетину ефектом доміно поширилися з півночі на південь вздовж західнобалканського маршруту. Наприклад, у листопаді 2015 р. правила перетину кордонів Словенії та Хорватії стали більш жорсткими, коли уряди цих країн розділили людей на тих, хто рятувався від війни та «економічних мігрантів». Іншими словами, якщо одна країна вводила обмеження, інші швидко наслідували її приклад. Це призвело до фактичної координації, яку мовчазно заохочували країни-члени ЄС⁴⁵.

Більш жорстка політика щодо кордонів стала наслідком у тому числі і політичних змін у цих країнах. У листопаді в Хорватії відбулися парламентські вибори, на яких перемогу отримала правочентристська коаліція, об'єднана навколо Хорватської демократичної партії. З цього моменту політика новосформованого

⁴¹ Ibid. P. 10.

⁴² Report from the Commission to the European Parliament and the Council on the follow-up to the leaders' meeting on refugee flows along the Western Balkans Route. *Eur-Lex*. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A52015DC0676>

⁴³ ANNEX to the Communication from the Commission to the European Parliament and the Council on the State of Play of Implementation of the Priority Actions under the European Agenda on Migration Accepted Member States' Support to Civil Protection Mechanism for Serbia, Slovenia, Croatia and Greece. *European Commission*. URL: <https://data.consilium.europa.eu/doc/document/ST-6056-2016-ADD-9/en/pdf>

⁴⁴ Report from the Commission to the European Parliament and the Council on the follow-up to the leaders' meeting on refugee flows along the Western Balkans Route. *Eur-Lex*. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A52015DC0676>

⁴⁵ Greider A. Outsourcing Migration Management: The Role of the Western Balkans in the European Refugee Crisis. *Migration Policy Institute*. URL: <https://www.migrationpolicy.org/article/outsourcing-migration-management-western-balkans-europes-refugee-crisis>

уряду була зосереджена на запобіганню незаконному перетину кордону, стримуванні доступу на свою територію та сприянні поверненню нелегальних мігрантів⁴⁶.

Більш жорстка політика контролю за кордонами спричинила численні порушення міжнародного права з боку прикордонних сил як Словенії та Хорватії. Amnesty International у своєму звіті «Pushed to the edge» відмічала практику хорватської поліції щодо систематичного вигнання або відштовхування людей від свого кордону, без урахування індивідуальних обставин. Організація, спираючись на свідчення мігрантів зазначила, що повернення відбувалися поза будь-яким офіційним процесом, а мігрантам не надавали необхідною правової допомоги та можливості оскаржити видворення. Все це йшло всупереч як національному законодавству Хорватії та і праву ЄС, в тому числі Європейській конвенції з прав людини, яка забороняє колективне видворення, і Директиві ЄС про повернення, яка чітко визначає, що заходи щодо повернення не застосовуються до людей, чий запити про повернення міжнародний захист не було вирішено⁴⁷.

Amnesty International відмітила неоднозначну реакцію на дії Хорватії з боку ЄС. Так, єврокомісар з питань міграції Д. Аврамополус у грудні 2018 р. заявив, що Хорватія повинна охороняти зовнішні кордони «у повній відповідності до Хартії основоположних прав Європейського Союзу та відповідного міжнародного права». У той же час, А. Меркель на зустрічі з прем'єр-міністром Хорватії А. Пленковичем у вересні того ж року похвалила хорватську поліцію за «значний прогрес у захисті зовнішніх кордонів ЄС»⁴⁸. Це давало підстави представникам Хорватії стверджувати, що вони діють відповідно до інтересів ЄС. Депутат Європейського Парламенту від Хорватії Т. Пікула зазначив: «з одного боку, Хорватію критикували через нібито жорстоке поводження з прибулими мігрантами, а з іншого боку, від неї очікували захисту зовнішнього кордону ЄС». Подібну думку висловив голова правлячої Хорватської демократичної партії Т. Сокол: «Однією з цілей ЄС є захист своїх кордонів. Це також є умовою для вступу Хорватії до Шенгенської зони. Я не бачу, щоб хтось із ЄС критикував Хорватію або припускав, що вона займається незаконною діяльністю»⁴⁹.

У порушенні міжнародного права в процесі охорони кордонів звинувачували і Словенію. Так, Amnesty International у своєму звіті зазначала, що мають місце скоординовані витіснення біженців та мігрантів, які відбуваються у співпраці

⁴⁶ Luša Đ. Small States: «The Gatekeepers» of EU Borders During the Migration Crisis. Small States and the European Migrant Crisis. / Edited by Joensen T., Taylor I. P. 215-241. URL: https://www.academia.edu/66860692/Small_States_The_Gatekeepers_of_EU_Borders_During_the_Migration_Crisis P. 232.

⁴⁷ Pushed to the edge: violence and abuse against refugees and migrants along the Balkans Route. Amnesty International. 2019. 36 p. URL: <https://www.amnesty.ch/fr/pays/europe-asie-centrale/croatie/docs/2019/ue-violation-demandeurs-dasile/report-pushed-to-the-edge-violence-and-abuse-against-refugees-and-migrants-along-the-balkans-route.pdf> P. 17-18.

⁴⁸ Ibid. P. 22-23

⁴⁹ Ibid. P. 22.

хорватською та словенською поліцією⁵⁰. Відповідно до Угоди про реадмісію між двома країнами передбачено процедуру «неофіційного повернення» протягом 72 годин людей, які нелегально в'їхали до Словенії або Хорватії і не висловили наміру отримати притулок⁵¹. Однак, неформальний характер цієї процедури створює умови для численних порушень прав мігрантів та їх безпідставного витіснення. Так, за даними Amnesty International протягом літа 2018 р. одночасно зі зростанням кількості в'їздів до Хорватії та Словенії зменшилась кількість намірів подати заяву на отримання притулку в Словенії. У той же час збільшилось число випадків «неофіційного повернення» мігрантів до Хорватії⁵². Взагалі, політика надання притулку була дуже обмеженою в Словенії, а відсоток осіб, які його отримали, був одним із найнижчих у ЄС⁵³.

Вищезазначене яскраво демонструє те непросте становище, у якому опинилися Словенія та Хорватія. Для цих країн найбільш вигідним варіантом було спрощення транзиту та перенаправлення потоку мігрантів далі до Західної Європи. Однак, такий підхід йшов наперекір інтересам країн Центральної та Західної Європи. Ця ситуація відкрила ще одну, більш глибоку проблему. Словенія та Хорватія прагнули приєднатися до Європейського Союзу, розраховуючи на численні економічні та політичні переваги. Однак міграційна криза продемонструвала, що членство в ЄС несе за собою не лише преференції, але й витрати. Ця зворотна сторона, а також в цілому нескоординована і непослідовна політика Європи вбили клин у відносинах між досліджуваними країнами та Європейським Союзом.

Угода між ЄС і Туреччиною 18 березня 2016 р. хоча й мала вирішальне значення на скороченні міграційних потоків через західнобалканський маршрут, однак не припинила їх повністю. Вона дала привід представникам ЄС та країн-членів заявляти, що кризу подолано, а маршрут закритий. Однак статистичні дані та звіти свідчать що цей шлях залишається жвавим дотепер. Так, у звіті Міжнародного центру дослідження міграційної політики стверджується, що міграційні потоки через Західні Балкани знову зросли на початку 2019 р. На кінець року західнобалканський маршрут залишався одним із найбільш завантажених шляхів до

⁵⁰ Pushed to the edge: violence and abuse against refugees and migrants along the Balkans Route. Amnesty International. 2019. 36 p. URL: <https://www.amnesty.ch/fr/pays/europe-asie-centrale/croatie/docs/2019/ue-violation-demandeurs-dasile/report-pushed-to-the-edge-violence-and-abuse-against-refugees-and-migrants-along-the-balkans-route.pdf> P. 24.

⁵¹ Zakon o ratifikaciji Sporazuma med Vlado Republike Slovenije in Vlado Republike Hrvaške o izročitvi in prevzemu oseb, katerih vstop ali prebivanje je nezakonito (BHRIPO). Uradni List Republike Slovenije. URL: <https://www.uradni-list.si/glasilo-uradni-list-rs/vsebina/2006-02-0040?sop=2006-02-0040>

⁵² Pushed to the edge: violence and abuse against refugees and migrants along the Balkans Route. Amnesty International. 2019. 36 p. URL: <https://www.amnesty.ch/fr/pays/europe-asie-centrale/croatie/docs/2019/ue-violation-demandeurs-dasile/report-pushed-to-the-edge-violence-and-abuse-against-refugees-and-migrants-along-the-balkans-route.pdf> P. 25.

⁵³ Bez nec B., Gombač J. New migration policies and innovative practices. Slovenia between bordering and inclusion. *Innovation: The European Journal of Social Science Research*. 2023. Vol. 36, No. 2. P. 250-265. URL: <https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/13511610.2022.2071240>

Європи, який за весь рік перетнули понад 108000 біженців і мігрантів⁵⁴. За даними Frontex з 330 000 незаконних перетинів зовнішніх кордонів ЄС у 2022 р. 145 000 припадає на західнобалканський маршрут. Ця кількість вдвічі більша ніж у 2021 р. Саме на західнобалканському шляху спостерігалось найбільше зростання нелегальних перетинів кордонів у 2022 р.⁵⁵

Геополітична ситуація у світі не дає можливості вважати, що зростання міграційних потоків припиниться. Навпаки, поляризація системи міжнародних відносин і посилення суперництва між великими державами, зростання тероризму, а також збільшення кількості збройних конфліктів зумовлюють подальший тренд на міграцію. Так, минулого року ЄС отримав понад 1 мільйона заявок на надання притулку, що на 21,2% більше порівняно з 2022 р. і є найвищим показником з 2016 р.⁵⁶ З огляду на все це, Європа має готуватися до нового міграційного тиску вже в найближчі роки.

Усе вищезазначене актуалізує необхідність вироблення Європейським Союзом єдиного підходу для подолання майбутньої кризи. Потреба вироблення чіткої стратегії з конкретними заходами, обов'язковими для всіх країн-членів стає все більш очевидною та спрямованими на досягнення довгострокового ефекту. На початку грудня 2022 р., перед самітом ЄС-Західні Балкани 6 грудня в Тірані, Європейська Комісія представила оновлений план дій для Західних Балкан, у якому визначено пріоритети та 20 оперативних заходів у відповідь на збільшення кількості мігрантів. Акцент зроблено на посилення управління кордонами, забезпечення швидких процедур надання притулку, вжиття заходів проти незаконного транспортування мігрантів, а також узгодженої візової політики та політики у сфері реадмісії та повернення⁵⁷. Можна побачити, що Європейський Союз продовжуватиме робити пріоритет на забезпеченні безпеки своїх кордонів та подальшій сек'юритизації міграції. Крім того, ще раз було окремо відмічено, що співпраця між ЄС і країнами-членами є необхідною умовою для забезпечення ефективної реалізації плану⁵⁸.

Якщо нова міграційна криза матиме місце, становище та значення Словенії та Хорватії залишиться незмінним. Вони так само будуть південним фронтиром Європейського Союзу і замикатимуть на собі західнобалканський маршрут. Єдиною

⁵⁴ The Western Balkan Migration Route (2015-2019): Analytical Report. Prague Process. 2020. 20 p. URL: <https://www.pragueprocess.eu/en/migration-observatory/publications/33-reports/289-the-western-balkan-migration-route-2015-2019> P. 12.

⁵⁵ Western Balkan Route. *Frontex*. URL: <https://www.frontex.europa.eu/what-we-do/monitoring-and-risk-analysis/migratory-routes/western-balkan-route/>

⁵⁶ Migration Outlook 2024. International Centre for Migration Policy Development. 2024. 41 p. URL: <https://www.icmpd.org/file/download/60599/file/ICMPD%2520Migration%2520Outlook%25202024.pdf> P. 5.

⁵⁷ EU Action Plan on the Western Balkans. *European Commission*. URL: https://home-affairs.ec.europa.eu/document/download/e63e3b92-4f0c-4d95-a7f0-boaff2ddoefc_en?filename=Western%20Balkans_en.pdf

⁵⁸ *Ibid.* P. 5.

зміною буде те, що Хорватія тепер захищатиме не лише зовнішній кордон ЄС, але й кордон Шенгенської зони. У цих умовах критичним є стан готовності цих країн до прийняття нових масштабних потоків мігрантів. Важливого значення також набуває подолання викритих у 2015–2016 рр. проблем.

Незважаючи на більш жорстку політику керування кордонами, впевнено можна стверджувати, що транзит мігрантів до країн Центральної та Західної Європи і далі матиме місце в Словенії та Хорватії. На даний момент, наприклад, існує практика транспортувати мігрантів від кордону до великих міст, для реєстрації та отримання притулку протягом 24 годин.⁵⁹ Однак ці люди не виявляють бажання залишатися в Хорватії чи Словенії, а тому продовжують подорож у напрямку країн Центральної та Західної Європи. Таким чином, мігранти прибувають з Хорватії до Словенії, а потім і до Австрії. У зв'язку з цим, має місце ланцюгова реакція у вигляді протестів з боку Австрії до Словенії і з боку Словенії до Хорватії. Цілком зрозуміло, що така ситуація не сприяє регіональній співпраці.

Висновки. З огляду на все вищезазначене можна зробити такі висновки. Міграційна криза 2015–2016 рр. виявила в першу чергу нестачу матеріально-технічних ресурсів у Словенії та Хорватії для управління великими потоками людей. Однак головною проблемою стала неспроможність Європейського Союзу сформувати конкретну стратегію та забезпечити координацію дій всіх країн-членів задля врегулювання кризи. Це призвело до того, що і Словенія і Хорватія у більшій мірі діяли на власний розсуд, віддаючи у протистоянні національних та наднаціональних інтересів пріоритет першим.

З огляду на поступове зростання кількості мігрантів, які прибувають до Європи через Західні Балкани, необхідність вирішення вищезначеної проблеми стає все більш актуальною. Безумовно, завдяки ресурсам ЄС Словенія та Хорватія значно покращили управління своїми кордонами, тож у випадку нової кризи ці країни будуть більш підготовлені, ніж у 2015 р. Однак, ефективність врегулювання цієї ймовірної кризи буде залежати в першу чергу від здатності ЄС сформувати конкретний комплекс дій, які передбачають скоординований підхід всіх держав-членів, а також від спроможності гармонізувати національні інтереси з наднаціональними. Доки цього не зроблено, можна констатувати, що Словенія та Хорватія, у випадку нової міграційної кризи, будуть діяти схожим чином як і в 2015–2016 рр.

REFERENCES

- Bez nec, B. & Gombač, J. (2023). New migration policies and innovative practices. Slovenia between bordering and inclusion. *Innovation: The European Journal of Social Science Research*, 36 (2), 250–265. Retrieved from <https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/13511610.2022.2071240>

⁵⁹ Slovenci nagazili Hrvatsku zbog migranata: 'Nikakvi zidovi, ograde ni vojska. Ovo je rješenje'. *Tportal*. URL: <https://www.tportal.hr/vijesti/clanak/slovinci-nagazili-hrvatsku-zbog-migranata-nikakvi-zidovi-ograde-ni-vojska-ovo-je-rjesenje-foto-20230913>

- [in English]
- Cocco, E. (2017). Where is the European Frontier? The Balkan Migration Crisis and its Impact on Relations between the EU and the Western Balkans. *European View*, 16 (2), 293-302. Retrieved from <https://journals.sagepub.com/doi/epub/10.1007/s12290-017-0471-5> [in English]
- Greider, A. (N.d.). Outsourcing Migration Management: The Role of the Western Balkans in the European Refugee Crisis. *Migration Policy Institute*. Retrieved from <https://www.migrationpolicy.org/article/outsourcing-migration-management-western-balkans-europes-refugee-crisis> [in English]
- Luša, Đ. (N.d.). Small States: «The Gatekeepers» of EU Borders During the Migration Crisis. *Small States and the European Migrant Crisis*. / Edited by Joensen T., Taylor I., 215-241. Retrieved from https://www.academia.edu/66869692/Small_States_The_Gatekeepers_of_EU_Borders_During_the_Migration_Crisis [in English]
- Mandić, D. (N.d.). Anatomy of a Refugee Wave: Forced Migration on the Balkan Route as Two Processes. *Europe Now*. Retrieved from <https://www.europenowjournal.org/2017/01/04/anatomy-of-a-refugee-wave-forced-migration-on-the-balkan-route-as-two-processes/> [in English]
- Rijavec, D., Štambuk, A. & Pevcin, P. (2021). Evidence-Based Assessment of Readiness to Solve Wicked Problems: The Case of Migration Crisis in Croatia and Slovenia. *Social Sciences*, 10 (6). Retrieved from https://www.researchgate.net/publication/351819875_Evidence-Based_Assessment_of_Readiness_to_Solve_Wicked_Problems_The_Case_of_Migration_Crisis_in_Croatia_and_Slovenia [in English]
- Šelo Šabić, S., Borić, S. (N.d.). At the Gate of Europe: A Report on Refugees on the Western Balkan Route. *Friedrich Ebert Stiftung. Dialog Sudosteuroopa*. Retrieved from https://www.irmo.hr/wp-content/uploads/2016/05/At-the-Gate-of-Europe_WEB.pdf [in English]
- Sisgoreo, T. (N.d.). Refugee crisis in Croatia – report. *Borderline Europe*. Retrieved from <https://www.borderline-europe.de/sites/default/files/background/Refugee%20Crisis%20in%20Croatia%20Report.pdf> [in English]

DOI: 10.31110/consensus/2024-02/234-246

УДК (UDC) 338.28 : 355.02] (477+519.5)

UKRAINE AND THE REPUBLIC OF KOREA: COOPERATION IN SCIENTIFIC, TECHNICAL AND MILITARY-DEFENSE SPHERES

Iryna Fedoriv*

Abstract

The goal of the article is to outline the current state and prospects of cooperation between Ukraine and the Republic of Korea in the scientific, technical and military-defense spheres in the context of the current geopolitical situation. **The research methodology** is based on the principles of historicism, objectivity, and systematicity. General scientific methods (generalization, analysis, synthesis, comparison) and special historical methods (problematic-chronological, historical-genetic, historical-comparative, historical-typological) are used.

The scientific novelty lies in a complex analysis of the content, main directions and features of the interstate policy of Ukraine and the Republic of Korea on cooperation in the scientific, technical and military-defense spheres.

Conclusions. It is emphasized that today's geopolitical challenges, including the Russian-Ukrainian war, encourage the leadership of our country and South Korea to deepen Ukrainian-Korean interstate cooperation on the basis of common interests.

The legislative framework governing the areas of relations studied in the article, as well as the signed memorandums, treaties and agreements are studied. It is found that during the cooperation with the Republic of Korea, funding for joint research projects was agreed upon, primarily in the fields of bio-, nano-, information and communication technologies, physics, and aerospace.

The main promising areas of Ukrainian-Korean cooperation for Ukraine are electronics, computer science, semiconductor technologies, optics, applied physics and chemistry, biotechnology, and radiation medicine. Cooperation between the states in training relevant personnel, joint symposia and conferences held in this regard are analysed. The experience of South Korea in the development of the military and defense sphere is elucidated. It is emphasized that the country is interesting for us in the context of selling and transferring defense products to us, as well as modernizing our military capabilities. It is proven that after Russia's full-scale invasion of Ukraine, cooperation in the military and defense sphere between the countries has intensified, and the key areas, joint projects, and various aspects of such cooperation to date are analyzed. Interdependence of this process on the current geopolitical situation is shown. The author emphasizes the consistency of the Republic of Korea's position on supporting Ukraine's peace initiatives, the importance of sharing experience, technologies, and innovations. The priorities and prospects for such cooperation were outlined. Ukraine is interested in the Republic of Korea as a world leader in the export of certain types of defense products, the country needs the support of the Republic of Korea for post-war recovery and reconstruction, and is interested in financial investments from the East Asian country. Based on the study, positive predictions can be made about the prospects for further cooperation in the studied areas.

Keywords: Ukraine, the Republic of Korea, geopolitics, scientific and technical cooperation, military-defense industry, technological innovations

* Candidate of Historical Sciences, Associate Professor of the World History and Religious Study Chair Volodymyr Hnatyuk National Pedagogical University in Ternopil, Ternopil, Ukraine. E-mail: feirol@i.ua. ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1344-8053>

УКРАЇНА ТА РЕСПУБЛІКА КОРЕЯ: СПІВПРАЦЯ У НАУКОВО-ТЕХНІЧНІЙ ТА ВІЙСЬКОВО-ОБОРОННІЙ СФЕРАХ

Ірина Федорів*

Анотація

Мета статті полягає в окресленні стану і перспектив співпраці України та Республіки Корея у науково-технічній та військово-оборонній сферах у контексті сучасної геополітичної ситуації. **Методологія дослідження** ґрунтується на принципах історизму, об'єктивності, системності. Застосовано загальнонаукові (узагальнення, аналізу, синтезу, порівняння) та спеціально-історичні (проблемно-хронологічний, історико-генетичний, історико-порівняльний, історико-типологічний) методи.

Наукова новизна полягає в комплексному аналізі змісту, основних напрямків та особливостей міждержавної політики України та Республіки Корея щодо співпраці у науково-технічній та військово-оборонній сферах.

Висновки. Підкреслено, що геополітичні виклики сьогодення, у тому числі й російсько-українська війна, спонукають керівництво нашої держави та Південної Кореї до поглиблення українсько-корейського міждержавного співробітництва на засадах спільних інтересів. Проаналізовано законодавчу базу, що регулює досліджувані у статті сфери взаємовідносин, підписані меморандуми, договори та угоди. З'ясовано, що під час співробітництва з Республікою Корея було погоджено фінансування спільних науково-дослідних проектів передусім у сфері біо-, нано-, інформаційно-комунікаційних технологій, фізиці та аерокосмічній галузі. Серед основних перспективних для України напрямків українсько-корейської співпраці є: електроніка, комп'ютерні науки, напівпровідникові технології, оптика, прикладна фізика та хімія, біотехнології, радіаційна медицина опромінення.

Проаналізовано співробітництво між державами щодо підготовки відповідних кадрів, проведені у цьому зв'язку спільні симпозиуми та конференції. З'ясовано досвід Південної Кореї у розвитку військово-оборонної сфери. Підкреслено, що країна цікава для нас у контексті продажу та передачі нам оборонної продукції, модернізації наших військових потужностей. Доведено, що після повномасштабного вторгнення росії в Україну співпраця у військово-оборонній сфері між країнами посилилась, проаналізовано ключові напрями, спільні проекти та різні аспекти такого співробітництва на сьогоднішній день. Показано взаємозалежність цього процесу від поточної геополітичної ситуації. Наголошено на послідовності позиції Республіки Корея щодо підтримки мирних ініціатив України, на важливості обміну досвідом, технологіями, новаціями. Окреслено пріоритети та перспективи такої співпраці. Україну цікавить РК як світовий лідер із експорту окремих видів оборонної продукції, країна потребує підтримки РК для післявоєнного відновлення та відбудови, зацікавлена у фінансових інвестиціях з боку східноазійської країни. На підставі проведеного дослідження можна робити позитивні прогнози про перспективи розвитку подальшої співпраці у досліджуваних напрямках.

* кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії та релігієзнавства Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка, Тернопіль, Україна. E-mail: feirol@i.ua. ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1344-8053>

Ключові слова: Україна, Республіка Корея, геополітика, науково-технічна співпраця, військово-оборонна промисловість, технологічні інновації

Цитування: Федорів, І. (2024). Україна та Республіка Корея: співпраця у науково-технічній та військово-оборонній сферах. *Консенсус*, 2, 234–246.

URL: <https://konsensus.net.ua/index.php/konsensus/article/view/117>

Постановка проблеми. Глобалізаційні тенденції сьогодення яскраво демонструють пріоритетність активної міжнародної діяльності та дипломатичних відносин в урядових програмах провідних країн світу. Реалізуючи власні зовнішньополітичні стратегії та концепції, вони намагаються здобути вигідне геополітичне становище, а також знайти надійних для себе партнерів. У зв'язку із складним геополітичним становищем України, пов'язаним з ескалацією російсько-української війни після повномасштабного вторгнення, стає очевидною необхідність знаходити підтримку якомога більшої кількості країн, у тому числі й тих, що не мають спільного з нами кордону, проте є, наприклад, сильними гравцями у своєму регіоні та здатні впливати на позицію сусідніх держав.

Республіка Корея, як і Японія – є одним із провідних партнерів України в регіоні Східної Азії. У зв'язку із сучасними геополітичними викликами існує необхідність поглиблення зусиль щодо українсько-корейської міждержавної співпраці. Останнім часом можна спостерігати покращення динаміки такої взаємодії, особливо в науково-технічній та військово-оборонній сферах. Що цілком зрозуміло, адже на сьогодні – Республіка Корея (далі – РК) є високорозвиненою державою, що за кілька десятиліть змогла здобути імідж високотехнологічної країни з відносно стабільною економікою, однієї із «азійських тигрів», досвід яких часто наводять як приклад для адаптації та імплементації в нашій державі.

Інтерес до співпраці у військово-оборонній сфері між двома державами зумовлений також фактором, що РК є однією з провідних країн світу в галузі оборонної промисловості. У 2022 р. президент – Юн Сук Їоль поставив завдання зробити РК однією з чотирьох найбільших експортерів зброї у світі. Обсяги експорту південнокорейської зброї в останні роки стрімко зростають, про що свідчать дані: у 2021 р. – це 7,25 млрд. доларів, а вже у 2022 р. – 17,3 млрд., що безумовно пов'язано із заповненням світових прогалів в озброєнні, пов'язаних із масштабною військовою підтримкою України¹. Корейський інститут промислової економіки і торгівлі пов'язує такий успіх південнокорейських компаній добре продуманою комбінацією укладених угод на високому рівні між кількома адміністраціями в Сеулі, комерційними технологіями, сприятливою урядовою політикою та частими презентаціями на виставках оборонної промисловості².

¹Через глобальну підтримку України Південна Корея наростила постачання зброї. *Ua.news*. URL: <https://ua.news/ua/world/iz-za-globalnoj-podderzhki-ukrainy-yuzhnaya-koreya-narastila-postavki-oruzhiya>

²Експорт оборонної продукції Південної Кореї виріс удвічі. *Militaryni*. URL: <https://mil.in.ua/uk/news/eksport-oboronnyi-produktsiyi-pivdennoi-koreyi-vyris-vdvichi/>

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Тема українсько-корейських відносин є мало дослідженою в українській історіографії, і переважно стосується лише окремих аспектів міждержавної взаємодії. У низці наукових праць українсько-корейські взаємовідносини розглядаються у контексті загальної спрямованості зовнішньої політики України в азійському регіоні. Так, С. Сіденко та А. Невгад у своїх дослідженнях відзначають багаторічний досвід плідного науково-технічного співробітництва України та РК³. Н. Бутирська у публікації «Україна – Республіка Корея: далекі географічно, близькі за духом» серед інших аспектів міждержавної співпраці приділяє увагу основним етапам співробітництва у військово-оборонній сфері⁴.

У контексті розвитку українсько-корейських відносин важливе місце посідає науковий доробок вітчизняних дипломатів, серед яких передусім слід виділити В. Мармазова – Почесного і Повноважного Посла України в РК у 2011–2017 рр.⁵ Як очільник українського дипломатичного корпусу в РК, він відзначає важливість розвитку взаємовідносин між державами та вбачає значні перспективи для цього. Його думку в дещо узагальнених рисах подає також Посол України в Японії – С. Корсунський. У своїх працях, присвячених розбудові співпраці між Україною та державами Азії, дипломат наголошує на важливості розуміння особливостей економічного, політичного, історичного та культурного розвитку країн цього регіону з метою побачити нові можливості активізації такого співробітництва та розбудови стратегії відносин з ними на засадах спільних інтересів⁶.

Метою статті є об'єктивний аналіз співпраці України та Республіки Корея у науково-технічній та військово-оборонній сферах у контексті сучасної геополітичної ситуації, окреслення ключових проблем і перспектив такого співробітництва.

Виклад основного матеріалу. Науково-технічна співпраця між Україною та РК регулюється низкою укладених угод, зокрема, Міжурядовою угодою про науково-технічне співробітництво від 1 липня 1992 р. У ній зазначається про важливість сприяння розвитку партнерства між Сеулом і Києвом у галузі науки й техніки на основі рівності й взаємної вигоди. Угодою визначено напрямки, в рамках яких може здійснюватися співпраця між державами, зокрема, обмін вченими, дослідниками,

³ Сіденко С., Невгад А. Міжнародне співробітництво України в сфері інновацій. *Стратегія розвитку України*. 2016. № 1. С. 172–176.

⁴ Бутирська Н. Україна – Республіка Корея: далекі географічно, близькі за духом. *Українська призма*. 2023. 28 листопада. URL: <https://prismua.org/south-korea/>

⁵ Мармазов В. «Один пояс – один шлях». Які перспективи відкриває перед Україною реалізація євразійської транспортно-логістичної ініціативи Республіки Корея та КНР. *День*. 2015. 22 листопада. URL: <https://day.kyiv.ua/uk/article/svitovi-diskusiyi/odyn-poyas-odyn-shlyah>; Marmazov V. We Are Looking Forward into The Future of Ukraine with Optimism, No Matter What Hardship We Are Suffering. *Diplomacy*. Vol. XXI. № 8–9. 2014. P. 40–41. URL: https://korea.mfa.gov.ua/storage/app/sites/45/imported_content/sdf273458804e.pdf

⁶ Корсунський С. Як будувати відносини з країнами Азії. Економіка, дипломатія, культурні особливості. Х.: Віват, 2021. 288 с.; Корсунський С. Як нації відновлюються: досвід Східної Азії. Х.: Віват, 2023. 192 с.

експертами і технічним персоналом, результатами досліджень, публікаціями та інформацією науково-технічного характеру. Важливою складовою співпраці є організація спільних семінарів, симпозіумів, зустрічей, а також навчання в галузі науки і техніки та здійснення спільних дослідницьких проєктів. Окрім того, передбачено сприяння зі сторони України та Республіки Корея в укладенні робочих угод між державними організаціями, науково-дослідними інститутами, університетами і підприємствами, які будуть визначати терміни і умови реалізації конкретних програм і проєктів співробітництва, шляхи їх здійснення, фінансові умови, тощо. Важливо відзначити, що, відповідно до Угоди, був заснований Спільний комітет з координації і реалізації співробітництва, який складається з представників обох країн⁷. З початку його діяльності, відбулась уже низка спільних засідань, останнє з яких – у Києві, в березні 2017 р.⁸

У 1995 р. був укладений меморандум про співробітництво між Національною академією наук і Корейським фондом науки та техніки. У квітні 1998 р., з метою конкретизації окремих аспектів Меморандуму, були підписані Доповнення до Меморандуму про взаєморозуміння. Відповідно до цих домовленостей, відбувається співробітництво між окремими дослідними центрами двох держав. У 2004 р. між НАН України та Міністерством торгівлі, промисловості та енергетики Республіки Корея створено Корейсько-український центр співробітництва в галузі промислових технологій⁹. Для посилення грантової допомоги у сфері технічного співробітництва відповідна Угода була підписана у 2006 р.¹⁰ Також діє низка інших міжурядових та міжвідомчих документів, які регулюють відносини у тій чи іншій сфері між державами. Наприклад, у 2017 р. підписано Меморандум Про взаєморозуміння між Міністерством економічного розвитку і торгівлі України та Корейським відомством інтелектуальної власності Республіки Корея щодо всестороннього співробітництва у сфері інтелектуальної власності¹¹.

Під час співробітництва з РК було погоджено фінансування окремих напрямків спільних науково-дослідних проєктів у сфері біо, нано, інформаційно-комунікаційних технологій, фізиці та аерокосмічній галузі. На разі серед основних напрямків українсько-корейської співпраці є: електроніка та електротехніка, комп'ютерні науки, напівпровідникові технології, оптика, прикладна фізика,

⁷ Угода між Урядом України та Урядом Республіки Корея про науково-технічне співробітництво від 1 серпня 1992. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/410_016#Text

⁸ Посольство Республіки Корея в Україні. Співробітництво між державами. URL: https://overseas.mofa.go.kr/ua-uk/brd/m_8615/list.do

⁹ Договірніо-правова база українсько-корейських відносин. Міністерство економічного розвитку і торгівлі України. URL: http://ukrexport.gov.ua/ukr/ugodi_z_ukrain/?country=kor

¹⁰ Угода між Урядом України та Урядом Республіки Корея про грантову допомогу та технічне співробітництво. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/410_014#Text

¹¹ Меморандум Про взаєморозуміння між Міністерством економічного розвитку і торгівлі України та Корейським відомством інтелектуальної власності Республіки Корея щодо всестороннього співробітництва у сфері інтелектуальної власності від 3 жовт. 2017. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/410_001-17#Text

прикладна хімія, датчики, полімери, пластмаси та синтетичні матеріали, біотехнології, радіаційна медицина опромінення¹².

РК є перспективним партнером України щодо співпраці в аерокосмічній сфері в Південно-Східній Азії. Результатом такого співробітництва стало успішне виведення у 2013 р. та 2015 р. на орбіту Землі трьох південнокорейських супутників за допомогою української ракети-носія «Дніпро», зокрема, супутника дистанційного зондування Землі KOMPSAT-5 («Arirang-5»), STSAT-3, KOMPSAT-3A¹³. Слід відзначити, що станом на 2013 р. ракетою «Дніпро» на навколоземні орбіти виведено 86 космічних апарата 25 країн¹⁴. Статистика кількості запусків ракет-носіїв, виготовлених в Україні, показує, що всього було здійснено 2 572 запуски¹⁵. Окрім ракети-носія «Дніпро», Державне підприємство «Виробниче об'єднання Південний машинобудівний завод ім. О.М. Макарова» виробляє ще 10 видів ракет-носіїв, котрі, до речі, працюють на екологічно чистих видах палива¹⁶. Оскільки Україна має значний потенціал в аерокосмічних дослідженнях, то це може слугувати підґрунтям для активної співпраці між Україною та РК в майбутньому.

Співробітництво між державами також відбувається у сфері підготовки відповідних кадрів. Так, у 2009 р. на базі Університету «Ханянг» було проведено четвертий українсько-корейський симпозіум з нанофотоніки та нанофізики, в якому взяли участь науковці з Інституту металофізики НАН України, Національного авіаційного університету, Київського національного університету ім. Тараса Шевченка, Технічного університету «Ханянг», Корейського аерокосмічного дослідного інституту, Сеульського національного університету й ін.¹⁷

Потенціал української науки і техніки не обмежується цивільною інфраструктурою та тісно пов'язаний з оборонним виробництвом. Відомий Інститут електрозварювання імені Патона в Києві проводив не лише передові дослідження у галузі металургії та зварювання, а й був основним виробником радянських танків, а також спеціальних металів для підводних човнів і літаків¹⁸. У цьому контексті також

¹² Сіденко С., Невгад А. Міжнародне співробітництво України в сфері інновацій. *Стратегія розвитку України*. 2016. № 1. С. 173.

¹³ Днепр. *Encyclopedia Astronautica*. URL: <http://www.astronautix.com/d/dnepr.html>

¹⁴ Ришков В. «Дніпро» доставив на орбіту «букет» наносупутників. *День*. 2013. 22 лист. URL: <https://day.kyiv.ua/uk/article/den-ukrayini/dnipro-dostaviv-na-orbitu-buket-nanosuputnikov>

¹⁵ Державне космічне агентство України: статистика пусків РН, створених за участю українських підприємств. URL: <https://www.nkau.gov.ua/ua/launches-of-ukrainian-iv-ua>

¹⁶ Виставка «Пізнання України через гроші: від Київської Русі до Євромайдану» в Сеулі. Посольство України в Республіці Корея: веб-сайт. URL: <https://korea.mfa.gov.ua/news/vistavka-piznannya-ukrayini-cherез-groshi-vid-kiyivskoyi-rusi-do-yevromajdanu-v-seuli>

¹⁷ Вегнер В. Перспективи розвитку співробітництва України з Республікою Корея у пріоритетних видах економічної діяльності. *Європейський науковий журнал Економічних та Фінансових інновацій*. 2020. № 1 (5). С. 12.

¹⁸ Sher G.S. Investing in Ukraine's brains is vital for the country's post-war prosperity. *Atlantic Council*. Jul. 3. 2022. URL: <https://www.atlanticcouncil.org/blogs/ukrainealert/investing-in-ukraines-brains-is-vital-for-the-countrys-post-war-prosperity/>

слід згадати компанію «Hyundai Rotem», яка представлена на українському ринку і відома пересічним українцям завдяки курсуванню виготовленого нею електропоїзду «HRCS2». Дана компанія є також виробником військової техніки, зокрема танків, колісних броньованих машини (WAV), тактичних тренувальних тренажерів, транспортерів важкої техніки тощо¹⁹. На базі українського технологічного потенціалу з використанням корейських технологій, можна досягти неабияких успіхів у сфері оборонної промисловості, що відповідає інтересам як України, так і Південної Кореї, а також можливих третіх сторін.

Слід відзначити, що досвід РК може стати у нагоді щодо реструктуризації та модернізації українських потужностей. Зокрема, про паралелі між корейською Panguo Techno Valley – технологічною долиною Пангьо у провінції Кьонгі та можливістю розвитку за її сценарієм такого ж технологічного центру у Харкові говорив свого часу Надзвичайний і повноважний Посол РК в Україні Й.В. Лі Янг-Гу²⁰. Відкритий у 2011 р., Panguo Techno Valley відіграє важливу роль в інноваціях, створенні робочих місць та є центром для технологічних стартапів. Однією з переваг різноманітності сфер і видів бізнесу є максимальний потенціал зростання в галузі високих технологій завдяки обміну між компаніями. Південнокорейський уряд всіляко підтримує стартапи, що починають розвиватися у регіоні, зокрема шляхом зниженого оподаткування, надання позик під низькі відсотки та розширення інфраструктури²¹.

В Україні офіційно внесено до реєстру більше 50 індустріальних парків, однак працюють серед них лише одиниці²². У цьому контексті цілком доречно залучати корейський досвід. Він передбачає створення кількох великих технологічних центрів, що сприятиме максимальній концентрації всіх потужностей в одному місці, чого неможливо забезпечити при розпорошеності по всій території держави мережі. Залучення необхідних для розвитку економіки та країни загалом стартапів, відповідно до моделі, відбувається через введення спеціальної, більш м'якої податкової політики щодо тих компаній, що працюють на вказаній території. Враховуючи український досвід, цілком виправданим може бути використання елементів дирижизму і контролю зі сторони влади за діяльністю таких кластерів²³.

¹⁹ Defense Systems-Project Record List. *Hyundai Rotem*. URL: https://www.hyundai-rotem.co.kr/Eng/Business/Machine/Business_Record_List.asp?d1=2&d2=1

²⁰ Вітальне слово Надзвичайного і повноважного Посла Республіки Корея в Україні Й.В. Лі Янг-Гу на честь 25-тої річниці встановлення дипломатичних відносин Республіки Корея та України 10 лютого 2017 р. *Політика. Право. Життя. Інтернет-версія всеукраїнського часопису*. 2017. 10 лютого. URL: <http://www.pollawlife.com.ua/2017/02/25-10-2017.html>

²¹ Lee H. Techno valley – Korea's start-up hub. *The Korea Herald*. Jul. 15. 2016. URL: <http://www.koreaherald.com/view.php?ud=20160715000455>

²² Марчук В. Індустріальні парки в Україні: 25 «точок росту» за три наступні роки. *Українформ*. 2021. 2 жовтня. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-economy/3325847-industrialni-parki-v-ukraini-zamah-na-grivnu-a-udar-na-kopijku.html>

²³ Панкова Л. Світовий досвід інноваційної кластерної моделі розвитку регіонів: економічні інтереси та пріоритети адаптації в Україні. *Polish Science Journal*. 2019. № 12 (21). С. 27–37.

На нашу думку, таким центром цілком може стати Харків, як один із провідних науково-технологічних центрів України. Так, із 2020 р. в місті реалізовується проєкт зі створення бізнес-парку високих технологій «Екополіс ХТЗ», ініційований В. Зеленським, котрий мав стати центральним об'єктом національного проєкту «Українська кремнієва долина»²⁴. На сьогоднішній день складність його втілення полягає у географічній наближеності Харкова до російської федерації, у зв'язку із активними бойовими діями індустріальний парк може бути пошкоджений чи зруйнований. З огляду на це, необхідна розбудова кількох індустріальних парків в інших містах України, наприклад, у Дніпрі, Києві, чи у Львові. Колишній Надзвичайний і повноважний Посол РК в Україні, Лі Янг Гу підкреслював можливість перетворення Львова на медичний хаб, Одеси – у «другий Роттердам» за аналогією до особливої економічної зони Сондо, а Київського гідропарку – на другий острів Йойдо²⁵. Відтак, адаптація корейського досвіду до українських реалій може посприяти більш стрімкому розвитку різних сфер наукових технологій.

Після початку повномасштабної війни росії в Україні посилилась співпраця між нашими країнами у військово-оборонній сфері. Президент Мун Чже Ін та уряд РК засудили російську агресію та підтримали міжнародні санкції, хоча ще у 2014–2021 рр. Сеул займав досить м'яку позицію щодо країни-агресора та намагався зберегти баланс у стосунках. Очевидно, це пов'язано з бажанням не нашкодити процесам денуклеаризації КНДР та об'єднання на Корейському півострові, на що росія, на думку РК, могла б позитивно впливати. Не було скасовано безвізовий режим до РК для туристів з РФ, країна залишалась одним із десяти найбільших торговельних партнерів Москви²⁶.

У лютому 2022 р. ситуація безумовно змінилась. Ми побачили більш відверту підтримку РК України на дипломатичному, декларативному рівні, а згодом і на військовому. Країна проголосувала за низку резолюцій ГА ООН щодо суверенітету та територіальної цілісності України, зокрема, «Про справедливий і сталий мир в Україні» (лютий 2023 р.), за виключення росії з Ради ООН з прав людини (квітень 2022 р.) та ін.²⁷.

На сьогоднішній день уряд РК посприяв реалізації багатьох ініціатив щодо підтримки України через державний та приватний сектори, країна стала одним із міжнародних донорів і партнерів України, виділяє кошти, допомагає озброєнням, братиме участь у відбудові. З березня 2022 р. до вересня 2023 р. надійшло чотири партії нелетальної військової допомоги, серед якої військова форма, шоломи, бронежилети, захисні костюми для ЗНП, протигази, міношукачі, спеціальне

²⁴ Партнер Kharkiv IT Cluster: парк високих технологій «Екополіс ХТЗ». URL: <https://itukraine.org.ua/partner-kharkiv-it-cluster-park-visokih-tehnologij-ekopolis-htz/>

²⁵ Вітальне слово Надзвичайного і повноважного...

²⁶ Бутирська Н. Україна – Республіка Корея...

²⁷ Генасамблея ООН підтримала резолюцію «Про справедливий і сталий мир в Україні». *LB.ua*. URL: https://lb.ua/world/2023/02/23/546924_genasambleya_oon_pidtrimala.html

харчування, медичні аптечки, 12 автомобілів швидкої допомоги, пересувне рентгенівське та медичне обладнання тощо. Країна відправила десять партій гуманітарної допомоги, включаючи 20 резервних електростанцій і п'ять міні-екскаваторів для ремонту енергетичної інфраструктури, обладнання та спорядження для гуманітарного розмінування, 100 пікапів SsangYong Musso, 5 міні-екскаваторів DOOSAN²⁸. РК залучена до спільних міжнародних зусиль щодо справедливості для України, покарання усіх винних та причетних до військових злочинів у нашій країні.

Позитивні зрушення у військово-оборонній співпраці між обома країнами відбулися в результаті візиту першої леді України Олени Зеленської до Сеулу 16 травня 2023 р. та президента РК Юн Сук Йоля в Україну 15 липня цього ж року. Під час зустрічі з президентом РК, Олена Зеленська наголосила, що Україна зацікавлена в обміні досвідом між країнами щодо військових технологій, обговорила потребу у засобах ППО, засобах для розмінування території та медичного обладнання. У рамках візиту перша леді взяла участь у конференції «Азійське лідерство», де теж обговорювались різні аспекти майбутньої співпраці між країнами, зокрема, участі південнокорейських компаній у проєктах з відновлення інфраструктури нашої країни²⁹. У результаті переговорів напередодні саміту НАТО у Вільносі (11-12 липня 2023 р.), уряд РК ухвалив рішення відправити в Україну чергову партію гуманітарної допомоги, нелетальні військові засоби, техніку для розмінування та мобільне рентгенівське обладнання³⁰.

На базі Льотної академії Національного авіаційного університету у м. Кропивницькому в листопаді 2023 р. підписано меморандум з керівником Євразійської бізнес-асоціації Квак Вунг Шином, який представляв корейських підприємців щодо обміну інноваційними технологіями з виробництва систем пошуку мін через аналіз повітря. На базі ЛАНУ корейці планують відкрити лабораторію та організувати виробництво таких систем. Меморандумом передбачено також посилення співпраці з державними і бізнесовими структурами РК щодо розвитку центру безпілотників і технопарку, проєкт котрого на базі академії був започаткований ще до повномасштабної війни³¹. Платформою заплановано відкриття науково-дослідного інституту сучасних технологій оборони й безпеки, збільшення підготовки операторів дронів, посилення діджиталізації академії та англомовного середовища для курсантів, оскільки такі запити є у військових частинах ЗСУ.

²⁸ Бутирська Н. Україна – Республіка Корея...

²⁹ У рамках візиту до Республіки Корея Олена Зеленська зустрілася з Президентом Юн Сок Йолем. *Президент України. Офіційне інтернет представництво*. URL: <https://www.president.gov.ua/news/uzmezhhah-vizitu-do-respubliki-koreya-olena-zelenska-zustrila-82933>

³⁰ Південна Корея надіслала Україні партію військової допомоги. *Слово і Діло*. URL: <https://www.slovoidilo.ua/2023/07/10/novyna/bezpeka/pivden-na-koreya-nadislala-ukravini-partivu-vijskovovi-dopomoly>

³¹ Глава Євразійської бізнес-асоціації на підписанні угоди з льотним вишем Кропивницького. URL: <https://suspilne.media/609643-ukraina-silna-slava-ukraini-glava-evrazijskoi-biznes-asocii-na-pidpisanni-ugodi-z-lotnim-visem-kropivnickogo/>

У грудні 2023 р. Посольство України у Південній Кореї повідомило, що країна передала Державній службі України з надзвичайних ситуацій 10 машин для розмінування деокупованих територій, виготовлених хорватською компанією ДОК-ІNG³².

Додаткові домовленості в напрямку співпраці між країнами щодо гуманітарного розмінування території України, відновлення пошкодженої цивільної інфраструктури, розвитку підприємництва були досягнуті в результаті візиту Президента РК Юн Сук Йоля до Києва. Важливо, що лідер підтримав українську Формулу миру, країна працює над її реалізацією за трьома напрямками (енергетична, продовольча та екологічна безпека) та погодився бути посередником в цьому питанні з країнами Глобального Півдня. Також під час візиту Юн Сук Йоль оголосив, що «рівень оборонної допомоги з боку його країни цього року зросте». Незабаром Україна отримала дві машини К600 для розмінування, призначені для прориву через мінні поля на фронті³³.

Про послідовність позиції РК щодо підтримки мирних ініціатив України стала її участь у Саміті миру у Швейцарії 15-16 червня 2024 р.³⁴ Оскільки для України було важливо залучити якомога більше країн, участь Південної Кореї, як провідної країни Азійсько-Тихоокеанського регіону мало вагоме значення.

Суттєвим внеском в оборонну допомогу України з боку РК стало надання Польщі ліцензії на експорт в Україну самохідної артилерійської системи Krab, котра використовує південнокорейське шасі K9 Thunder, передача у 2022-2023 рр. 550 тисяч 155 мм артилерійських снарядів до США, а ті в свою чергу мали змогу постачати Україні снаряди з власних запасів³⁵.

Україна неодноразово зверталась до РК за військовою допомогою. Проте уряд відхиляв ці запити через законодавчі обмеження, котрі забороняють продавати зброю сторонам конфлікту. Однак, після підписання 19 червня 2024 р. договору про стратегічне партнерство між росією та Північною Кореєю, в Сеулі наголосили, що переглянуть питання військової допомоги Україні. В офіційній заяві президентської канцелярії, РК засудила угоду як таку, що порушує устав ООН: «...Уряд чітко підкреслює, що будь-яка співпраця, яка прямо або побічно допомагає Північній Кореї нарощувати свою військову міць, є порушенням резолюції Ради Безпеки ООН і підлягає моніторингу та санкціям з боку міжнародного співтовариства». Також в заяві зазначалося, що це погіршить надалі відносини країни з москвою і що

³² Південна Корея передала українським рятувальникам 10 машин для розмінування. *Укрінформ*. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/3800658-pivden-na-korea-peredala-ukrainskim-ratuvannikam-10-masin-dla-rozminuvanna.html>

³³ Співпраця України та Республіки Корея дасть більше сили нашим народам і глобальним позиціям двох країн. *Президент України*. URL: <https://www.president.gov.ua/news/spivpracya-ukrayini-ta-respubliki-koreya-dast-bilshe-sili-na-84349>

³⁴ Президент Республіки Корея підтвердив свою участь у Саміті миру. *Interfax-Україна*. URL: <https://interfax.com.ua/news/general/986717.html>

³⁵ Бутирська Н. Україна – Республіка Корея...

постачання систем озброєння для ЗСУ може бути збільшено в майбутньому³⁶. Експерти прогнозують, що Південна Корея може передати Україні засоби протиповітряної оборони, артилерійські снаряди 155 мм, окремі види важкого озброєння³⁷. Україна у зв'язку з цим повинна активізувати свою військово-дипломатичну стратегічну співпрацю не лише з РК, а й Японією, вищезгаданий договір мав би стати сильним поштовхом для її посилення.

Ще одним аспектом співробітництва у досліджуваній сфері є допомога у реабілітації українських військових. Для цього Сеул взяв на себе зобов'язання, починаючи з квітня 2024 р., виділити 12 млн. доларів через Трастовий фонд НАТО. Військово-медичний клінічний реабілітаційний центр альянсу пропонує хірургічне та психологічне лікування, проводить необхідні лабораторні дослідження та навчання поранених українських солдат. Планується створення п'яти таких центрів на території України, зокрема в Ірпіні³⁸.

Висновки. Україна та Республіка Корея демонструють зацікавленість у розвитку двосторонніх відносин з моменту налагодження дипломатичних зв'язків. Досвід Південної Кореї був важливим для України на початку 1990-х рр. і стає особливо актуальним зараз, коли Україна потребує підтримки РК для відновлення після збитків, завданих війною. Технології та інвестиції РК у поєднанні з ресурсами та людським капіталом України в майбутньому можуть створити значний технологічний потенціал. З поглибленням політичного діалогу між президентами та урядами обох країн відкриваються нові можливості для розширення двосторонніх відносин, у тому числі в науково-технічній та військово-оборонній сферах. Російська агресія проти України показала, що Південна Корея та Україна мають спільні цінності, базовані на гуманності, повазі до суверенітету та територіальної цілісності. Обидві країни стикаються з серйозними безпековими викликами через посилення геополітичної напруженості. Політика росії сприяє деструктивній поведінці КНДР, а їхня військово-технічна співпраця – продовженню російсько-української війни та ескалації на фронті, а також загрожує нестабільністю на Корейському півострові.

Окреслюючи перспективи такої співпраці, очевидним є, що РК цікавить Україну передусім як країна – світовий лідер із експорту оборонної продукції. Мова йде про засоби протиповітряної оборони, наземні системи озброєння, як гаубиці К9 та бойові танки К2, артилерійські боеприпаси, засоби для розмінування та медичне обладнання. РК має розвинену інфраструктуру для виробництва цих видів зброї. Країна демонструє себе також як гнучкий та зацікавлений партнер при розробці та

³⁶ Південна Корея розгляне можливість постачання зброї в Україну. *Українські національні новини*. URL: <https://unn.ua/news/pivden-na-koreia-perehliane-mozhlyvist-postachannia-zbroi-v-ukrainu>

³⁷ Південна Корея може надати Україні зброю, після того як Москва та Пхеньян підписали угоду про взаємний захист. *Голос Америки*. 20 червня 2024. URL: <https://www.holosameryky.com/a/pivden-na-koreya-ukraine-putin/7663891.html>

³⁸ Південна Корея надасть Україні 12 млн. доларів на реабілітацію військових. *Українські національні новини*. URL: <https://unn.ua/news/pivden-na-koreia-nadast-ukraini-12-mln-dolariv-na-reabilitatsiiu-viiskovykh>

передачі інноваційних технологій виробництва зброї, і наші країни уже мають деякі спільні проекти. Важливими для України є також підтримка РК на дипломатичному рівні, передача досвіду післявоєнної відбудови.

Пріоритетом для України наразі має бути побудова ефективної науково-дослідницької системи, яка поєднувала б сучасні передові дослідження, високоякісну освіту майбутніх поколінь науковців та інженерів, технологічні інновації через зв'язки з промисловістю та військово-оборонним комплексом. У цьому контексті досвід РК є особливо показовим. Огляд ключових потреб обох країн демонструє можливість ефективної українсько-кореїської співпраці у науково-технологічній та військово-оборонній сферах і більш стрімкий розвиток відносин у цих сферах в майбутньому.

REFERENCES

- Butyrs'ka, N. (2023). Ukrayina – Respublika Koreya: daleki heohrafichno, blyz'ki za dukhom [Ukraine and the Republic of Korea: far away geographically, close in spirit]. *Ukrayins'ka pryзма*, 28 lystopada. Retrieved from <https://prismua.org/south-korea/> [in Ukrainian]
- Korsunskyi, S. (2021). *Yak budувaty vidnosyny z krainamy Azii. Ekonomika, dyplomatiia, kulturni osoblyvosti* [How to build relations with Asian countries. Economics, diplomacy, cultural peculiarities]. Kh.: Vivat [in Ukrainian]
- Korsunskyi, S. (2023). *Yak natsii vidnovliuutsia: dosvid Shhidnoi Azii* [How nations recover: the experience of East Asia]. Kh.: Vivat [in Ukrainian]
- Lee, H. (2016). Techno valley – Korea's start-up hub. *The Korea Herald*, Jul. 15. Retrieved from <http://www.koreaherald.com/view.php?ud=20160715000455> [in English]
- Marchuk, V. (2021). Industrialni parky v Ukraini: 25 «tochok rostu» za try nastupni roky [Industrial parks in Ukraine: 25 «growth points» over the next three years]. *Ukrinform*. Retrieved from: <https://www.ukrinform.ua/rubric-economy/3325847-industrialni-parki-v-ukraini-zamah-na-grivnu-a-udar-na-kopijku.html> [in Ukrainian]
- Marmazov, V. (2015). «Odyn poyas – odyn shlyakh». Yaki perspektyvy vidkryvaye pered Ukrayinoyu realizatsiya yevraziys'koyi transportno-lohistrychnoyi initsiatyvy Respubliki Koreya ta KNR [«One Belt, One Road». What prospects does the implementation of the Eurasian transport and logistics initiative of the Republic of Korea and the People's Republic of China open up for Ukraine?]. *Den'*, 22 lystopada. Retrieved from: <https://day.kyiv.ua/uk/article/svitovi-dyskusiyi/odyn-povas-odyn-shlyah> [in Ukrainian]
- Marmazov, V. (2014). We Are Looking Forward into The Future of Ukraine with Optimism, No Matter What Hardship We Are Suffering. *Diplomacy*, XLI, 8–9, 40–41. Retrieved from https://korea.mfa.gov.ua/storage/app/sites/45/imported_content/5df273458804e.pdf [in English]
- Pankova, L. (2019). Svitovi dosvid innovatsiinoi klasternoi modeli rozvytku rehioniv: ekonomichni interesy ta priorytety adaptatsii v Ukraini [World experience of innovative cluster model of regional development: economic interests and priorities of adaptation in Ukraine]. *Polish Science Journal*, 12 (21), 27–37. [in Ukrainian]
- Ryzhkov, V. (2013). «Dnipro» dostavyv na orbitu «buket» nanosuputnykiv [«Dnipro delivered a «bouquet» of nanosatellites into orbit]. *Den'*, 22 lystopada. Retrieved from: <https://day.kyiv.ua/uk/article/den-ukrayini/dnipro-dostaviv-na-orbitu-buket->

- [nanosuputnikiv](#) [in Ukrainian]
- Sher, G.S. (2022). Investing in Ukraine's brains is vital for the country's post-war prosperity. *Atlantic Council*, Jul. 3. Retrieved from: <https://www.atlanticcouncil.org/blogs/ukrainealert/investing-in-ukraines-brains-is-vital-for-the-countrys-post-war-prosperity/> [in English]
- Sidenko, S. & Nevhad, A. (2016). Mizhnarodne spivrobitnytstvo Ukrainy v sferi innovatsii [Ukraine's international cooperation in the sphere of innovation]. *Stratehiia rozvytku Ukrainy*, 1, 172-176 [in Ukrainian]
- Vehner, V. (2020). Perspektyvy rozvytku spivrobitnytstva Ukrainy z Respublikoiu Koreia u prioritetnykh vydakh ekonomichnoi diialnosti [Prospects for the development of cooperation between Ukraine and the Republic of Korea in prioritised economic activities]. *Yevropeiskyi naukovyi zhurnal Ekonomichnykh ta Finansovykh innovatsii*, 1 (5), 4-14 [in Ukrainian]